GUY DEBORD

EN HET SITUATIONISME

Achtste Jaarboek Anarchisme

DE AS 134/135

de AS

anarchistisch tijdschrift

Negen en twintigste jaargang, nr. 134-135, zomer 2001.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: ƒ37,50; buiten Benelux ƒ42,50.
Druk: BGS, Schiedam.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: André Bons, Marius de Geus, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Hans Ramaer.
Redactieraad: Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Freek Kallenberg, Judith Metz, Bas Moreel, André de Raaij, Siebe Thissen, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Bert Altena, Jan Bervoets, Raf Grinfeld, Roger Jacobs, Eric Krebbers, P'tje Lanser, Johny Lenaerts, Koen van de Meulen, Herman Noordegraaf, René Sanders, Luciën van der Walt, Dick de Winter.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
E-mail: webredact@mailbox.as
Internet: http://www.geocities.com/deasnl

PERMANENT IN OORLOG

Het leven van situationist Guy Debord (1931-1994)

René Sanders

Ruim zes jaar geleden, om precies te zijn op 9 januari 1995, vertoonde de Franse zender Canalplus een documentaire met als titel 'Guy Debord, zijn kunst en zijn tijd'. De essentie van 'zijn kunst' werd weergegeven met een scène uit zijn eerste film Hurlement en faveur de Sade *(1952). Minutenlang werd de kijker geconfronteerd met een zwart doek, het was Debords manier om uitdrukking te geven aan de passiviteit en non-participatie van de toeschouwer. Over 'zijn tijd' oordeelde Debord als volgt: "De meest actuele gebeurtenissen van de historische werkelijkheid geven exact weer wat volgens Thomas Hobbes, voordat hij kennis bezat van de beschaving en de staat, de mens is: op zichzelf teruggeworpen, gemeen, lusteloos, afgestompt, kortzichtig."*

Anderhalve maand eerder, op 30 november 1994, had Guy Debord zelfmoord gepleegd in een huis te Champot (Haute Loire) door met een jachtgeweer een kogel door zijn hart te schieten. De aanleiding tot deze daad werd in de documentaire op een zakelijke wijze medegedeeld en wel op een zwart karton waarop in witte letters was geschreven: Aantasting van het zenuwstelsel als gevolg van alcoholgebruik. De ziekte werd vastgesteld in de herfst van 1990. Hij zou veel minder ziektes gehad hebben als de alcohol hem niet zo sterk in zijn greep had, openbaarde hij in zijn laatste boek *Panégyrique*. Klaarblijkelijk heeft Debord Lautréamonts aforisme "Mooi als het trillen van de handen als gevolg van alcoholisme" tot zijn maxime gemaakt. Voor ingewijden was het verrassend dat een persoon als Debord die het spektakel altijd had gemeden, tijdens zijn laatste levensdagen de behoefte had om zijn leven als kunstenaar en als revolutionair vast te leggen. En dan nog wel in een documentaire die nota bene vertoond werd op een medium dat hij altijd verafschuwd had: de televisie.

In 1953, terwijl men in Nederland kampte met een watersnood, ontmoette Guy Debord in Parijs in café Moineau een ongeletterde Kabyl. Na de wonderlijke uiteenzetting van zijn nachtelijke dooltochten aangehoord te hebben, vatte de op de vlucht geraakte Berber de onsystematische zoektocht naar avontuur, geluk, incidenten en affaires in de stedelijke omgeving in één woord samen: psychogeografie. Jaren later zou in het eerste nummer van het tijdschrift *L'Internationale Situationniste* (1958) de psychogeografie omschreven worden als: "de studie naar de effecten van de al of niet bewust ingerichte geografische omgeving op het affectieve gedrag van individuen." De voornaamste activiteit van Debord en zijn kompanen was met een ironische knipoog in een wetenschappelijke jasje gestoken en het territorium van hun exploraties afgebakend. Ruimtelijke gezien zou het gevecht plaats moet vinden in de stad. En als we het tijdvak in ogenschouw nemen: hun avonturen en zoektochten vonden nog plaats in de moderne tijd, "het tijdperk van de radicale afwijzing" (uit zijn film *In girum imus nocte et consumimur igni* (1978)).

Guy Debord wordt in 1931 in Parijs geboren. Op vierjarige leeftijd overlijdt zijn vader. Tijdens de Tweede Wereldoorlog trekt zijn moeder met dochter en zoon naar Cannes waar zij een relatie begint met een gefortuneerde notaris. Hoewel hij zijn jeugd in een relatief rustig door Pétain gecontroleerd Frankrijk doorbrengt, zal de Tweede Wereldoorlog een onuitwisbare invloed op hem uitoefenen: "Ik ben wreed, ik ben logisch, ik heb heel lang geleden de maatschappij de oorlog verklaard" (*In girum..*). Vlak voor zijn eindexamen in 1950 bezoekt hij in zijn toenmalige woonplaats het filmfestival. De vertoning van de film *Traité de bave et d'éternité* van de lettrist Isidore Isou maakt een diepe indruk op hem. Deze film is volgens de 'zuiver' lettristische beginselen gemaakt. Volgens de lettristen moet de kunst worden teruggebracht tot haar essentie: de letter en het teken. Schep een wereld van letters en tekens en laat deze met elkaar harmoniëren, zodat er nieuwe communicatievormen kunnen ontstaan, is in essentie de esthetische opvatting van de lettristen.

In 1951 vertrekt Debord naar Parijs om zich in te schrijven aan de rechtenfacul-

teit van de Sorbonne. Gedreven door onrust zoekt hij in de lichtstad contact met de lettristen. Als de lettristen teveel hun kritische houding tegenover de kunst laten varen, treedt een groepje onder aanvoering van Guy Debord uit de lettristische beweging. Deze lieden kondigen in november 1952 de oprichting aan van de 'Internationale Lettriste', de Lettristische Internationale.

In hun tijdschrift, dat aanvankelijk *Internationale Lettriste* wordt genoemd en in 1954 wordt omgedoopt tot *Potlatch*, ontstaan de ideeën die later de basis zullen vormen voor de theorieën van de situationisten. In zijn *Mémoires* (in 1953 geconcipieerd en in 1959 in zeer beperkte oplage uitgegeven), beschrijft Debord de beginperiode als volgt: "Niets was ik bij mijn aftocht. Geen schaduw van een macht of een organisatie aan mijn zijde. In Frankrijk niemand die borg voor mij wilde staan, volstrekt onbekend. In het buitenland geen aanzien, geen weerwoord." Debord en zijn lettristische strijdmakkers identificeren zich met de 'enfants perdus': de aan het lot overgelaten avantgarde uit de Napoleontische Oorlogen die in een vooruitgeschoven positie werd opgesteld en vervolgens door de vijandelijke legers werd afgeslacht. Niemand rekende op de toekomst. Het zou onmogelijk zijn om ergens anders dan hier bij elkaar te zijn. Een grotere vrijheid kon er niet bestaan. "Wij wilden de conditionering achter ons laten, wij wilden op zoek gaan naar een ander gebruik van de stedelijke ruimte, wilden nieuwe hartstochten ontdekken", verkondigt hij in de film *Over de tocht van enkele personen door een tamelijk korte tijdspanne* (1959).

De uitspanning Chez Moineau was in 1952 en 1953 de uitvalsbasis in de oorlog tegen de conditionering. Moineau was het kampement waar de plannen gesmeed werden, maar het was ook de rustplaats, de plek van thuiskomst na de slopende dooltochten door de stad. Debord zal, nadat hij Thomas de Quincey's boek *Confessions of an English Opium Eater* (1821) heeft gelezen, de dooltocht definiëren als: het haastig doorkruisen van het stedelijke gebied met als doel een geheel andere stedelijke leefomgeving te scheppen die meer beantwoordt aan de gemoedsstemmingen. De indrukken die de stad achterlaten, worden vervolgens op geometrisch exacte wijze als militaire stafkaarten in kaart gebracht. Een mooi voorbeeld van een dergelijke kaart is de 'Guide psycho-géographique de Paris' uit 1957.

SPEKTAKEL

Een andere term die al vroeg in het werk van Debord opduikt, is *situatie*. Het concept situatie kent een lange geschiedenis. Aan het eind van de Middeleeuwen maakt de situatie deel uit van de militaire strategie. Ruimtelijk gezien is de situatie niet aan een bepaalde plek gebonden, is altijd afhankelijk van de beweging die op het slagveld plaatsvindt. De situatie is derhalve marginaal, bevindt zich op de uiterste grens van het strijdtoneel. Het veroveren van het territorium is in feite dan ook het tijdelijk in bezit nemen van de ruimte om het vervolgens weer prijs te geven en er weer uit terug te treden. In een dergelijke betekenis vatten de internationale lettristen de situatie op. Voor hen is de stad het gebied waar de situaties gecreëerd moeten worden.

Langzaamaan verschuift hun aandachtsveld. Met name na 1957, het jaar van de officiële oprichting van de Situationistische Internationale (SI) - de in-

ternationale lettristen gaan op in de nieuwe internationale - zal men zich meer en meer richten op het uitvoeren van operaties in de cultuur. Veel bevlogen kunstenaars treden toe tot de beweging die dan als een artistieke avantgarde omschreven kan worden. Na verloop van tijd nemen de spanningen toe. De film *Kritiek van de scheiding* (1961) markeert de overgang: "Het enige avontuur is het kritiseren van de totaliteit... We moeten als individuen collectief in de leefomgeving ingrijpen." De kunstenaars in de beweging wijzen dat avontuur af. Zij trekken zich meer en meer terug achter de borstwering van informele, abstracte of zelfs absurde uitingen in theater, roman en schilderkunst. De filosoof Adorno heeft ooit gesteld dat er een gevoel voor het absurde moet bestaan als men niet het slachtoffer wil worden van de objectieve waanzin. Dat gevoel komt op dramatische wijze tot uiting in de culturele sector waar het op een indirecte wijze verbeeld wordt door kunstenaars.

Ook de kunstenaars uit de situationistische beweging putten in eerste instantie een soort van geseculariseerde troost uit de kunst. Maar als hun creaties medeplichtig worden aan de algehele verloedering, keert een deel van de beweging het artistieke veld de rug toe om zich vervolgens uitsluitend te wijden aan de revolutionair-politieke actie. Er blijft de situationisten niets anders over dan een totaalkritiek te formuleren. Blijf bij de les, roept Debord. Wij zijn bezig met de revolutie, dat is een serieuze zaak. In een manifest uit 1960 klinkt als een militaire bekendmaking uit de Tweede Wereldoorlog de omslag door. Er moet een nieuw front geopend worden. Het begrip situatie wordt ingeruimd voor het *spektakel*. De aanval op de ruimte wordt vervangen door de aanval op de tijd, de geschiedenis. Niet de kunstenaar die de ruimte vormgeeft, maar de beweging (historische beweging van het proletariaat) is de hefboom tot omverwerping van de gehele maatschappij. Het speelterrein van de stad wordt verplaatst naar dat van de gehele maatschappij en cultuur. De gehele spectaculaire maatschappij wordt tot object gemaakt.

Na 1962 proberen Debord en de overgebleven situationisten de banden met radicaal-socialistische bewegingen, zoals *Socialisme ou Barbarie* en *Pouvoir Ouvrier* strakker aan te halen. Maar deze pogingen lopen al snel uit op een mislukking. Onverminderd blijven de situationisten dromen van de totale revolutie. In 1968 lijkt de droom werkelijkheid te worden. Aan de meirevolte leveren de situationisten een actieve bijdrage. Maar als het revolutionaire vuur geblust is, ontstaat er opnieuw chaos in de gelederen. Steeds verder glijdt de Situationistische Internationale af naar haar einde. Eind 1970 treedt Raoul Vaneigem, naast Debord de voornaamste theoreticus, uit de beweging, nadat zijn rol tijdens de meiopstand ter discussie is komen te staan. Uiteindelijk besluit Debord aan de geschillen en twisten een eind te maken. Hij publiceert in 1972 *La véritable scission dans l'Internationale*, waarin aan de hand van 61 stellingen een beeld wordt gegeven van de turbulente geschiedenis van de situationistische beweging. Wanneer Debord tenslotte in 1972 het slagveld overziet, zijn er nog maar vier leden over.

Niet alleen legden de situationisten een afkeer aan de dag van de burgerlijke waarden en normen en het burgerlijke denken, ook gaven zij blijk de funda-

mentele waarden van de menselijke waardigheid en de verdraagzaamheid ter discussie te willen stellen en op zoek te gaan naar een duivels plan om de verlangens en de hartstochten als hoogste principes boven eerstgenoemde aan te slaan. De enige uitweg uit deze schijnwereld is de radicale afrekening. In *Traité de savoir-vivre a l'usage des jeunes générations* (1967) - Nederlandse vertaling (1978): *Handboek voor de jonge generatie* - schetst Vaneigem de contouren van een nieuw radicaal subject dat weigert nog langer de toeschouwer van zijn eigen leven te zijn. Het subject ontkent en bestrijdt het spektakel, interveniëert in het dagelijkse leven en probeert de werkelijkheid naar zijn hand te zetten.

Toen de mei-opstanden in Parijs hun hoogtepunt bereikten, leek het of het subject daarin daadwerkelijk zou slagen. Maar deze droom werd wreed verstoord toen de radicale eisen omgezet werden in het uitschrijven van nieuwe verkiezingen, het accepteren van loonsverhogingen en het verruimen van inspraakmogelijkheden. Door de situationisten werd er een aantal harde conclusies getrokken. Het is onmogelijk in deze consumptiemaatschappij het werkelijke leven nog te ervaren of actief in de leefwereld in te grijpen. Deze maatschappij acht zichzelf in staat al onze verlangens te vervullen, elk lijden te laten verdwijnen en elke droom te vervullen. Maar zij kan dit uitsluitend doen door de bemiddeling van beelden en representaties. De vervreemding lijkt totaal te worden. De mens is niet slechts vervreemd van de goederen die hij produceert en consumeert, maar ook van zijn ervaringen, emoties, creativiteit en verlangens. Vrije tijd, kunst, cultuur, kennis, informatie, ontspanning en vermaak, kortom elk te onderscheiden aspect van het dagelijks leven, wordt geproduceerd en gereproduceerd als een consumptiewaar
Alle kritiek lijkt geïnstitutionaliseerd, aanvaard en opgenomen in het spektakel. Er zijn geen vrijplaatsen of sociale ervaringen die niet door het spektakel zijn aangeraakt met als gevolg dat authenticiteit, betekenis of realiteit volledig afhankelijk zijn van de bemiddeling door goederen en diensten. De dialectische ontwikkeling in de maatschappelijke en economische verhoudingen heeft geleid tot een overvloedsmaatschappij die niet alleen naar vorm, maar ook naar inhoud spectaculair is. Of om Debords woorden uit zijn bekendste geschrift *La société du spectacle* (1967) - Nederlandse vertaling (1976): *De Spektakelmaatschappij* - aan te halen: "Het spektakel is dusdanig geaccumuleerd kapitaal dat het beeld is geworden." Het spektakel vertroebelt de werkelijkheid; het is een systeem dat een illusoire wereld schept. Iedere communicatie wordt door het spektakel in bezit genomen met het doel de mens in het keurslijf van de passiviteit te stoppen, hem af te zonderen, hem te scheiden van zijn werkelijke behoeften.

In Debords *Commentaires sur la société du spectacle* uit 1988 komt zijn pessimisme nog sterker naar voren. Het kapitalisme is op een punt beland dat het niet alleen ontbreekt aan de voorwaarden voor een revolutie, maar dat het nu zelfs zo is dat regeringen ervan dromen en haar als instrument gebruiken. In de meeste landen is het diffuse spektakel en het geconcentreerde spektakel gesynthetiseerd in een geïntegreerd spektakel. Kenmerkend voor het geïnte-

greerde spektakel is dat de informatie om het even vervalst, achtergehouden wordt ofwel geheim blijft. Niets ontsnapt meer aan de werkelijkheid, het spektakel heeft zich geïntegreerd in de werkelijkheid. Hoewel er overal nog strijd plaatsvindt, representeert die een niet meer te begrijpen aspect van de strijd, de wezenlijke motieven voor de strijd blijven verborgen. Overal zijn er allerlei organisaties die ten behoeve van de bestaande maatschappelijke orde werken. Overal bestaan er conflicten tussen diverse machthebbers. Maar over elk aspect van het leven wordt tegenstrijdige informatie verstrekt die de ware idee van wat er gaande is, afdekt.

OORLOG

Op basis van deze analyse kan er slechts één conclusie getrokken worden: er valt niet meer te ontkomen aan het spektakel. Het spektakel is alom en overal. Op dat moment werpt Debord het hoofd in de nihilistische schoot. In de beginjaren van zijn theoretisch avontuur was het citaat van Sallustius (86-34 v. Chr) *De Oorlog met Catilina* nog op hem van toepassing: "Vanaf zijn jeugd had hij behagen geschept in de burgeroorlog, bloedvergieten, incidenten en politieke conflicten" en ontleende er strategieën aan om de wereld naar zijn hand te zetten. Hoe het ook zij, zijn meest scherpzinnige analyses ontstaan in een tijd van permanente oorlogsdreiging. Om een aantal voorbeelden te noemen: 1952 Korea; 1954 slag bij Dien Bien Phoe (Vietnam); 1956 Hongaarse opstand; 1958 Frankrijks schandalig optreden in Noord Afrika, Algerije en Tunesië; 1961 Varkensbaai-incident; 1961 Lumumba vermoord; 1962 Algerije onafhankelijk. Midden jaren zestig wederom Vietnam, waar de Franse fakkel overgenomen was door de Verenigde Staten. In zijn boek *Le Jeu de la guerre* (1987) vatte Debord die twintig jaar als volgt samen: wij waren gedwongen door de omstandigheden op meerdere fronten oorlog te voeren. In deze strijd stelt de SI zich op als een elite van commandotroepen die op zoek gaat naar de negatie van het bestaande, die een situatie probeert te creëren buiten het spektakel om. Zij beschouwt zich als de voorhoede van het proletariaat, zij wil een authentieke revolutionaire organisatie zijn naar voorbeeld van de negentiende eeuwse Internationale Associatie van Arbeiders (IAA).

De SI had vanaf haar oprichting in 1957 een militaire organisatiestructuur. Er was een centraal comité en er waren secties (Franse Duitse, Italiaanse, Scandinavische). De Europese landkaart werd als het ware onder de leden van SI verdeeld. Jaarlijks vonden er bijeenkomsten plaats: het waren stafvergaderingen waar de nieuwe lijnen werden uitgestippeld. Als men zich niet aan de richtlijnen hield, werd men uit de beweging gestoten, of om een situationistische term te hanteren: geliquideerd. En in de beweging was er maar één die aan de touwtjes trok, die zich gedroeg als een onvervalste generaal en dat was Debord.

Debord heeft zich altijd aangetrokken gevoeld tot de oorlogen en de gevaren ervan. Hij koestert diepe bewondering voor strategen, veldheren en geschiedschrijvers van oorlogen als Sun-Tzu (*De kunst van het oorlogvoeren*), Thucydides, Racchia, kardinaal de Retz - die hij liefkozend 'Gondi' noemt en die in de zeventiende eeuw de laatste opstand van de oude adel tegen de staat aanvoert – en niet te vergeten Von Clausewitz, aanhanger van de Hegeliaanse dialec-

tiek en grootmeester in de militaire strategie. Oorlog is de vader van alle dingen, had Heraclitus al gezegd. Oorlog is politiek en politiek is oorlog. Taktiek en strategie vormen er het wezenlijke bestanddeel ervan. Debord zal ooit een vriend van hem toevertrouwen: "Ik ben geen filosoof, maar ik ben een strateeg." Bij toeval ontdekt hij in 1975 een antiek spel 'Jeu de la Guerre' dat hij vertederd zijn 'Kriegspiel' noemt. Op de zijkant van het spel laat hij op een kopen plaatje 'Kriegspiel Clausewitz Debord' etsen. Vanaf dat tijdstip speelt hij nachtenlang het oorlogsspel met zijn vrouw Alice Becker-Ho. In 1987 leggen zij hun strategogeografische spelletjes vast in een boek (*Le Jeu de la guerre*).

Na verloop van tijd gaat Debord steeds meer zijn verleden verdedigen. Dit neemt dwangmatige, zelfs groteske vormen aan, zie zijn *Panégyrique I* (1989). In die jaren heeft hij de SI allang achter zich gelaten. De revolutionaire beweging van weleer is geïnternaliseerd. Hij is nu bezig de rol die hij historisch gezien vervuld had te cultiveren. Hij gaat bovenop de Olympus van de radicale subjectiviteit staan en overziet de geschiedenis. De voor hem belangrijke historische figuren Villon, Lacenaire, kardinaal de Retz, Cravan en Lautréamont die de schurk, de held, de rebel en de wijze symboliseren, past hij naadloos in zijn persoonlijke biografie. Met de ideeën uit de geschiedenis bedrijft hij de 'potlatch'. Debord is de grote strateeg, verdraait de citaten van de grote moralisten en zet die naar zijn hand. "Montaigne had zijn citaten, ik had de mijne", zal hij in *Panégyrique* zeggen.
En in zijn retrospectieve film *In girum imus nocte* verzucht hij: "In de eerste plaats is het genoegzaam bekend dat ik nergens concessies heb gedaan aan de heersende opvattingen uit mijn tijdvak of ook maar een enkele aan de bestaande macht."
Debord is een aristocraat, een dandy, een feodale ridder uit een vervlogen tijdperk. In 1956 leest Debord Huizinga's *Herfstij der Middeleeuwen*. De melancholische riddertijd en het koene ridderschap imponeren hem zeer. In zijn oeuvre vinden we talloze verwijzingen naar heldhaftige ridders die de strijd aanbinden met de macht en daar zegevierend uit te voorschijn komen.
Debord wil strijd voeren op het toneel van de wereldpolitiek, maar de strategie en zijn optiek zijn die van de werkkameroorlog waarin de strijdkrachten tegenover elkaar staan als bij zijn oorlogsspel. Zo merkt Mao Zedong in zijn werk over de strategie van de partizanenoorlog op dat zelfs de kleinste oorlogshandeling niet alleen deel uitmaakt van de militaire, de politieke en maatschappelijke realiteit, maar ook van de totaliteit, zoals elk afzonderlijk verschijnsel enkel kan worden beschouwd in relatie tot de totaliteit waarin het zijn betekenis krijgt. De veldheer beheerst zo op dialectische wijze met zijn verstand de situatie. Debord is daarin misschien geniaal, maar ook conservatief vanwege zijn gehechtheid aan de klassieke regels van de dialectiek.
Een groot generaal, heeft Frederik de Tweede ooit gezegd, manoeuvreert zich nooit in de positie dat hij slag moet leveren want met zijn berekeningen en zijn genie heeft hij de dingen zo geregeld dat een treffen nutteloos en dus onzinnig is. Net zoals bovenstaande inzicht, zo zou ook elk inzicht als het de hoogste graad van perfectie bereikt zichzelf moeten opheffen door de negatie van zichzelf te formuleren.

LITERATUUR

Vrijwel compleet literatuuroverzicht van de internationale lettristen en situationisten lopend tot het jaar 1987 in mijn proefschrift: R. Sanders, *Beweging tegen de schijn, de situationisten een avant-garde,* Amsterdam 1987 (diss.), handelseditie uitgeverij Huis aan de drie grachten, Amsterdam 1989.
De belangrijkste werken van en over de situationisten geschreven in de periode tot en met 1993 zijn te vinden in *Rue Sauvage, situationistische teksten,* teksten die ik vertaald en geannoteerd heb, uitgeverij Spreeuw/Tzara, Utrecht 1993.

Van Guy Debord verscheen nog:
Cette mauvaise réputation, 1993
Mémoires, Parijs 1993 (heruitgave, oorspr. 1959)
Son art et son temps, documentaire samengesteld door Brigitte Cornard, 1994
Des contracts, Parijs 1995
Panégyrique deel II, Parijs 1997
Sanguinetti e.a., *Un terrorismo en busca des dos autores,* Bilbao 1999
Correspondance Vol. I (juni 1957-augustus 1960), Parijs 1999
Rapport sur la construction des situations, Parijs 2000
Correspondance Vol. II (september 1960-december 1964), Parijs 2001

Over Debord:
Maurice Rajsfus, *Une enfance laïque et républicaine,* Parijs 1992 (over het internationaal lettrisme)
Anselm Jappe, *Guy Debord,* Pescara 1993; Franse uitgave Marseille 1995
Gérard Guégan, *Debord est mort, le Che aussi, et alors?,* Montrieul-sous-Bois 1995
Pierre Guillaume, 'La vieille taupe', nr. 1, Parijs 1995 (Guillaume was begin jaren zestig contactpersoon van Socialisme ou Barbarie met SI)
Pascal Dumontier, *Les situationnistes et mai '68,* Parijs 1995
Cécile Guilbert, *Pour Guy Debord,* Parijs 1996
Stewart Home (ed.) *What is situationism, a reader,* Edingburgh/San Francisco 1995
Daniel Blanchard, 'Debord dans le bruit de la cataracte du temps', in *Futur antérieur,* nr. 39/40, 1997
Len Bracken, *Guy Debord-Revolutionary,* Venice-Los Angeles 1997
Philippe Gottraux, *Socialisme ou Barbarie – un engagement politique et intellectuel dans la France de l'après–guerre,* Lausanne 1997
Archives situationnistes, Vol. I, Parijs 1997 (teksten in diverse talen over de activiteiten van de SI)
Jean-Michel Mension, *La tribu,* Parijs 1998 (Mension was internationaal lettrist)
Jean-Francois Martos, *Correspondance avec Guy Debord,* Parijs 1998
Shigenobu Gonzalvez, *Guy Debord ou la beauté du négatif,* Parijs 1998
Mirella Bandini, *L'esthétique, la politique,* Marseille 1998 (oorspr. Milaan 1977)
Gianfranco Marreli, *l'Amère victoire du situationnisme,* Arles 1998
Gianfranco Marreli, *La dernière internationale, les situationnistes au delà de l'art et de la politique,* Arles 1998
Christophe Bourseiller, *Vie et Mort de Guy Debord,* Parijs 1999
Régis Debray, *Croire,* Parijs 1999
Ralph Rumney, *le Consul,* Parijs 1999 (Rumney was lid van de SI in 1957)
Frédéric Schiffter, *Guy Debord, l'atrabilaire,* Biarritz 1999
Jean-Marie Apostolidès, *Les Tombeaux de Guy Debord,* Parijs 1999
Roberto Ohrt (samensteller), *Das Grosse Spiel,* Hamburg 2000
Bartholomé Béhouir, De la conciergerie internationale des situationnistes, Parijs 2000

MANIFEST*

Guy Debord

Een nieuw menselijk potentieel dat door bestaande kaders niet in bedwang kan worden gehouden, groeit van dag tot dag met de onstuitbare technische ontwikkeling, en met de onvrede over de mogelijke toepassingen ervan in ons van iedere betekenis verstoken maatschappelijk leven.
Maatschappelijke vervreemding en onderdrukking kunnen, in welke variant dan ook, onmogelijk gestructureerd worden, maar kunnen alleen en bloc met die maatschappij worden verworpen. Iedere reële vooruitgang is vanzelfsprekend afhankelijk van de revolutionaire oplossing voor de huidige pluriforme crisis.

Wat zijn de perspectieven voor de organisatie van het bestaan in een maatschappij die op authentieke wijze "de productie op basis van een vrije en gelijke associatie van producenten zal regelen"? De automatisering van de productie en de socialisering van de primaire levensbehoeften zullen het werk als van buitenaf opgelegde dwang steeds meer inperken en uiteindelijk aan het individu de volle vrijheid geven. De zo van iedere economische verantwoordelijkheid, iedere schuld en schuldgevoelens jegens het verleden en de medemensen bevrijde mens zal over een nieuwe meerwaarde beschikken die niet in geld kan worden uitgedrukt, zoals: de waarde van het spel, de waarde van het vrij ingerichte leven, omdat het onmogelijk is geworden die te herleiden tot een maatstaf van loonarbeid. Het in praktijk brengen van deze ludieke schepping garandeert iedereen vrijheid binnen het kader van de enige gelijkheid die gewaarborgd is door het feit dat de ene mens de andere niet meer uitbuit. De bevrijding van het spel is de creatieve autonomie ervan, *omdat die uitstijgt boven de oude scheiding tussen arbeid die wordt opgelegd en vrije tijd die passief is.*
Vroeger heeft de kerk vermeende heksen verbrand om de primitieve, ludieke neiging, die in de volksfeesten nog bewaard is gebleven, te onderdrukken. In de bestaande orde die massaal bedroevende pseudo-spelletjes produceert, waarbij je buitenspel staat, wordt een echte artistieke activiteit automatisch gerangschikt onder de noemer van criminaliteit. Zij is semi-illegaal. Zij manifesteert zich als schandaal.

Wat wordt onder situatie verstaan? Het is de verwerkelijking van een spel op een hoger niveau, het is om precies te zijn het uitlokken van dit spel met de mens als speler. Revolutionaire spelers van alle landen kunnen zich verenigen in de S.I. om vast te beginnen de prehistorische toestand waarin het dagelijkse leven nog verkeert, achter zich te laten.
Bij deze doen wij al het voorstel voor een autonome organisatie van producenten voor een nieuwe cultuur die onafhankelijk is van de bestaande politieke organisaties en vakverenigingen. Want wij ontzeggen hun het vermogen

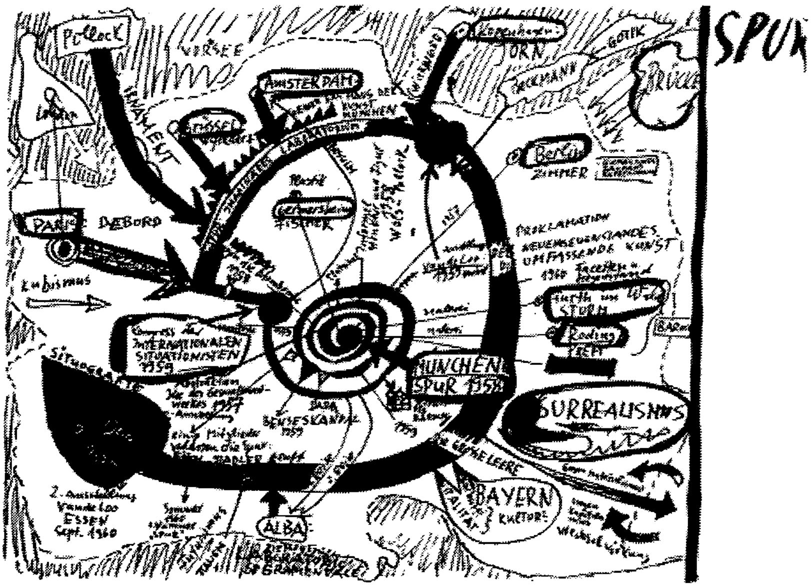
* Parijs, 17 mei 1960. De tekst is ontleend aan *Rue Sauvage. Een keuze uit het werk van de situationisten*; Utrecht 1993.

om iets anders dan de bestaande werkelijkheid in te richten.
Op het moment waarop deze organisatie het experimentele stadium achter zich laat om haar eerste campagne in het openbaar te starten, is haar meest urgente doel het bezetten van de UNESCO. De op wereldniveau één geworden bureaucratisering van de kunst en van de hele cultuur is een nieuw verschijnsel dat de diepgaande bevoogding uitdrukt van de op mondiaal niveau samenwerkende maatschappelijke systemen die geënt zijn op de eclectische conservering en reproductie van het verleden. De revolutionaire kunstenaars zullen deze nieuwe omstandigheden met een nieuwe actievorm moeten beantwoorden. Aangezien de culturele beleidsbepalers geconcentreerd zijn in één enkel gebouw, is dat ideaal om het gebouw door middel van een *putsch* in te nemen; aangezien deze instelling bovendien niet op een andere zinvolle manier kan worden gebruikt, behalve voor onze subversieve plannen, voelen wij ons tegenover onze tijdgenoten gelegitimeerd dit apparaat in bezit te nemen. En het zal ons lukken. Wij zijn vastbesloten de UNESCO te veroveren, ook al was het maar voor korte tijd, want wij zijn ervan overtuigd dat wij daar snel een belangrijk werk tot stand zullen brengen, dat een lange periode van eisen zal belichten.
Wat moeten de hoofdkenmerken van de nieuwe cultuur zijn, allereerst vergeleken met de oude kunst?
De nieuwe cultuur is
- tegen het spektakel: zij voert de gerealiseerde situationistische cultuur in waaraan iedereen deelneemt.
- tegen de geconserveerde kunst: zij organiseert het ervaren moment, en wel onmiddellijk.
- tegen de opgedeelde kunst: zij zal een alomvattende praktijk zijn, die tevens alle bruikbare elementen in zich heeft. Vanzelfsprekend streeft zij naar een collectieve en ongetwijfeld anonieme productie (tenminste als deze cultuur niet de behoefte voelt sporen na te laten en kunstwerken *als waren op te slaan*). Haar experimenten hebben minimaal een revolutie in het gedrag en een dynamische stedenbouw als eenheid tot doel die de gehele wereld kan omvatten en vervolgens over alle bewoonbare planeten kan worden verspreid.
- tegen de eenzijdige kunst: de situationistische cultuur zal een kunst van dialoog en samenwerking zijn. Nu is het al zover dat kunstenaars - en met hen de hele zichtbare cultuur- geen binding hebben met de maatschappij, zoals zij ook door de concurrentie geen band met elkaar hebben. Maar voor deze doodlopende weg van het kapitalisme was de kunst feitelijk al eenzijdig en zonder weerwoord. Zij zal dit afgesloten tijdperk, dat grenst aan primitivisme, overstijgen ten gunste van een communicatie die totaal zal zijn.
Omdat iedereen kunstenaar op een hoger niveau wordt, dat wil zeggen onlosmakelijk verbonden met zowel het produceren als het consumeren van een totale culturele schepping, zullen wij bijdragen aan de snelle ontbinding van de lineaire waardebepaling van de trend. Omdat iedereen bij wijze van spreken situationist wordt, zullen wij een multidimensionale inflatie beleven van richtingen, van experimenten, van 'scholen', die radicaal van elkaar verschillen en die *niet meer na elkaar, maar naast elkaar bestaan.*

Wij maken vandaag bekend wat historisch gezien het laatste beroep zal zijn.

Tot het stadium van overvloed op economisch en geestelijk terrein is bereikt, blijft de rol van de situationist, de beroepsamateur en de anti-specialist nog een specialisatie. Maar dan zal iedereen 'kunstenaar' worden in een betekenis die door kunstenaars totnogtoe niet is ingevuld, namelijk het vormgeven van je eigen leven. Intussen is het laatste beroep van de geschiedenis dusdanig nauw verbonden met een maatschappij zonder permanente arbeidsdeling, dat men in het algemeen het beroep ontkent, terwijl de kwalificatie van het beroep manifest geworden is in de Situationistische Internationale.

Tegen degenen die ons niet goed begrepen mochten hebben, zeggen wij met een minachting die nergens op terug te voeren is: "De situationisten over wie jullie je oordeel al klaar hebben, zullen ooit over jullie oordelen. Wij zullen bij de volgende omwenteling, die de onafwendbare vernietiging van de wereld van de uitbuiting in al haar vormen inluidt, jullie opwachten. Dit zijn onze doelstellingen en het zullen de toekomstige doelstellingen van de mensheid zijn."

REDAKTION: S P U R - Helmut Sturm, Heimrad Prem, Hans-Peter Zimmer, Lothar Fischer - und Jürgen [illegible], Katja Lindell und Christel Fisher
OFFSETDRUCKEREI: Seelig & Co., München - GROSSBUCHBINDEREI: Grimm & Bleicher, Mü.
VERKAUF: Buchhandlung Beck-Halle, München 2, Theatinerstraße 29, Fernsprecher 774978
SPUR-Heft II erscheint in 1000 Exemplaren Nr. ______ PREIS: DM 2,50

EEN MODEL VOOR EEN NIEUWE STEDENBOUW*

Gilles Ivain (Ivan Chtcheglov)

Wij vervelen ons in de stad, er is geen zonnetempel meer. Tussen de benen van de voorbij wandelende vrouwen hadden de dadaïsten een Engelse sleutel willen vinden en de surrealisten een kristallen bokaal, allemaal vergeefse moeite. We kunnen alle beloften op de gezichten lezen, dit is de laatste stand van de morfologie. De affiche-poëzie heeft twintig jaar standgehouden. Wij vervelen ons in de stad, je moet het vuur uit de sloffen lopen om nog mysteriën te kunnen ontdekken op de aanplakborden langs de openbare weg. De laatste stand van de humor en de poëzie:

Douche- en badhuis van de Patriarchen
Machines om vlees te snijden
Onze Lieve Vrouwe-Dierentuin
Sport-apotheek
Kruidenier van de Martelaren
Lichtdoorlatend beton
Zagerij Gouden Hand
Centrum voor functioneel hergebruik
Eerste Hulppost St.Anna
Vijfde Avenue-café
Verlengde Vrijwilligersstraat
Familiepension in de tuin
Hotel van de Vreemdelingen
Wilde Straat(Rue Sauvage)

En het zwembad in de Kleine-Meisjesstraat. En het politiebureau in de Straat van de Afspraak. De medisch-chirurgische kliniek en het gratis arbeidsbureau aan de kade der Goudsmeden. De kunstbloemen van de Zonnestraat. Het hotel van de Kasteelkelders, de Oceaanbar en het café van Komen en Gaan. Het hotel van het Tijdperk.

En het vreemde standbeeld van dr. Philippe Pinel, weldoener van de geestelijk gestoorden, op de laatste zomeravonden. Parijs ontdekken.

En jij, vergetene, je herinneringen verwoest door alle ontsteltenissen van deze aardbol, gestrand in de Rode Kelders van Pali-Kao, zonder muziek en zonder geografie, niet langer op weg naar de haciënda *waar de wortels aan het kind denken en waar de wijn zijn voltooiing vindt in kalendersprookjes.* Nu is het spel afgelopen. Je zult de haciënda niet zien. Zij bestaat niet. *De haciënda moet nog gebouwd worden.*

Alle steden zijn geologisch en je kunt er geen drie stappen zetten of je ontmoet er spoken, bewapend met alle luister van hun legenden. Wij groeien op in een *gesloten* landschap waarin de herkenningspunten ons voortdurend naar het verleden trekken. Bepaalde *beweeg-*

---

* *Een model voor een nieuwe stedenbouw* verscheen oorspronkelijk in *Internationale Situationniste* (IS) nr. 1, juni 1958. De tekst is gedateerd: 1953.
De lettristische Internationale nam in oktober 1953 dit rapport van Gilles Ivain over de stedenbouw aan, dat een beslissende invloed zou vormen in de nieuwe richting die vanaf toen door de experimentele avant-garde werd ingeslagen. De huidige tekst is opgesteld (door Guy Debord) aan de hand van twee opeenvolgende stadia van het manuscript, met een paar verschillen in formulering, die bewaard werden in het archief van de lettristische Internationale en thans zijn opgenomen in het situationistisch archief onder nummer 103 en nummer 108. (Dit artikel is ontleend aan *Rue Sauvage. Een keuze uit het werk van de situationisten*. Samengesteld, vertaald en ingeleid door René Sanders, Utrecht 1993.)

lijke hoeken en *terugwijkende* perspectieven bieden ons weliswaar de mogelijkheid vluchtig originele opvattingen over de ruimte te ontwaren, maar dit visioen blijft fragmentarisch. We moeten het zoeken op de magische plekken in volkssprookjes en surrealistische teksten: kastelen, eindeloze muren, vergeten barretjes, mammoetholen, casinospiegels.

Deze versleten beelden beschikken nog over een enigszins katalyserend vermogen, maar het is bijna onmogelijk ze te gebruiken in een *symbolische stedenbouw* zonder ze te verjongen door ze een nieuwe betekenis te geven. Onze geest waarin oude sleutelbeelden blijven rondspoken, is ver achtergebleven bij de geperfectioneerde machines. De verschillende pogingen om moderne wetenschap in te passen in nieuwe mythen blijven ontoereikend. Sinds kort is het abstracte alle kunsten binnengedrongen, met name in de huidige architectuur. Het beeldend object in zuivere vorm, zonder verhaaltje maar ook zonder leven, ontspant het oog en onderkoelt het. Elders is meer fragmentarische schoonheid te vinden en het land van de beloofde synthese raakt verder en verder verwijderd. Iedereen aarzelt tussen het verleden dat voortleeft in ons gevoel en de toekomst die sterft in het nu.

Wij zullen niet verder gaan met de mechanische beschaving en de kille architectuur die uiteindelijk toch maar leiden tot een vrije tijd vol verveling. Wij zijn van plan nieuwe, bewegende decors uit te vinden. (...)

De duisternis wijkt voor het elektrisch licht en de jaargetijden voor de centrale verwarming: de nacht en de zomer verliezen hun charmes en de dageraad verdwijnt. De stadsmens meent dat hij afstand moet nemen van de kosmische werkelijkheid en droomt daar niet meer over. De reden daarvan is duidelijk: de droom heeft zijn vertrekpunt in de werkelijkheid en verwerkelijkt zich daarin.

De laatste stand van de techniek maakt een permanent contact tussen individu en kosmische realiteit mogelijk, terwijl ze de minder onaangename kanten ervan opzij schuift. De sterren en de regen zijn te zien door het glazen plafond. Het beweegbare huis draait met de zon mee. De verschuifbare wanden ervan maken het mogelijk dat de vegetatie het leven binnendringt. Omdat het huis op rails is gebouwd, kan het 's ochtends naar de zee worden gereden en 's avonds weer terug naar het bos.

Architectuur is het eenvoudigste middel om tijd en ruimte *te articuleren,* de realiteit te *moduleren* en de dromen te stimuleren. Daarbij gaat het niet alleen om een plastische articulatie en modulatie, expressie van een vergankelijke schoonheid, maar om een modulatie die invloed uitoefent, die in het teken staat van de eeuwige curve van het menselijk verlangen en de vooruitgang in het verwezenlijken van die verlangens.

De architectuur van morgen zal dus een middel zijn tot verandering van de huidige opvattingen over tijd en ruimte. Zij zal een middel tot *kennis* en *handelen* zijn.

Het architectonisch complex wordt veranderbaar. De aanblik ervan zal gedeeltelijk of geheel veranderen, al naar gelang de wensen van de bewoners (...)

Gemeenschappen uit het verleden boden de massa's een absolute waarheid en onbetwistbare, mythische voorbeelden. Het invoeren van het *relativiteits*begrip in het moderne denken maakt het mogelijk je een idee te vormen van

de EXPERIMENTELE kant van de komende beschaving, al bevalt me dat woord niet erg. Laten we zeggen flexibelere, 'vrolijkere'. Op de grondvesten van deze mobiele beschaving zal de architectuur - tenminste in het begin - een middel zijn om te experimenteren met ontelbare manieren om het leven te veranderen, op weg naar een synthese die alleen maar legendarisch kan zijn.

Een geestesziekte heeft zich meester gemaakt van de planeet: de banalisering. Iedereen is gehypnotiseerd door de productie en het comfort: riolering, lift, badkamer, wasmachine.

Deze feitelijke toestand, ontstaan uit protest tegen de armoede, schiet haar veraf gelegen doel - de bevrijding van de mens van zijn materiële zorgen - voorbij en is in het hier en nu een obsessie geworden. Overal heeft de jeugd van alle landen mogen kiezen tussen de liefde en de automatische stortkoker en overal is de keuze gevallen op de stortkoker. Een volledig geestelijke omwenteling is noodzakelijk door de vergeten verlangens in het volle licht te plaatsen en geheel nieuwe te scheppen. En door een *intensieve propaganda* voor deze verlangens.

Wij hebben al eerder opgemerkt, dat de behoefte om nieuwe situaties te scheppen, een van de basisverlangens is waarop de komende beschaving gegrondvest zal zijn. Deze behoefte tot *absolute* creatie is altijd nauw verbonden geweest met de behoefte om met architectuur, om met tijd en ruimte te *spelen* (...)

Een van de opmerkelijkste voorlopers van de architectuur zal De Chirico blijven. Hij heeft zich geworpen op de problemen van aan- en afwezigheid in tijd en ruimte.

Het is bekend dat een voorwerp dat bij een eerste bezoek niet bewust is opgemerkt, door zijn afwezigheid bij de volgende bezoeken een ondefinieerbare indruk achterlaat. Door een correctie in de tijd wordt *de afwezigheid van het voorwerp voelbaar*. Beter gezegd: hoewel de kwaliteit van de indruk over het algemeen onbepaald blijft, verandert en beïnvloedt ze vervolgens wel de aard van het weggehaalde voorwerp en het belang dat de bezoeker eraan hecht: ze kan uiteenlopen van ingetogen vreugde tot ontzetting (het is niet belangrijk dat in dit bijzondere geval het geheugen het voertuig van de geestestoestand is. Ik heb dit voorbeeld alleen omwille van het gemak gekozen).

In de schilderijen van De Chirico (tijdens zijn "Arcaden"-periode) creëert een *lege ruimte een welgevulde tijd*. Het is niet moeilijk je een voorstelling te maken van de toekomst, die wij voor dergelijke architecten in petto hebben en wat hun invloed zal zijn op de massa. Vandaag kunnen wij alleen maar minachting opbrengen voor de eeuw, die dergelijke *blauwdrukken* verbant naar zogenaamde musea.

Deze nieuwe visie op tijd en ruimte die de theoretische basis van de toekomstige constructies zal vormen, is niet af en zal het ook nooit helemaal zijn. Zij zal pas af zijn op het moment dat er in de daarvoor bestemde steden geëxperimenteerd wordt met gedragsvormen. In deze steden zullen - behalve woningen uitgerust met een minimum aan comfort en veiligheid - op stelselmatige wijze gebouwen met een groot emotieoproepend en uitstralend vermogen gevoegd worden bij symbolische bouwwerken die dromen, vermogens en gebeurtenissen uit verleden, heden en toekomst uitbeelden. Een rationele uitbreiding van de oude religieuze syste-

men, de oude sprookjes en vooral van de psycho-analyse voor de architectuur wordt met de dag noodzakelijker, naarmate de aanleidingen om hartstochtelijk te zijn verdwijnen.
In zekere zin zal iedereen in zijn eigen "kathedraal" wonen. Er zullen kamers zijn die meer levendige fantasieën opwekken dan welke drug dan ook en huizen waarin je alleen maar kunt liefhebben. Andere huizen zullen een onweerstaanbare aantrekkingskracht uitoefenen op reizigers...
Dit project is vergelijkbaar met de Chinese en Japanse trompe-l'oeiltuinen, met dit verschil dat die tuinen niet aangelegd zijn om er volledig in te leven - of met het belachelijke labyrint in de Jardin des Plantes waar boven de ingang staat geschreven, toppunt van stompzinnigheid, Ariadne werkloos: *Verboden in het labyrint te spelen.*
Deze stad kan worden gezien als een samenraapsel van verschillende kastelen, grotten, meren etc... Ze zal het barokke stadium in de stedenbouw zijn, opgevat als middel om kennis te vergaren. Maar deze theoretische fase is al achterhaald. We weten dat wij al een modern woonhuis kunnen bouwen, dat in niets op een middeleeuws kasteel lijkt, maar dat toch in staat is de poëtische kracht van het *Kasteel* in tact te laten en te verveelvoudigen (door een uiterst beperkt aantal lijnen vast te leggen, door enkele andere te verplaatsen, door openingen aan te brengen, door de topografische situatie etc.).
De wijken van deze stad zouden overeen kunnen stemmen met diverse, geregistreerde gevoelens waardoor je *toevallig* getroffen wordt in het gewone dagelijkse leven.
De Bizarre wijk, de Gelukkige Wijk, speciaal bedoeld om in te wonen, de Edele en Tragische Wijk (voor brave kinderen), de Historische Wijk (musea en scholen), de Nuttige Wijk (ziekenhuis en gereedschapswinkels), de Onheilspellende Wijk etc... En een *Astrolarium* waarin plantensoorten staan gerangschikt volgens de verbanden die er zouden bestaan met het ritme van de sterren, een planetaire tuin zoals de sterrenkundige Thomas van plan is te bouwen op de Laaërberg te Wenen. Onmisbaar om de bewoners een kosmisch bewustzijn bij te brengen. Misschien ook een Wijk van de Dood, niet om er te sterven, maar om er *in vrede te leven* en hierbij denk ik aan Mexico en aan een principe van wreedheid in de onschuld, dat me iedere dag dierbaarder wordt.
De Onheilspellende Wijk bijvoorbeeld zou een goede vervanging zijn van de gapende gaten, openingen tot de onderwereld, zoals vele volkeren die vroeger in hun hoofdstad hadden: zij symboliseerden de onheilbrengende krachten van het leven. De Onheilspellende Wijk hoeft geen reële gevaren in zich te bergen, zoals vallen, kerkers of mijnen. Zij moet moeilijk toegankelijk zijn, afzichtelijk versierd (schelle fluitjes, alarmklokken, onregelmatig repeterende sirenes, afschrikwekkende beeldhouwwerken, gemotoriseerde mechanische mobielen, ook wel *Automobielen* genoemd), zo spaarzaam zij 's nachts verlicht is, zo fel is zij overdag verlicht door een opzettelijk verkeerd gebruik van het fenomeen weerkaatsing. In het centrum van de wijk bevindt zich het "Plein van het Monsterlijke Mobiel". De verzadiging van de markt door een product veroorzaakt een daling van de omzet van dit product: kinderen en volwassenen zouden door ontdekkingstochten in de onheilspellende wijk leren

om niet meer bevreesd te zijn voor de angstige kanten van het leven, maar om er plezier aan te beleven.
De belangrijkste bezigheid van de bewoners zal bestaan uit het CONTINU RONDDOLEN. Door ieder uur in een ander landschap te verkeren ontstaat het gevoel van totale vervreemding (...) Later, als de gebaren vervlakt zijn, wat onvermijdelijk is, zal het ronddolen gedeeltelijk los komen te staan van het domein van de directe ervaring en vervangen worden door de voorstelling (...)
Economische bedenkingen houden al bij eerste oogopslag geen stand meer. Wij weten dat naarmate een plek meer *gereserveerd is voor de vrijheid van het spel*, zij des te meer invloed uitoefent op het menselijke gedrag en dat haar aantrekkingskracht des te groter wordt. Het bewijs ervoor is het enorme prestige van Monaco en Las Vegas. En van Reno, karikatuur van de vrije liefde. Terwijl het daar toch alleen maar om geldspelletjes gaat. Deze eerste experimentele stad zal rijkelijk kunnen leven van een getolereerd en gecontroleerd toerisme. Als vanzelf zullen de komende activiteiten en de avant-gardeproducties zich daar gaan concentreren. Binnen enkele jaren is deze stad de intellectuele hoofdstad van de wereld, en zal ze overal als zodanig worden erkend.

Der Zentralrat der Situationistischen Internationale hat in der Zusammenkunft in Paris am 10. Februar 1962 beschlossen, aus der deutschen Sektion der S.I. die für die Herausgabe der Zeitschrift « Spur » verantwortliche Gruppe auszuschliessen (D. Kunzelmann, H. Prem, H. Sturm und H.-P. Zimmer). Es ist bewiesen, dass die fraktionistische Aktivität dieser Gruppe auf einem systematischen Missverständnis der situationistischen Thesen basierte ; und dass die Mitglieder dieser Gruppe vollkommen die Disziplin der S.I. missachtet haben, um als Künstler zu arrivieren.
Die Zeitschrift « Spur » wird durch eine neue Zeitschrift als Organ der S.I. in Deutschland ersetzt.

Für den Zentralrat :

G.-E. DEBORD, Attila KOTANYI, Uwe LAUSEN, Raoul VANEIGEM.

DE SITUATIONISTEN EN DE OPHEFFING VAN DE KUNST

Johny Lenaerts

Het was in de herfst van 1959. Daniel Blanchard was lid van de groepering Socialisme ou Barbarie *en nam met enkele medestanders de wekelijkse post door. Zijn blik werd gegrepen door een dunne en elegante publicatie, met een fonkelende omslag, en met de onwaarschijnlijke titel* Internationale Situationniste. *"Ik heb me ervan meester gemaakt en heb me er onmiddellijk op geworpen en ontdekte langzaamaan een nieuwe wereld, de wereld van de moderniteit, bizar maar fascinerend."*[1]
Toch waanden ook Blanchard en zijn vrienden van Socialisme ou Barbarie *zich aan de spits van de moderniteit - "en dat was, daar ben ik nog steeds van overtuigd, volkomen terecht."* Socialisme ou Barbarie *was een kleine revolutionaire groepering die zich kort na de Tweede Wereldoorlog van de trotskistische moederpartij had afgescheiden, om een radicale kritiek op de regimes van het Oostblok te leveren, maar ook om de kritiek van het kapitalisme op een nieuwe manier te formuleren. Vooral de revolutie van de arbeidersraden in 1956 in Hongarije leverde voor hen een idee van wat een waarachtig revolutionair programma zou kunnen worden.*[2]

"Het waren spannende jaren van onderzoek", zo herinnert Daniel Blanchard zich, "en de intensiteit werd nog verhevigd door de intellectuele quasi-clandestiniteit waarin wij ons bevonden omdat onze ideeën nergens aansloegen." Want, ondanks het rapport van Chroetsjov en de opstanden in Polen en Hongarije, was het publieke leven in Frankrijk verlamd en drukten de stalinisten hun stempel op het intellectuele debat. "En zo kwam het", vervolgt Daniel Blanchard, "dat ik bij het doorbladeren van deze uiterst aparte brochure ontdekte dat een klein groepje onbekenden ons, op hun manier, opwindende zaken te vertellen had." Het waren ongetwijfeld vreemde zaken, zeker voor geesten die op de marxistische horizon gericht waren, "van een vreemdheid die niet zozeer verontrustte alswel aantrok en ongelooflijk verleidelijk was."
Dus bij het lezen van dit nummer van *Internationale Situationniste* (IS) begreep Blanchard dat er zich een soort 'objectieve ontmoeting' voltrok. Korte tijd nadien ontmoette hij dan ook Debord in levende lijve, en in de maanden die daarop volgden voerden zij lange gesprekken in bruine kroegen of tijdens eindeloze wandelingen in de kleine straatjes van Parijs.
Blanchard moest Parijs verlaten om zijn dienstplicht te vervullen en gedurende zijn afwezigheid vernam hij dat Debord formeel tot *Socialisme ou Barbarie* toegetreden was en dat hij volledig deelnam aan de activiteiten van de groepering in de stakingsbeweging die in de winter van 1960-61 de Belgische economie platlegde. Dat nieuws had hem verrast. Dit lidmaatschap ging verder dan de reële toenadering die zich tussen beiden voltrokken had. Het nieuws van zijn ontslag, enkele maanden nadien, had hem minder verbaasd. Voor Debord betekende dit evenwel geen afscheid van de politiek. Hij was tot de conclusie ge-

komen dat geen enkele revolutionaire groepering nog langer beschouwd kon worden als de erfgenaam van de oude sociale emancipatiebeweging en dat men dus enkel nog maar kon rekenen op de Situationistische Internationale (SI) om zo snel mogelijk een nieuw tijdperk van protest te lanceren. Dit liep in de loop van 1961 en 1962 uit op een breuk met wat Debord de artistieke 'rechterzijde' van de SI noemde, welke hij verweet de moderne kunst zwakjes te willen voortzetten of enkel maar te herhalen.

Want Debord was van oordeel dat de moderne kunst omstreeks 1930 stilgevallen was. Sederdien heerste er, zei hij, een armzalige herhaling, en een afgrijselijke leegte. Van de moderne kunst kon gezegd worden wat er van *Finnegan's Wake* gezegd werd: dit is geen kunst, dit is de autopsie van zijn kadaver.

Toch heeft Debords subversieve kracht veel te danken aan de artistieke kwaliteit die door heel zijn praktijk waart. Terugblikkend heeft Daniel Blanchard erop gewezen dat het inderdaad paradoxaal is dat de ontwerper van een radicale kritiek op de kunst zèlf in verregaande mate een artistieke charme bleek uit te stralen.

DADA

Toen de Situationistische Internationale in 1961 afscheid nam van de artistieke 'rechterzijde', werd het dadaïsme opnieuw geëvalueerd. "Men wil ons doen vergeten hoezeer het authentieke dadaïsme dat van Duitsland geweest is en tot op welke hoogte het verbonden was met de opkomst van de Duitse revolutie na de wapenstilstand van 1918. De noodzaak van een dergelijk verband is niet veranderd voor iemand die tegenwoordig een nieuwe culturele positie wil innemen. Het komt er enkel op aan dit nieuwe *zowel* in de kunst als in de politiek te ontdekken" (IS nr. 7, april 1962).

De periode 1910-1920 is in dit opzicht onvergelijkelijk vruchtbaar geweest, zo stelt Vaneigem in *Handboek voor de jonge generatie* (1967). Voor de eerste keer werd er, heel onsamenhangend èn heel geniaal, een brug tussen leven en kunst geslagen. "Doordat de dadaïsten probeerden zichzelf en hun tijdgenoten te genezen van het ongenoegen van het leven - en dat deden ze al met al consequenter dan Freud - hebben ze het eerste saneringslaboratorium van het dagelijks leven ingericht. De daad reikte veel verder dan de gedachte. (...) De Dada-groep was als een trechter waarin de talloze banaliteiten, de aanzienlijke hoeveelheid nulwaarden van de wereld werden gestort. Aan de onderkant kwam alles er veranderd, oorspronkelijk en nieuw weer uit. Voorwerpen en mensen bleven hetzelfde en toch veranderde alles van betekenis en teken. Er werd een aanzet gegeven tot een omkering van het perspectief in de magie van de hervonden eigen ervaring. Verdraaiing - de tactiek voor de omkering van het perspectief - veranderde drastisch het onveranderlijke kader van de oude wereld. De *door allen gemaakte poezie* kreeg in die verandering haar werkelijke betekenis, die wel ver af stond van de literaire geest waaraan de surrealisten ten slotte zo zielig te gronde gingen."

In Dada waren de kiemen aanwezig voor een opheffing van het nihilisme. Maar ook Dada heeft die laten afsterven, vervolgt Vaneigem. "Dat de Dada-beweging, geplaatst voor de onmogelijkheid van de opheffing, uiteen is

gevallen, komt doordat zij het instinct miste om in de geschiedenis te zoeken naar de verschillende experimentele pogingen tot opheffing, de momenten waarop de opstandige massa's hun lotsbestemming zelf bepalen." Met uitzondering van Dada-Berlijn had de Dada-beweging verzuimd om aansluiting te zoeken met de revolutionaire beweging die op het zelfde ogenblik - het einde van de Eerste Wereldoorlog - Europa overspoelde. De nederlaag van deze omwentelingsbeweging, en dan vooral het neerslaan van de Radenrepubliek in Duitsland, vormt de fundamentele reden waarom Dada zou verzanden.

Het surrealisme - met haar geloof in de kracht van de poëzie en het imaginaire - levert terecht kritiek op het feit dat Dada niet in de opheffing van het nihilisme is geslaagd, maar wanneer het zelf tot opheffing van Dada probeert te komen, gaat het niet uit van het oorspronkelijke nihilisme en haakt het niet aan bij de geschiedenis, zo is Vaneigem van mening. "En wat een nachtmerrie - waaruit ze nooit zijn ontwaakt - is de geschiedenis voor de surrealisten geweest! Ze stonden machteloos tegenover de communistische partij, werden verrast door de Spaanse burgeroorlog, knorden altijd, maar liepen als trouwe hondjes achter links aan!"

Aan de basis van de oprichting van de SI lag het idee om een einde te maken aan de scheiding die zich rond 1930 voltrok tussen de avant-gardekunstenaars en revolutionair links, die voordien bondgenoten waren. De kern van het probleem bestond erin dat er sedert 1930 geen revolutionaire beweging meer geweest was, noch een artistieke avant-garde. Bij haar ontstaan wilde de SI deze leemte vullen: "Net zoals op theoretisch vlak de proletariërs tegenover de natie, net zo kamperen de situationisten voor de poorten van de cultuur. Zij willen zich er niet vestigen, zij plaatsen zichzelf *in de holte* van de moderne kunst..."

Debord en zijn medestanders werden zich stilaan bewust van de dubbelzinnigheid die erin schuilt om op het vlak van de cultuur actief te zijn, terwijl men heel de eigentijdse organisatie van de cultuur afwijst. Na de breuk met de kunstenaars zal de culturele strijd, in de conventionele betekenis, enkel nog maar de aanleiding en de dekmantel zijn voor een veel diepgaander werk: de revolutionaire strijd. Dit betekende evenwel niet dat de situationisten elke artistieke aspiratie opgaven. "Men moet niet zo veel respect hebben voor de kunst of de literatuur dat men ze volledig zou opgeven", schreven zij in april 1962.

De situationisten, ook nà 1961, beschouwden zich als de universele erfgenamen van de moderne kunst. "Wij zijn van mening dat de moderne kunst, overal waar zij, door de omstandigheden van haar ontstaan zelf, waarachtig kritisch en vernieuwend kon zijn, haar rol, die groots was, goed volbracht heeft. Wij zijn van mening dat zij groots blijft, en dàt ondanks de speculatie in haar producten, die door de vijanden van de vrijheid verafschuwd worden." Zij stellen zich op tegen de cultuur, zowel in diens conventionele als in diens meest moderne vorm. "Maar uiteraard verkiezen we niet de onwetendheid, het kleinburgerlijke gezond verstand van de slager, het neo-primitivisme. (...) Wij plaatsen ons aan de andere kant van de cultuur. Niet *voor* haar, maar *na* haar. Wij zeggen dat wij haar willen *verwerkelijken*, en dàt door haar op te heffen als gescheiden sfeer." De situationisten ver-

klaren dat ze voortaan oorspronkelijk kunstzinnige concepten op een niet-artistieke manier willen gebruiken.

VERDRAAIING

De situationisten waren getroffen door de subversieve werking die van het verdraaiingsprocédé van Lautréamont uitging. In *Poésies* verdraaide Lautréamont maximen van Pascal en Vauvenargues waardoor hij ze een andere betekenis toedichtte. In *De Zangen van Maldoror* paste hij de bewuste verdraaiing toe op het werk van een bekende natuurhistoricus en een aantal natuurwetenschappelijke werken, met het doel de oude moraal te ondergraven. "Het plagiaat is noodzakelijk. De vooruitgang brengt het met zich mee. Het volgt de zin van een schrijver op de voet, bedient zich van zijn uitdrukkingen, wist een onwaar idee uit, vervangt het door een juist idee." Debord nam deze woorden van Lautréamont over in *De Spektakelmaatschappij.*

Door verschillende fragmenten van verouderde werken samen te voegen ontstaat er een nieuw kunstwerk. De betekenis van die fragmenten wordt gewijzigd, en naar eigen goeddunken gemanipuleerd - "hetgeen idioten hardnekkig citaten blijven noemen." "Wij willen niet de schijn wekken van originaliteit, maar daarentegen uitdrukking geven aan onze onverschilligheid tegenover het betekenisloos geworden en vergeten oorspronkelijk werk," stelde Debord. Zo zou Asger Jorn op de vlooienmarkt van Parijs schilderijen kopen die hij gedeeltelijk overschilderde. Duchamp had het hem voorgedaan door een snor te schilderen op de Mona Lisa. Maar volgens de situationisten mocht het er niet om gaan louter een komisch effect of schandaal op te roepen. Volgens Debord was "de snor van Mona Lisa in geen enkel opzicht interessanter dan de oorspronkelijke versie van dat schilderij. We moeten dit proces nu voortzetten tot en met de negatie van de negatie. Bertolt Brecht... komt dichter in de buurt van de revolutionaire opvattingen waar wij voor staan dan Duchamp."

"Niets is mooier dan de toevallige ontmoeting van een naaimachine en een paraplu op een snijtafel", zei Lautréamont. En Debord en Jorn maakten een volledig uit geprefabriceerde elementen samengesteld boek, *Mémoires* geheten, waarin elke bladzijde in elke richting kan gelezen worden, en waarin de wederkerige verhoudingen van de zinnen altijd onaf zijn.

De situationisten discussieerden in de jaren vijftig al over het plan om een anti-sovjet affiche te verdraaien die afkomstig was van de fascistische organisatie *'Vrede en Vrijheid'* - waarop tussen elkaar overlappende westerse vlaggen de leus *'Eendracht maakt macht'* werd verkondigd. Op een affiche van kleiner formaat zou dan de zinsnede *'en coalities voeren oorlog'* worden toegevoegd. Zo zouden ook titels van B-films of van boeken verdraaid kunnen worden en aangewend voor de situationistische propaganda, bijvoorbeeld titels ontleend aan wetenschappelijke (*'Kustbiologie van de gematigde zeeën'*) of militaire publicaties (*'Nachtgevechten van kleine infanterie-eenheden'*). De beroemde *'Eroïca-symfonie'* zou gecorrigeerd kunnen worden door er bijvoorbeeld een *'Lenin-symfonie'* van te maken. Zo zou er ook bijvoorbeeld een naam gegeven kunnen worden aan een beeldhouwwerk van een mens: *'De Tijger, genaamd Clemenceau'* (in plaats van *'Clemenceau, genaamd De Tijger'*).

Het verdraaiingsprocédé is uiteraard al lang ontdekt door de reclame-industrie, en ze maakt er ook overdadig gebruik van. Maar op haar beurt zouden reclameslogans verdraaid kunnen worden. Debord geeft een sprekend voorbeeld: tijdens de Spaanse burgeroorlog gebruikten de republikeinen - *de roden* - een reclameslogan voor een lippenstiftmerk: *'Mooie lippen zijn rood'*. De goede verstaander begreep dat je rood (= republikein) moest zijn, wilde je mooi (en goed) zijn.
Naast de taal is het volgens dezelfde methode mogelijk de kleding te verdraaien - "met alle gevoelswaarde die kleding bezit." Debord, in het midden van de jaren vijftig, refereert ongetwijfeld aan de *blousons noirs*, de zwart geklede nozems uit die tijd. Maar loopt hij ook al niet vooruit op de hippie- of de punk-outfit?
In de loop van de jaren zestig neemt de verdraaiing een nieuwe vorm aan. De situationisten proberen haar uit te breiden buiten de artistieke context waarin zij haar tot nog toe aangewend hadden - met als doel de ontbinding van de esthetische waarden - om het te beladen met een meer specifiek revolutionaire betekenis, die niet enkel op de vorm betrekking zou hebben (het kunstwerk, de taal), maar vooral op de inhoud: de opheffing van de kunst en van de politiek, kortom, de radicale omvorming van het dagelijkse leven. De weerspannigheid van de woorden zou haar ware betekenis vinden in de weerspannigheid van de daden. "Hoe kunnen we de wapenen die de vijand op grond van de economische eisen moet distribueren tegen hem keren?" zo werpt Vaneigem in het *Handboek* op. "Dat is de overheersende vraag bij de tactische en strategische problemen. We moeten de verdraaiingsmethoden propageren als het ABC voor de consument die niet langer consument wil zijn."
In een programmatische tekst uit oktober 1967, met als titel *De situationisten en de nieuwe actievormen tegen de politiek en de kunst*, pleit René Viénet voor de nieuwe mogelijkheden van de revolutionaire expressie. Hij stelt voor het verdraaiingsprincipe op verschillende terreinen toe te passen. Verdraaiing van foto-romans, van reclame-affiches door middel van tekstballonnen met een subversieve inhoud. Guerrilla in de massa-media: piratenradio's, valse uitgaves van befaamde kranten en tijdschriften, het verstoren van radio- en tv-uitzendingen. Het uitwerken van situationistische strips: "De stripverhalen vormen de enige werkelijk volkse literatuur van deze eeuw... Wie zal niet ogenblikkelijk gevoelen hoe gemakkelijk het is, in onze doelstelling om "de schaamte nog beschaamder te maken", om bevoorbeeld *Straat van de Hoop* nr. 13 om te vormen tot *Laan van de Wanhoop* nr. 1, door op de achtergrond enkele bijkomende elementen te integreren of door eenvoudigweg de tekstballonnen te veranderen. Men ziet hieraan dat deze methode het tegenovergestelde doet van de *Pop Art*, die de strips in stukjes opdeelt. Onze methode daarentegen beoogt aan de strips hun aanzien en inhoud terug te geven."
Viénet stelt eveneens voor om situationistische films te realiseren. "De film, die het nieuwste en ongetwijfeld meest bruikbare expressiemiddel van onze tijd is, is bijna driekwart eeuw ter plaatse blijven steken... Laten we ons het gestamel van deze nieuwe schriftuur eigen maken; laten we ons vooral de meest volkomen, de meest moderne voorbeelden eigen maken, die welke

ontsnapt zijn aan de artistieke ideologie en die we vinden in Amerikaanse B-series: de nieuwsbeelden, de aankondigingen en vooral de reclamefilm. De reclamefilm, die in dienst staat van de waar en van het spektakel - dat is het minste wat men ervan kan zeggen - maar vrij is in haar middelen, heeft de basis gelegd van wat Eisenstein beoogde toen hij erover sprak de *Kritiek van de Politieke Economie* of de *Duitse Ideologie* te verfilmen." In dezelfde lijn neemt hij zich voor een filmversie van de situationistische tekst *De ondergang en de val van de spectaculaire wareneconomie* te draaien: "De film leent zich, naast andere mogelijkheden, bijzonder goed tot de studie van de huidige tijd als historisch probleem, tot de ontmanteling van de vervreemdingsprocessen." In 1973 zal Debord, met de verfilming van *De Spektakelmaatschappij* (1973), het idee een vorm geven.

STRIPS

De situationisten passen de verdraaiing toe op strips en realiseren zelf stripverhalen (*'comics'*). De studenten van Straatsburg publiceren in november 1966 het verdraaide stripverhaal *De terugkomst van de Colonne Durruti* (Durruti was de roemruchte anarchistenleider tijdens de Spaanse burgeroorlog), terwijl de SI affiches publiceert in de stijl van het stripverhaal. Door de kracht van de beelden uit te buiten wordt door middel van de verdraaiing de tekst geïsoleerd en wordt er een nieuwe dimensie aan toegekend. Op die manier vormt men de tekstballonnetjes om door hen te vervangen door citaten van Marx, van Vaneigem, of door subversieve uitlatingen die, in combinatie met de beelden, de monotonie van het discours doorbreken. Zo had J.V. Martin een serie pamfletten laten drukken die clandestien in het katholieke en franquistische Spanje verspreid werden. Men kon er naakte vrouwen op zien die in de tekstballonnetjes slogans voor de emancipatie van de arbeiders uitdrukten. Op één van hen verklaart een mooi meisje met ronde vormen, naakt uitgestrekt op het dek van een boot: "Ik ken niets zaligers dan te slapen met een mijnwerker uit Asturië. Dat zijn pas kerels!"

Volgens hetzelfde procédé had de SI in Denemarken, ter gelegenheid van de verloving van de dochter van de sociaal-democratische koning met de Griekse troonpretendent, een foto van het halfnaakte schandaalmeisje Christine Keeler verspreid, waarop deze verklaart: "Zoals de SI zegt: Het is veel eervoller om een hoer te zijn zoals ik, dan de echtgenote van deze fascistische Constantijn."

De subversieve teneur van deze strips, gekoppeld aan een provocatorisch taalgebruik, hadden tot gevolg dat Debord, Vaneigem en Viénet op het einde van 1967 verschillende keren bij de politie ontboden werden. Men verweet hen voornamelijk de oproepen tot diefstal, tot ontucht, tot oproer en tot moord (van de 'leiders'), die men uit de woorden en de daden van de personages van deze korte strips kon afleiden. Het drietal ontsnapte aan vervolging, om redenen die onbekend gebleven zijn.

De situationisten, die zich bewust waren van "het succes van de graffiti in de wc's, vooral die van de café's" (Viénet), zullen in mei '68 op grote schaal de muren van de Sorbonne bepalen. Zoals reeds veelvuldig opgemerkt werd, verschillen de situationistische slogans zeer van die van andere politieke organisaties door hun creativiteit, een veel

origineler taalgebruik en een niet louter 'politiek' register, die hen tot de meest extremistische maakten "sinds het extremisme juist de totale betekenis communiceert." Enkele voorbeelden: "Hoe kan men vrij denken in de schaduw van een kapel?"; "Ik neem mijn wensen voor realiteit omdat ik geloof in de realiteit van mijn wensen"; "Consumeer nog meer, je zult minder leven"; "Loop, kameraad, de Oude Wereld zit achter je aan!"

De situationisten beroemen zich op de golf van graffiti die in de periode volgend op mei 68 in de Parijse metro en zowat overal aangebracht werd. Ze halen de woorden aan van een reclamespecialist, die de actie van de auteurs van de graffiti samenvatte met de formule: "Zij hebben de publiciteit op haar eigen terrein en met haar eigen wapens bestreden..."

We eindigen met een vraag. Vormen de situationistische strips, films, graffiti... geen breuk met de artistieke activiteit? Kunnen zij, net zo min als de dadaïstische *ready-mades*, nog wel kunstwerken genoemd worden, of zijn zij veeleer acties die de kunst uitschakelen? Vormen zij de voorafschaduwing van 'de opheffing van de kunst', waar de Situationistische Internationale vanaf haar onstaan voor pleitte? Belichamen ze de 'door allen en niet door één man gemaakte poezie'? Zijn ze - hoe zeer ook in wezen anti-artistiek - verwant aan een Afrikaans kunstwerk, waarover Vaneigem in het *Handboek* stelde: "Een Afrikaans kunstwerk - of het nu gaat om een gedicht of een stuk muziek, een beeld of een masker - wordt pas als voltooid beschouwd als het scheppend woord handelende taal is geworden, als het *functioneert*. Er is geen kunst ter wereld die niet beoogt te *functioneren* en zelfs op het niveau waar de markt zich er meester van maakt te functioneren als een en dezelfde oorspronkelijke wil: de wil om te leven in de uitgelatenheid van het scheppend moment. Begrijpt men nu waarom de beste werken geen einde hebben? In alle toonaarden eisen ze slechts het recht op zich zelf te verwerkelijken, in te gaan in de wereld van het zelfdoorleefde. De ontbinding van de tegenwoordige kunst is de ideaal gespannen boog voor het afschieten van zo'n pijl."

NOTEN

(1) Daniel Blanchard, 'Debord, dans le bruit de la cataracte du temps', in *Futur Antérieur* nr. 39-40, 1997-98/1 - (2) Philippe Gottraux, *'Socialisme ou Barbarie', un engagement politique et intellectuel dans la France de l'après-guerre*, Ed. Payot, Lausanne 1997.

ILLUSTRATIES

Op pag. 11 een afbeelding van het Duitse situationistische tijdschrift *Spur* (november 1960). Op pag. 16 een deel van het manifest waarin het royement van de Duitse sectie van de IS wordt aangekondigd (februari 1962). Op pag. 31 omslag van een geschrift van Gabriel Pomerand, een van de grondleggers van de lettristische beweging (1950). Op pag. 76 twee affiches uit mei 1968, uitgebracht door de situationistische Raad ter handhaving van de bezettingen. Op pag. 84 strip uit het tijdschrift *Internationale Situationniste*, nummer 11.

SITUATIONISME BESTAAT NIET. LANG LEVE HET SITUATIONISME!*

Een gesprek met René Sanders

Siebe Thissen

Situationisme is altijd terug van weggeweest. Marketingdeskundigen en revolutionairen, brandpickers en hackers, striptekenaars en eco-activisten, deejays en veejays...iedereen kan wel iets gebruiken van het situationistische gedachtengoed. Siebe Thissen sprak met René Sanders, een kenner van het situationisme.

"De revival van het situationisme in de jaren negentig kwam voor mij als een verrassing", zegt René Sanders, filosoof en auteur van het meest gedegen werk dat ooit aan de Situationistische Internationale (1957-1972) werd gewijd: *Beweging tegen de schijn. De situationisten: een avantgarde* (1987). Tegenwoordig is Sanders directeur van debatcentrum Tumult in Utrecht. Zijn genoemde proefschrift verscheen kort voordat enkele Britse boeken aantoonden hoe groot de invloed van het situationisme was op de hedendaagse popcultuur en het cultureel terrorisme. Vooral Stewarts Home's *The Assault On Culture* (1988) en Greil Marcus' *Lipstick Traces* (1989) leverden een wezenlijke bijdrage aan een hernieuwde kennismaking met de ideeën en avonturen van de situationisten. Sanders: "De bronnen van die opleving zijn echter volstrekt andere dan de bronnen waarmee ik bekend was: hegelianisme en marxisme. De nieuwe belangstelling voor het situationisme lijkt te zijn overgewaaid uit Engeland en Amerika, waar het zich verbond met het anarchisme, de popcultuur en de underground."

Sanders, de vijftig inmiddels gepasseerd, komt in aanraking met het situationisme als hij in 1972 een exemplaar van Guy Debords *De Spektakelmaatschappij* (1967) onder ogen krijgt. De Situationistische Internationale (SI), waarvan Debord de spreekbuis was, bleek zojuist te zijn opgeheven. In die jaren vertoeft Sanders met enige regelmaat in Parijs, waar hij lange gesprekken en nachtelijke discussies voert en wordt geconfronteerd met het situationistische gedachtengoed. "Ik studeerde filosofie en sociale geografie in Amsterdam en Utrecht en werd geraakt door Debord. Zijn boek maakte een verpletterende indruk. Zijn analyse was veel prikkelender en actueler dan de filosofische boeken die we op de academie onder ogen kregen. De maatschappij had zich sinds de Tweede Wereldoorlog immers ingrijpend gewijzigd: van een productiemaatschappij naar een consumptiemaatschappij. We hebben toen in Nederland een lees- en discussiegroep opgestart waarin we zowel terugkeerden naar de bronnen van de situ's – Hegel, Marx en

* Een eerdere versie van dit artikel verscheen in *Ravage* nr. 288 (23 juli 1999) onder de titel 'De Situationisme-Comeback-Tour'. Een kritiek hierop van Els van Daele, Sander Janzweert en Nico Jassies verscheen in *De Dooie Mus*, special nr. $1^3/4$ (25 september 1999).

Lefebvre – als naar analyses van politieke groeperingen, zoals *Socialisme ou Barbarie.* Dit gebeurde in Nederland nog nauwelijks, alleen in Nijmegen bestond belangstelling voor deze denkbeelden. We maakten ook een aanzet tot een heuse vertaling. Onze groep bleef twee jaar lang bijeen, er werd behoorlijk gediscussieerd, maar ook veel plezier gemaakt. Ook daarna bleef het situationisme me bezighouden en ik besloot een verzameling van het beschikbare materiaal aan te leggen".

In dezelfde periode treedt Sanders toe tot de redactie van het toenmalige anarchistische periodiek *De Vrije Socialist.* Hij maakt dan al deel uit van het Anarchisties Kollektief Utrecht (AKU). Hoe reageerden de lezers op de analyses van de spektakelmaatschappij? "Die lezers begrepen er maar weinig van. Vooral de oude garde van het anarchisme, zeker die in de noordelijke regio's, keek met argusogen naar het radicalisme in de Randstad. Zij waren allereerst moralisten, die niet wilden afwijken van de oude leer: een ethisch anarchisme dat het motto 'Denkende arbeiders drinken niet' hoog in het vaandel droeg. Bovendien waren wij geïnteresseerd in andere aspecten van de anarchistische beweging, zoals de Mokerjongeren uit de jaren twintig, het neem en eetrecht, de 'Klaas Blauw affaire' (een revolverincident met dodelijke afloop, ST) – kortom, zaken waar de beweging liever over zweeg. Maar ook de ontluikende kraakbeweging kon weinig met het situationisme. Wij hekelden het reformisme van die beweging, zeker toen ze begonnen met kraakspreekuren. Dat vond ik helemaal niks. Alsof kraken alleen maar een antwoord is op woningnood. Tenslotte wezen we de arbeid af – een strijdpunt dat vooral aansloeg onder jongeren en studenten".

POSTMODERN

Drie jaar later verlaat Sanders *De Vrije Socialist* en wordt hij docent filosofie aan een sociale academie. Die betrekking biedt hem de mogelijkheid het situationisme intensief te bestuderen door middel van werkgroepen met studenten. De libertaire uitgeverij waaraan hij zich inmiddels heeft verbonden, Spreeuw, dient daarbij als platform. Zo vertaalt hij teksten van eco-anarchist Murray Bookchin, maar ook van filosofen als Deleuze. Zo is Spreeuw de eerste uitgeverij die *Rhizoom* (1978) van Gilles Deleuze en Félix Guattari uitbrengt, aangespoord door studenten psychologie en psychiatrie die in dit 'schizo-analytische denken' aanknopingspunten vinden voor de antipsychiatrie en de emancipatie van gekken. In het voorwoord schrijven de vertalers: "Zucht. Voor ons heeft links als voorstelling, als prediking, als heilige zwarte steen afgedaan. Schluss! Er is altijd aksie, altijd subversie, niet op je mooie representatieve manier, niet op een manier waarmee je voor de dag durft te komen, maar veelmeer op alle mogelijke manieren van vlucht: het enige dat in de linkse beweging nog opstandig is, is het darmkanaal. Het gaat erom hoe je je verlangens laat stromen, tegen de klippen op". Vervolgens geeft Het Wereldvenster *De Spektakelmaatschappij* (1976) in het Nederlands uit, gevolgd door die andere klassieker van de SI, Raoul Vaneigems *Handboek voor de jonge generatie* (1978). De vertaling van Debord volgt op een gekopieerde, handgeschreven vertaling van Hanne Willighagen uit Leiden die al een jaar circuleerde in een kleine kring van Nederlandse activisten. "Via

het situationisme kwamen we ook bij andere radicale filosofen uit, zoals Michel Foucault, Gilles Deleuze en Félix Guattari. Onze publicatie van *Rhizoom* was een prachtige aanval op het autoritaire en hiërarchische denken. Een absolute eye-opener die al snel was uitverkocht. De radicaliteit van Deleuze/Guattari was de radicaliteit van Debord. Alleen staat Debord in de moderne, intellectuele filosofische traditie van Hegel en de dialectiek, terwijl Deleuze/Guattari een doorbraak hebben gemaakt naar een andere, niet-totaliserende manier van denken die we later 'postmodern' zijn gaan noemen. Debord staat in de slagschaduw van Hegel en de jonge Marx, wiens teksten hij steeds verdraait en omkeert: hij noemt dat 'détournement'. Ruim tachtig van zijn stellingen in *De Spektakelmaatschappij* zijn verdraaiingen van Hegel, Marx, Breton en Lautréamont. Debord was voor mij een breekijzer waardoor ik filosofen als Deleuze leerde begrijpen. Omdat velen vandaag in onze complexe, chaosmotische samenleving teruggrijpen op Deleuze/Guattari, bracht ik in 1998 een nieuwe vertaling van *Rizoom* uit".

In 1987 komt er een einde aan de verzamelwoede van Sanders en promoveert hij te Amsterdam op zijn studie van het situationisme. Aanvankelijk had hij geen plannen te promoveren, maar nadat de VPRO hem had verzocht een serie radio-uitzendingen over het onderwerp te maken, leek het hem alsnog een goed idee. Voor die programma's bezocht hij Nederlandse ex-situ's zoals Constant, Armando en Jacqueline de Jong. Het gesprek met de eerste verliep moeizaam, de tweede kon zich niets meer herinneren. Er bestaan nog veel frustraties onder deze kunstenaars die vanaf 1960 de SI verlieten, nadat Debord zich vernietigend over hun 'commerciële' kunst had uitgelaten. Constant heeft die breuk nooit kunnen verkroppen omdat hij dacht het situationisme te kunnen verrijken met zijn ideeën over 'unitair urbanisme': de stad is geen socio-economische eenheid, maar een permanente remix van psycho-sociale stemmingen en ervaringen. Gelukkig bood de Amsterdamse kunstenaar Jacqueline de Jong een mooie schets van de leefwereld van de situationisten. "De Jong was assistente van Willem Sandberg, de toenmalige directeur van het Stedelijk Museum. Beiden waren zeer geïnteresseerd in alles dat avantgarde was. Het Stedelijk kocht werk van situationisten als Constant en Asger Jorn. Sandberg kende hen al voordat ze tot de SI toetraden. Debord vond dat museumgedoe maar niks. Als je zonodig een museum wilde, dan moest dat even labyrintisch zijn als Parijs of Amsterdam zelf. Het liefst zou hij met een bulldozer door het museum zijn gescheurd om de muren neer te halen en vervolgens een complex doolhof te creëren. De Jong toonde zich echter solidair met de gewraakte kunstenaars uit Scandinavië en Duitsland en keerde de SI eveneens de rug toe.

Debord was eigenlijk een autoritaire figuur – de SI had stalinistische praktijken. Hij vond dat je je rug recht moest houden. De Franse politiek kent overigens een lange traditie van royementen. Kijk maar eens naar de surrealistische beweging van André Breton die het ene na het andere lid uit de beweging knikkerde. Ook de Lettristen, waar de situationisten uit voortkwamen, vormden zo'n club: ze deden weinig meer dan elkaar verrot schelden in pamfletten. Ook onder de situ's wordt wat afgeroyeerd.

Zo wordt de goede vriend van Debord, Gil Wolman, al geroyeerd voordat de eerste bijeenkomst van de SI plaatsvindt! Ook met zijn kameraad Alexander Trocchi verbreekt hij alle contacten. De Italiaanse situationist Pinot-Gallizio, burgemeester van een piepklein dorpje, werd in 1960 geroyeerd. Huilend bonkte hij bij Debord in Parijs op de deur, smekend om weer toegelaten te worden tot de SI. Ook royeerde hij mensen die hem financieel altijd bij hebben gestaan, zoals Asger Jorn, die hem trouwens ook na het royement nog geld bleef sturen."

GEKOLONISEERD DOOR SCHIJN

Met die interviews op zak besluit Sanders zijn materiaal tot een boek te bundelen. Hij verbaasde zich er immers over dat er nog zo weinig was gepubliceerd over de SI. Inmiddels heeft hij afscheid genomen van zijn baan als docent – hij is het 'spuugzat' – en stort zich als huisman op zijn gezin. Onderwijl brengt hij het situationisme in kaart. Ook internationaal gezien is zijn monnikenwerk uniek, want hij schrijft de meest uitvoerige verhandeling die er tot dan toe bestaat. Wie dieper tot de SI wilde doordringen kon zich louter wenden tot de 'klassiekers' en Ken Knabb's bloemlezing uit het tijdschrift, *Situationist International Anthology* (1981). Sanders' *Beweging tegen de schijn* is een taaie verhandeling, vol met filosofische uitstapjes, met obscure interpretaties van Hegel en Marx, maar ook een avontuurlijk werk waarin de voetnoten en de kennismaking met marginale groeperingen de lezer aanmoedigen zelf verder te spitten in dit erfoed. Na zijn boek te hebben geschreven acht hij het welletjes. Bovendien krijgt hij een hekel aan het gedweep van de zogenaamde 'post-situ's' met de erfenis van de SI.

"Zo'n post-situ was Roberto Ohrt, schrijver van een dik boek over het situationisme en de moderne kunst (1990). Toen Ohrt zijn boek schreef, had ik bijna dagelijks contact met hem. Hij wilde bijvoorbeeld inzicht in mijn proefschrift dat nog niet was gepubliceerd. Ohrt richtte zich meer op de artistieke lijn, terwijl ik me vooral op de politieke lijnen had geconcentreerd. Onze boeken zijn daardoor innig met elkaar verweven. Ohrt was een merkwaardige figuur: hij vond dat je als post-situ ook deel uitmaakte van de Situationistische Internationale en dacht met terugwerkende kracht alsnog lid te kunnen worden van een opgeheven beweging. Hij schreef zijn boek alsof hij zelf een situationist was. Toen ik hem in Hamburg ontmoette, bleek hij helemaal geobsedeerd door zijn onderzoek. Hij praatte louter over het situationisme – ik werd er bijkans gestoord van. Ik stelde voor een biertje te gaan drinken, maar hij reageerde furieus: "Hoe kan je dat nou in vredesnaam doen? Je doet net of je afstand hebt genomen van de SI. Ik ben er dag en nacht mee bezig, slaap drie uur per nacht, en jij wil een biertje gaan drinken in een kroeg?" Ik wilde de situationistische kritiek dolgraag documenteren, maar had niet de pretentie een situationist te zijn. Zelfs Debord boog zijn hoofd. Wie ben ik dan om fier overeind te blijven? Ook hield Debord zijn deur gesloten voor de latere post-situ's. Hij had zich na de opheffing van de SI in 1972 afgekeerd van het spektakel. Die terugtrekking had zeker ook te maken met de beruchte Lebovici-affaire. Deze uitgever, vriend van Debord en geldschieter van de beweging, werd in 1984 doodgeschoten in een parkeergarage. Journalisten doken in zijn levensloop en stoten op Debord en de

SI. Debord werd verdacht gemaakt, maar de zaak werd nooit bewezen. Deze onverkwikkelijke kwestie bood hem wel de mogelijkheid te tonen hoe de media in de spektakelmaatschappij functioneren."

Nu de namen en begrippen gaan duizelen, lijkt het tijd terug te keren naar het situationisme. Want wat is situationisme nu eigenlijk? Toen deze vraag tijdens een persconferentie ooit aan Debord werd gesteld, antwoordde hij nukkig: "We zijn hier niet gekomen om kutvragen te beantwoorden", waarop hij met zijn delegatie de zaal weer verliet. En volgens het tijdschrift van de SI is situationisme alleen maar een term waarmee de tegenstanders de beweging willen criminaliseren.
Sanders: "Inderdaad, situationisme bestaat helemaal niet. Vanuit het perspectief van de spektakelmaatschappij kan je hen situationisten noemen, kan je ze stigmatiseren. Toch hebben ze een coherent programma waarin drie elementen domineren: allereerst willen ze vrijplaatsen creëren, plekken van autonomie, bijzondere situaties, tijdelijke autonome zones. Dan is daar de methode van de 'psychogeografie', het opnieuw beleven en vervolgens inrichten van onze steden op basis van emoties, ervaringen en situaties. Door bijvoorbeeld zonder plan of doel door de stad te dwalen, door je mee te laten voeren door stemmingen en emoties, brengen ze de stad opnieuw in kaart. De stad is een remix die je steeds weer opnieuw kan inrichten naar je eigen verlangens. Dat dolen of zwerven noemen ze 'dérive', de filosofie van de trip, een gedachte die teruggaat tot Thomas de Quincey's *Confessions Of An English Opium Eater* (1821), een boek waaraan Debord en Trocchi verknocht waren. Tenslotte is daar de tactiek van de 'détournement' of verdraaiing, een praktijk die teruggaat tot Dada, het surrealisme, William Burroughs en Brion Gysin. Door teksten, beelden, boodschappen en betekenissen van de spektakelmaatschappij te verdraaiien, te manipuleren en te verminken wordt verwarring gezaaid in samenleving en cultuur. Deze elementen raken in de jaren zestig echter op de achtergrond als de analyse van de spektakelmaatschappij alle aandacht opslorpt. De gedachte is dat we worden gekoloniseerd door schijn, door reclame, door representatie, door spektakel. Het echte leven heeft plaatsgemaakt voor levensstijlen die je moet kopen van het spektakel. Dat spektakel is geen metafoor of een versiering van de consumptiemaatschappij, maar het kloppende hart ervan'.
"Het spektakel slorpt alles op, ook kritiek. Dus hoe moet je nog kritiek ventileren die niet wordt ingekapseld? Daarom hanteerde Debord de techniek van de verdraaiing: teksten zo verminken en transformeren dat het spektakel ze niet kan opnemen. Hij geloofde nog dat het mogelijk was om niet met het spektakel in zee te gaan, dat er vrijruimtes bestonden waar kritiek kon worden geuit, dat kritiek op afstand en in afzondering mogelijk was. Daarom heeft hij zich ook nooit laten interviewen. In hem leefde een panische angst: hij wilde geen deel uitmaken van de heersende orde. Situationisme moest een avantgarde zijn, een voorhoede, zuiver op de graat, los van alle bewegingen en los van alles. Daaruit moet je ook zijn royementen begrijpen. De SI was een sekte, hij sprak van de situationisten als de 'verloren kinderen', de 'vooruitgeschovenen'. Tot ver in de jaren zeventig reis-

de hij rusteloos door Europa, op zoek naar radicale, onafhankelijke bewegingen. Uiteindelijk wierp hij het hoofd in de schoot toen hij zag dat zelfs 'vrijplaatsen' en 'verdraaiingen' werden gerecupereerd door de tentakels van de spektakelmaatschappij. Enkele jaren voordat hij zichzelf door het hoofd schoot, stond hij zelfs toe dat Canal Plus een tv-documentaire over zijn leven en werk maakte. Bij zijn dood in 1994 zond de Franse tv zijn zelden vertoonde film *De Spektakelmaatschappij* (1973) uit."

ARBEIDSETHOS

Sinds de jaren negentig gedenken velen het situationisme vanwege haar aanvallen op werk en het arbeidsethos. 'Werk nooit!' luidde immers een beroemde slogan die de Parijse muren van 1968 sierde. Toch zal de 'bewust baanloze' of 'slacker' die *De Spektakelmaatschappij* uit de bibliotheek haalt, schrikken van de syndicalistische retoriek die op hem wordt afgevuurd. Abstracte, aan de spektakelmaatschappij ontleende termen als arbeid, proletariaat, klassenstrijd en arbeidersbeweging worden helemaal niet verdraaid, maar klakkeloos aanvaard en van betekenis voorzien. Ook Raoul Vaneigem ontkomt in zijn *The Book Of Pleasures* (1979) niet aan een even abstract als spectaculair vertrouwen in 'liefde' en 'sex' als vrijplaatsen in een kapitalistische spektakelmaatschappij. Waarom wordt de verdraaiing niet doorgezet en de kritiek geoptimaliseerd?

"Ja, dat is een opmerkelijk gegeven. Eigenlijk had Debord helemaal niks op met het proletariaat. Hij vraagt zich namelijk nooit af wat voor sociaal-economische of metafysische implicaties zijn denken heeft voor de samenleving. Hij gebruikt gewoon alles, past alles in alles in, hij vervolmaakt zijn radicale theorie, maar doet er verder niets mee. Eigenlijk heel verwonderlijk. Je zou toch verwachten dat hij nadenkt over de naoorlogse sociaal-economische ontwikkelingen. Maar nee. Hij is een idealist in hart en nieren. Iemand voor wie idee en levenswijze onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. Het is het ideaal van de bohémien, een puur hedonisme. Kijk ook maar eens naar zijn liefde voor alcohol en de roes. Hij dronk veelvuldig, begon 's ochtends steevast met een borrel, maar wist zijn alcoholisme wel te beteugelen. Ook de situ's werkten hard en ontkurkten de flessen pas na gedane arbeid. Ze hadden strakke schema's waaraan ze zich vol overtuiging hielden."

Terwijl her en der - in zines als *De Dooie Mus* en in de artikelen van Johny Lenaerts voor het ter ziele gegane Belgische periodiek *VerZ* - het situationisme wordt verbonden aan de onafhankelijke arbeidersstrijd in de spektakelmaatschappij, zijn de meeste verwijzingen naar het gedachtengoed vandaag gebaseerd op de ideeën uit de vroegste periode van de SI: de autonome zones en vrijplaatsen (situaties), urban exploration en technoraves (dérive), sampling/cut-up (détournement) en virtual reality/psychedelica (psychogeografie). In de huidige gedigitaliseerde 'controlemaatschappij' (William S. Burroughs), de opvolger van Debords spektakelmaatschappij, zijn autonomie en betekenis aan de einder verdwenen. De noodzaak van een ander vocabulaire, van andere inzichten, andere routes en strategieën heeft van het situationisme een verbluffende grabbelton gemaakt. Zelden werd er in zo'n korte periode zo'n enorm arsenaal van ideeën aangelegd. Van een systematisch gebruik lijkt niet langer sprake. De hegeliaanse tra-

ditie wordt vandaag terecht geassocieerd met xenofobie, eurocentrisme en territoriale geografie en is uitgespeeld in een wereld die door geopolitieke en digitale diaspora wordt gedomineerd.

"Die fixatie op de vroege periode van de SI en vooral op de jaren vijftig is inderdaad meer dan opmerkelijk. Je ziet dat veel kunstenaars en activisten terugrijpen op elementen uit het situationisme. Zo is de psychogeografie in Japan op dit moment een toonaangevende architectuurstroming. Er worden dérives gemaakt in Tokio, in Londen, Parijs, Barcelona, Rotterdam. Er verschijnen tijdschriften, zoals *October*, die geheel aan het situationisme en de psychogeografie zijn gewijd. Er is schijnbaar een behoefte aan nieuwe visies op onze steden, visies waarin stemmingen en emoties van mensen in de vormgeving van onze steden veel belangrijker worden. Ook in het anarchisme en de underground hoor je over tijdelijke autonome zones, wat natuurlijk niks anders is dan het creëren van situaties. Achter de populariteit van het begrip rizoom gaat de dérive schuil: Deleuze heeft dat van de situationisten geleend. Het is verwonderlijk dat Debord opschoof naar een totale analyse van de spektakelmaatschappij, die zo omvattend was, dat niemand er meer mee uit de voeten kon. Misschien dat we ons daarom nu tevreden stellen met de parels uit die erfenis. Het kapitalisme heeft geen vast centrum meer, het is geen centraal symbool meer, alles vloeit en alles is steeds minder gebonden aan vaste lokaties en aan vaste groepen mensen. Plekken worden ingenomen, bezet en weer bevrijd. De vraag 'Van wie is de ruimte?' is een belangrijke vraag geworden. Krakers, hoeren, gekken, radiopiraten, ravers, junkies, migranten, kunstenaars en activisten stellen die vraag voortdurend. Allemaal bezetten ze tijdelijk een plek om vervolgens weer plaats te maken voor anderen. Onder die chaotische en complexe omstandigheden, door Guattari met 'chaosmose' aangeduid, biedt het situationisme blijkbaar een uitstekende gereedschapskist."

GESELECTEERDE BIBLIOGRAFIE

Guy Debord, *De Spektakelmaatschappij* (Parijs 1967/Amsterdam 1976) * Raoul Vaneigem, *Handboek voor de jonge generatie* (Parijs 1967/Amsterdam 1978) * Gilles Deleuze & Félix Guattari, *Rhizoom* (Spreeuw, Utrecht 1978) * René Vienet, *Enragés and Situationists in the Occupation Movement, France, May '68* (Parijs 1968/Autonomedia New York/Rebel Press London 1992) * Kenn Knab, *Situationist International Anthology* (Bureau of Public Secrets, Berkeley 1981) * René Sanders, *Beweging tegen de schijn. De situationisten: een avantgarde* (Utrecht 1987/Amsterdam 1989) * Stewart Home, *The Assault On Culture. Utopian Currents From Lettrism To Class War* (Rebel Press London 1988/AK Press Edinburgh-San Francisco 1992) * Greil Marcus, *Lipstick Traces. A Secret History Of The 20th Century* (London/New York 1989) * Roberto Ohrt, *Phantom Avantgarde. Eine Geschichte der Situationistischen Internationale und der modernen Kunst* (Hamburg 1990) * Sadie Plant, *The Most Radical Gesture. The Situationist International In A Post Modern Age* (Routledge London/New York 1992) * René Sanders, *Rue Sauvage. Situationistische teksten* (Spreeuw, Utrecht 1993) * Bob Black, The Realization and Suppression of Situationism, in: *Beneath The Underground* (Feral House Portland 1994) * Stewart Home (red.), *What is Situationism? A Reader* (AK Press, Edinburgh-San Francisco 1996) * Len Bracken, *Guy Debord: Revolutionary* (Arlington Books, Seattle 1996) * Gilles Deleuze & Félix Guattari, *Rizoom. Een inleiding* (Rizoom, Utrecht 1998) * Geert Mul & Speedy J, *La Dérive. Three Short Ambient Tales* (videofilm & soundtrack, 21 minuten, cut-up productions, Rotterdam 1998).

Saint Ghetto des prêts
grimoire
de
gabriel pomerand

TWEE DOMINEES EN DE ERFENIS VAN HEGEL
Bart de Ligt en Henri van den Bergh van Eysinga

Herman Noordegraaf

1

In de zomer van 1921 vonden grote protestdemonstraties plaats tegen de gevangenname van de in hongerstaking gegane dienstweigeraar Herman Groenendaal. Vooraan in dit verzet stond de voorzitter van het Internationaal Antimilitaristisch Bureau (IAMB), de gewezen predikant en christen-socialist Bart de Ligt. Zijn oproep tot werkstaking en dienstweigering leidde tot zijn arrestatie en daarop volgend 27 dagen gevangenisstraf.
Net uit de gevangenis trok De Ligt het land in om, nadat de acties doodgelopen waren, in diverse plaatsen op te roepen tot doorgaande actie voor dienstweigering en strijd tegen het kapitalisme. De Ligt erkende de nederlaag, maar stelde dat deze tijdelijk was. Het uiteindelijk perspectief was de overwinning van de geest: "Ik ben overtuigd, dat op den duur de geest het zal winnen; dat, zoo niet nu, dan later, de menschheid oorlog en kapitalisme te boven komen zal. In den loop der eeuwen heeft het leven het steeds meer gewonnen op het nog-niet-leven; en de geest op de natuur. Reeds ontwaakt nieuwe wil; reeds leeft een vrijere gedachte; en universeel gevoel beweegt."

Hoewel er nog steeds veel gevochten werd, was toch het algemeen geweten in de loop der eeuwen gewijzigd en het zedelijk bewustzijn gestegen, zoals "onze beste vertegenwoordigers" lieten zien. In dat verband had De Ligt de laatste weken telkens aan "drie hollandsche makkers" gedacht, die alle drie kort geleden overleden waren: Domela Nieuwenhuis, mevrouw Kapteyn-Muysken en Van den Bergh van Eysinga.
De Ligt gaf daarbij de betekenis van Van den Bergh van Eysinga als volgt weer: "Voor Van den Bergh van Eysinga was het socialisme allereerst een quaestie van cultuur. Het ging hem om een nieuwe wereld van wetenschap, religie, wijsbegeerte, kunst; van schoonheid, wijsheid, goedheid. Weet gij waaronder hij het meeste leed? Hieronder: dat de arbeiders verkleinburgerlijkten; dat het proletariaat meer en meer besmet werd met ontaard-kapitalistischen geest; dat het volk, geroepen om een samenleving van vrije persoonlijkheden in solidariteit te stichten, versplinterde in *simili*-mijnheertjes en -mevrouwtjes. Rusteloos waarschuwde hij tegen de moderne schijnbeschaving en ontmaskerde de leugen der burgerlijke 'cultuur'. Daartegenover riep hij den arbeider tot revolutie, en den geest tot arbeid."[1]
De Ligt had, zo blijkt ook elders uit zijn werk, grote achting voor deze predikant, die "geniaal, veelzijdig en welsprekend" het in de Nederlandse Hervormde Kerk niet verder dan Zutphen kon brengen. Hij typeert hem als "ongewoon begaafd" en "bekwaam theoloog, belangwekkend denker en onafhankelijk mensch."[2]

In dit artikel gaan wij nader in op het leven en het werk van Van den Bergh van Eysinga gezien vanuit het perspec-

tief van De Ligt. Allereerst geven wij daartoe enige biografische gegevens.[3]

2

Henri Wilhelm Philippus Elize van den Bergh van Eysinga (1868-1920) was na zijn studie theologie (vrijzinnig-)hervormd predikant in Stiens (1892-1896) en vervolgens tot zijn voortijdig overlijden in Zutphen. Reeds vroeg deed hij zich kennen als iemand met een grote filosofische, theologische en literaire belangstelling, die daarvan in talloze preken, redevoeringen en lezingen met een ongekende welsprekendheid[4] getuigenis aflegde. Hoewel de toehoorders niet altijd de draagwijdte en diepte konden bevatten van wat hij naar voren bracht, wist hij ze vaak toch in hogere sferen en tot besef van het Absolute te brengen.

Vanaf zijn tijd in Stiens wijdde Van den Bergh van Eysinga zich welbewust aan volksopvoeding en trachtte hij door lezingen en cursussen de eenvoudige arbeiders tot ontwikkeling te brengen. Vanaf 1898 gaf hij daartoe ook een eigen blad onder de programmatische titel *Ontwikkeling* uit. Daarnaast was Van den Bergh van Eysinga een ongekend productief schrijver die in honderden artikelen en brochures en enige tientallen boeken (en dat in een leven, dat 51 jaren telde) zijn opvattingen de wereld in bracht. Zowel mondeling als schriftelijk was hij een geharnast strijder, die meer dan eens met bijtende spot zijn tegenstanders te lijf ging.

Uit zijn inzet voor de volksopvoeding bleek al zijn interesse voor het sociale vraagstuk. Het was vanuit deze invalshoek dat hij het vrijzinnig protestantisme van zijn tijd, toen bekend onder de naam modernisme, bestreed. Was hij enerzijds de eerste generatie van de modernen erkentelijk voor hun baanbrekende arbeid, met name in hun bijbelbeschouwing, anderzijds behoorde hij tot de groep van de zogeheten 'jongeren', die aan het eind van de negentiende eeuw het modernisme bekritiseerde vanwege zijn tekortkomingen op onder meer sociaal terrein. Met felle mokerslagen verweet Van den Bergh van Eysinga het modernisme braaf-burgerlijkheid, "het coquetteren met den Christennaam" en het "creëren van een Jezusgestalte naar de behoeften der bourgeoisie."[5]

In deze tijd was Van den Bergh van Eysinga nog geen socialist. Wel neigde hij tot het religieus-anarchisme. Korte tijd was hij in de ban van Tolstoj, zoals blijkt uit een enthousiaste bespreking van de in 1895 verschenen vertaling van *Het koninkrijk Gods is binnen in U.*[6] Hij karakteriseert dit boek als "de profetiën van Leo graaf Tolstoj" en stelt diens scherpe cultuur- en maatschappijkritiek ten voorbeeld aan het christenvolk.

Hoewel Van den Bergh van Eysinga Tolstoj als een groot figuur bleef zien, distantieerde hij zich in de daarop volgende jaren echter van hem en het ook in Nederland tot ontwikkeling komende christen-anarchisme. Tolstoi's Christusfiguur en zijn remedies voor de maatschappelijke problemen waren namelijk zijns inziens te simpel: "Zoo ingewikkeld is ons leven, zoo complex is onze natuur dat geen idealistische bedelmonnik onze wereld redden en de schrijnende wonden genezen zal. Maatschappelijke nooden verzoent hij slechts op prijs van anarchie."[7]

In Zutphen kreeg hij scherper aandacht voor de economische wanverhoudingen als oorzaak van wat hij meende waar te nemen aan verval aan geestelijk leven, zowel onder de gezeten burgers (die hij "domme onverschilligheid" ver-

weet) als onder het volk. Om een antwoord te krijgen op de achtergronden daarvan verdiepte hij zich in socialistische literatuur. Dit leidde ertoe dat hij in 1899 als een van de eerste predikanten toetrad tot de SDAP. Gezien de grote tegenstelling tussen socialisme en kerk en christendom in die dagen was het een zeer ongebruikelijke stap, die dan ook de nodige stof deed opwaaien.
In de verantwoording die hij in brochurevorm publiceerde, blijkt dat hij vooral religieus-ethisch gemotiveerd was onder erkenning van de betekenis van het historisch-materialisme voor de analyse van de maatschappelijke verhoudingen. Van den Bergh van Eysinga typeerde zijn daad als een scherpe kritiek op het tegenwoordige stelsel. Nodig was "de organisatie der verdrukten zelve opdat te spoediger geboren worden een ander Leven, een schooner, lichter Dag."[8]
Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog brak Van den Bergh van Eysinga resoluut met de SDAP vanwege de steun van deze partij aan de mobilisatie. Hij kwam op voor een internationaal socialisme dat elke medewerking weigerde aan het oorlogsbedrijf. Vandaar ook zijn steun aan de dienstweigeringsbeweging. Hij radicaliseerde verder tijdens de oorlog en verwierf een eigen aanhang na jaren van betrekkelijk isolement. Met sympathie begroette hij de Russische revolutie. Zijn revolutionaire redevoeringen en zijn steun aan het communisme wekten veel beroering.

3

Filosofisch onderging Van den Bergh van Eysinga vanaf het einde van de negentiende eeuw de invloed van de Leidse hoogleraar in de filosofie G.J.P.J. Bolland. Het is ook rondom deze persoon dat Van den Bergh van Eysinga en De Ligt elkaar voor het eerst troffen.
Bolland had Van den Bergh van Eysinga benaderd naar aanleiding van diens promotie in de theologie op 3 juli 1897 bij J.H. Gunning jr.[9] Dit vormde het begin van een jarenlange en soms intensieve correspondentie, waaruit blijkt dat Van den Bergh van Eysinga diepgaand onder invloed kwam van Bolland en daarmee op het neo-hegeliaanse spoor geraakte. Zijn opvattingen over het Absolute worden ingekaderd in een hegeliaanse geschiedopvatting: het Absolute verwezenlijkt zich, zij het met tal van breuklijnen (ook het pessimisme en het kwaad krijgen zo een plaats), in de geschiedenis. Voor het Absolute gebruikt Van den Bergh van Eysinga ook andere termen, die zich in dezelfde sfeer bevinden: Al, Eene, Oneindige, Eeuwige, Idee, Rede, God, Goddelijke, Onvergankelijke, Logos, Waereldgedachte, Waereldwillen, Waerelddenken, Waereldzelf, Godsgedachte, Eeuwig Wezen e.d.
De Ligts kennismaking met Bolland verliep anders.[10] Tijdens zijn studie theologie in Utrecht (1903-1910) bezocht hij de door Bolland ook in Utrecht verzorgde colleges. Terwijl de universitaire studie als zodanig De Ligt niet kon enthousiasmeren ("Van 't universum viel zelden of nooit iets te bespeuren"), was Bolland een verademing: "Goed, dat tenminste Bolland wekelijks overkwam. Eindelijk een man! Ofschoon - een geestelijk tyran; een ruw dictator. Wel allerminst een paedagoog. Voor wien vergeefs geschreven scheen het woord: "Men vergeldt het zijn meester slecht, wanneer men altijd maar zijn leerling blijft." Maar hij leefde prachtig. Hij wekte geestdrift, Ten slotte tòch het universum: hemel en aarde open. Wijdte, diepte, eeuwigheidsbesef."[11]

Ook De Ligt werd via Bolland beslissend beïnvloed door de hegeliaanse geschiedfilosofie. Ook voor hem was de geschiedenis een, zij het zeker geen rechtlijnige, ontwikkeling naar het hogere, in de richting van de vrijheid.

Zelfbewustzijn was De Ligt echter niet vreemd, want ondanks dat hij diepgaand geraakt was door Bolland, deinsde hij er niet voor terug om als 24-jarige jongere met deze geweldenaar de degens te kruisen. Hij deed dat in het geschrift *Enkele opmerkingen naar aanleiding van prof. Bolland's 'De Evangelische Jozua'*.[12]

De Ligt bestrijdt in zijn boekje Bollands visie op het ontstaan van het christendom. Naar diens mening bevatte het evangelie geen feitelijke weergave van historische gebeurtenissen, maar was het een verdichting. De vindplaats hiervan was Alexandrië, waar een Hellenistisch jodendom van de mysteriegod Jezus een aards wezen maakte. Jezus was dus niet, zoals het christendom leerde, een vergoddelijking van een aards wezen, maar een verdichtsel waarbij een hemels wezen tot een aardse verschijning werd gemaakt. Dit was het werk van gnostici. Zij wilden hun hogere inzichten bevattelijk maken voor de onwijsgerige massa. De zogeheten 'feiten' van het evangelie waren volgens Bolland 'feiten des Geestes', gevoelvolle voorstellingen, waaruit een eeuwige, diepere zin, de ware Rede sprak.

Hoewel De Ligt het geloof in het historisch feitelijk bestaan van Jezus niet doorslaggevend achtte voor het christelijk geloof, was dit naar zijn inzicht wel waarschijnlijk. Het voornaamste argument dat hij hiervoor aanvoert, is dat de oorsprong van een godsdienst nooit bij een wijsgeer ligt, maar bij een profeet, dat wil zeggen een getuige van het voor hem levende, ontzaglijke mysterie, een beeldenstormer. Kortom, het geloof komt niet allereerst voort uit theoretische bezinning, maar uit de levenspraxis.

Van den Bergh van Eysinga wijdde aan het geschrift onder de titel 'Hegelarij zonder meer' een welwillende bespreking in zijn blad *Ontwikkeling* (augustus 1907). Hij prees de intentie van het boekje, dat veel goeds bevatte, maar niet gelukkig was in de uitwerking. Ook roemde hij de stijlgaven die "zich beloftevol onthullen". Voorts verheugde hij zich erover dat hij zich in het gezelschap van De Ligt bevond als het ging om de visie op de historiciteit van Jezus. Van den Bergh van Eysinga schreef: "Men verschilt niet gaarne van een man als Bolland, wanneer men zoo ontzaglijk veel aan z'n denken en z'n woorden heeft te danken als de steller van Ontwikkeling (...)in deze historische waardering, is het punt waar zijne en mijne wegen uit elkander gaan."[13]

De dwaling van De Ligt lag er in, dat hij niet onderkende dat het Wonder, het Mysterie en het Leven ook in de Hegelse gedachte besloten lag. Denken en daad, filosofie en daad veronderstellen elkaar in een wordende wereld.

Later terugkijkend op zijn eerste geschrift erkende De Ligt volmondig het tekort daarvan: hij keek nog slechts tegen Hegels wijsbegeerte aan, maar er niet doorheen. Van belang was misschien de strekking: geen onvruchtbaar intellectualisme. De ware mens is een medescheppende factor in het zich ontwikkelend geheel Over de kritiek van Van den Bergh van Eysinga schreef hij, dat deze terecht wees op het tekort aan wijsgerig inzicht. Echter hij "...wist overigens op verrassende wijze de diepere strekking van het geheel te waardeeren, en in den onhandigen schrijver

een toekomstig medestrijder en zich ontwikkelend geestverwant te herkennen."[14]

Zowel Van den Bergh van Eysinga als De Ligt zagen het als een grote verdienste van Bolland, dat hij het wijsgerig leven in Nederland van een grote impuls had voorzien. Beiden meenden dat er mede daardoor een nieuw tijdperk was aangebroken. Van den Berg van Eysinga: "We kunnen zeggen dat ook in dit opzicht een nieuwe eeuw is ingeluid en het is de blijvende verdienste van den hoogleeraar Bolland dat hij Hegel aan de orde stelde en zijn krachtige persoonlijkheid gewijd heeft aan diens propaganda."[15]

De Ligt: "Nimmer steeg het hollandsche bewustzijn hooger, dan toen te Leiden, Utrecht, Amsterdam, Groningen, Delft en elders prof. G.J.P.J. Bolland aan geheel Nederland redeleer doceerde, en door geschrift en woord herculisch poogde, Holland uit een eeuwenlange theologische periode op te heffen tot wijsgeerig besef en begrip." En: "In elk geval opende Bolland's bijna woest wijsgeerige propaganda een ongekende denkperiode in de geschiedenis van den nederlandschen geest..."[16]

Toch is zowel voor Van den Bergh van Eysinga als De Ligt van toepassing wat Bolland eens gezegd heeft van de in 1916 opgerichte Internationale School voor Wijsbegeerte: hij was er verondersteld èn geloochend.[17] Dat 'geloochend zijn' betreft vooral de links-revolutionaire standpunten, die een aantal van de Bollandianen trokken uit Hegels en Bollands wijsgerige methode. Zelf was Bolland een oerreactionair, maar Van den Bergh van Eysinga was met de andere links-Bollandianen de mening toegedaan, dat een filosofie, die zich aan Bolland vastknoopte, niet zo conservatief behoefde te zijn als zij onder de macht van het 'Leidsche collegium' was geworden.

Zelf was Van den Bergh van Eysinga aanvankelijk zo zeer in de ban geraakt van Bolland dat hij zelfs in 1902 voor een korte tijd zijn socialisme opgegeven had. Dat afscheid van de SDAP was echter kortstondig, mede omdat Van den Bergh van Eysinga ging zien dat Hegels dialectische methode bij uitstek revolutionair was. Zij impliceerde namelijk ontwikkeling in de geschiedenis, waarbij het bestaande slechts doorgangspunt was naar nieuwe, vaak door strijd en leed heen, te bereiken hoogten.

Van den Bergh legde hierbij een verbinding met het socialisme: "De zaak is deze: dat de vooruitgang in de rede ligt en Hegel dan ook van een voortschrijden in het bewustzijn der vrijheid heeft gewaagd, maar dat de adepten zijner philosophie in onze dagen wèl de Idee, maar niet het Ideaal erkennen. Dit nu heeft zijn grond hierin, dat zij een cultuur vertegenwoordigen welker dagen zijn geteld. Alleen wie zich vereenzelvigd heeft met de opkomende klasse der arbeiders, alleen wie de oogen geopend zijn voor de dialectiek die ook in de historie heerscht, alleen hij voelt en weet wat komen zal en hoort de belofte door het strijdrumoer der wereld. En dan is dit de zin der geschiedenis: ***het rijk der vrijheid*** wordt gesticht."[18]

Zoals De Ligt zou schrijven: "Door de leidse redemeester tot strijd voor menselijke vrijheid, vrije menselijkheid, werd H.W.Ph.E. van den Bergh van Eysinga de eerste van een reeks door de dialektische wijsbegeerte sterk bezielde, nederlandse revolutionairen, die de hegelsche philosophie zouden pogen om te zetten tot sociaalrevolutionaire daad."[19]

4

Van den Bergh van Eysinga en De Ligt hadden zich ieder gewend tot het socialisme. De eerste had zich aangesloten bij de SDAP, de tweede was in 1910 lid geworden van de Bond van Christen-Socialisten. De Ligt had daarmee welbewust gekozen voor een confessionele partij, omdat daarin recht gedaan werd aan het belang van het christelijk geloof voor de grondslagen en strijdwijzen van het socialisme. De SDAP negeerde feitelijk de religie, zo ze er al niet vijandig tegenover stond.[20]

Van den Bergh van Eysinga plaatste het socialisme, zoals we zagen, in zijn hegeliaans gestempelde geschiedenisvisie. Binnen dat kader erkende hij het goed recht van het historisch materialisme, dat liet zien hoezeer sociaal-economische factoren de ontwikkeling van de geschiedenis bepaalden. Maar eronder en daarachter lag het werk van de Godheid, de Rede die voortdrong naar hoger doel, naar volkomen menselijkheid.

De gescheiden partijpolitieke circuits beletten niet dat De Ligt en Van den Bergh van Eysinga samenwerkten in het Socialistisch Verbond, dat een aantal activiteiten ontwikkelde vanuit het religieus-socialisme, zoals samenkomsten op zondagmorgen. Hierop waren zowel Van den Bergh van Eysinga als De Ligt geliefde sprekers. Nog een andere activiteit van het Socialistisch Verbond was de uitgave van het blad *De Samenwerking* (1912-1914). Samen met Daan van der Zee (voorzitter van de Bond van Christen-Socialisten) vormden Van den Bergh van Eysinga en De Ligt de redactie.

De Eerste Wereldoorlog is cruciaal geweest voor beider verdere ontwikkeling. Zowel Van den Bergh van Eysinga als De Ligt wezen resoluut de steun van de SDAP aan de mobilisatie af. Beiden kwamen op voor een revolutionair en internationaal georiënteerd socialisme. Dat leidde ertoe dat Van den Bergh van Eysinga bedankte als lid van de SDAP. Het socialisme was één van de idealen die verbrijzeld op de aarde lagen. Hij had het woord weggescheurd uit zijn levensboek.

Als achtergrond van dit alles zag Van den Bergh van Eysinga het gebrek aan bezieling en religieus besef in het socialisme. Het leefde niet uit het Absolute. Daardoor was er een gebrek aan karakter en offerbereidheid: "Maar toen is gekomen de oorlog, en door den oorlog het diepe besef, dat het Socialisme, het waarachtig Socialisme, een partij te boven gaat, dat we noodig hebben iets méér en iets anders dan zooveel stemmen, dat we noodig hebben karakters, persoonlijkheden, dat er menschen moeten zijn... De massa is er, zoo schijnt het, om geslacht te worden op de waereldvelden, om te worden afgezet door een paar gewetenlooze schurken, die het bewind voeren op een troon of in een kabinet... De massa, dat is de Duitsche massa, die verstikt is in haar domheid, dat is de massa, die wordt opgezonden uit Engeland naar het front, dat is de Hollandsche massa, die te vinden is voor alles, wanneer ge haar toewerpt een stuk brood of vleesch of anthraciet. Van dezulken verwachten we het niet, maar we verwachten het van de persoonlijkheid..."[21]

Van den Bergh van Eysinga ging spreken van de 'aristocratie van het socialisme'.[22] Op grond hiervan steunde hij in woord en geschrift de dienstweigeringsbeweging, waarin De Ligt praktisch-organisatorisch voorop ging. In

het allereerste begin van de Eerste Wereldoorlog had Van den Bergh van Eysinga in de preek 'De God der slagvelden' al gepleit voor een andere dan gewapende weerbaarheid: "En weerbaar gemaakt wordt niet een volk vooral door wapening, maar hun weerbaarheid, dat is hun leven zelf, dat is hun wandelen en hun gedragen in vrede, dat is hun ethische sterkte..."[23]

In zijn studie *Het Christus-mysterie* heeft Van den Bergh van Eysinga prachtige passages geschreven over de fierheid en het aristocratische in het vroege christendom, dat als het ware de wereld en de staat duldt als verschijnselen die hem niet raken, omdat christenen leven uit de absolute liefde. Echter: "Als zij de handen uitstrekken naar z'n ziel, als zij hem willen voeren ten oorlog, dan doet hij niet mee, omdat hij daar te trotsch voor is. Omdat hij niet is een beul en omdat zij alles mogen rooven, mits zijn ziel slechts zuiver blijve."[24]

Van den Bergh van Eysinga spreekt in dit verband van 'weerloosheid'. In feite is er echter sprake van een grote innerlijke kracht. De Ligt heeft hiervoor in 1918 de treffende term 'geestelijke weerbaarheid' gemunt.[25] Ook voor De Ligt stond centraal de mens als persoon, die op basis van een sterke innerlijke kracht verbonden met liefde en universele solidariteit, niet meer wil en kan doden. Een verschil tussen De Ligt en Van den Bergh en Eysinga is echter dat het bij Van den Bergh van Eysinga blijft bij, om een term van Herbert Marcuse in iets ander verband te gebruiken, de 'grote weigering'. De Ligt heeft het concept van geestelijke weerbaarheid verbonden en uitgewerkt in geweldloze actiemethoden gericht op het voorkomen van oorlog en de bestrijding van oorlog.

5

Zowel De Ligt als Van den Bergh van Eysinga radicaliseerden verder tijdens de oorlog. Beiden meenden in de laatste jaren na de oorlog en de periode direct daarna dat er sprake was van een revolutionaire situatie. Beiden meenden ook dat intellectuelen daarin een bijzondere verantwoordelijkheid hadden zoals blijkt uit hun betrokkenheid bij de Bond van Revolutionnair Socialistische Intellectueelen.

De Ligt ging over tot het anarchisme en nam afscheid van kerk en christendom. En Van den Bergh van Eysinga? Zijn vroegtijdige dood maakt het moeilijk om aan te geven waar hij uitgekomen zou zijn.

In zijn boek *Revolutionnaire Cultuur* (1919) tekent Van den Bergh van Eysinga het revolutionaire gebeuren in Rusland en elders als een noodzakelijke uitkomst, dat vanuit het kapitalisme en het imperialisme begrepen moet worden. De chaos en de verwildering lieten zien hoezeer de bourgeoisie had afgedaan. Zij was ombekwaam om de gang der dingen in het rechte spoor te sturen. Slechts het Communisme kon uitkomst brengen, omdat het de productieve krachten onder beheer van de gemeenschap wilde brengen door socialisatie. Hij zag in het Communisme de verwezenlijking van de Idee, het Zelf, het goddelijk Wezen. Dit gebruikte mensen tot de "opbouw van de harmonie in wording, het lichaam van een menschdom, waarin de hoogere geest zal wonen." Daarom: "Als men ons dus tegenwerpt, dat Bolsjewiken en spartaciërs heusch geen engelen blijken, dan is dit ongetwijfeld juist, maar met die onvolkomen schepselen realiseert het Eeuwige z'n goddelijk plan, en dat plan is een

toekomst van zuiverder gemeenschap, van geestelijke ontwikkeling."[26]
Wel meent Van den Bergh van Eysinga dat er leiding in de revolutie moet zijn om de ontsporing en chaos zoveel mogelijk tegen te gaan. Hier speelt weer zijn concept van een geestelijke elite een grote rol. Hij vreest dat als "de massa mobiel wordt, het dierlijke nog eens ontwaakt." Hij meent dat anarchisten deze noodzaak van leiding onderschatten: "Alles loopt bij hen, in hun verkondiging, uit op de onttrooning van het heerschende gezag, want zij zijn bang voor gezag, en zij forceeren die vreeze, onmenschkundig, en het is alsof de toekomst, na en uit de krisis, er zonder leiding en zonder plan vanzelf wel komen zal. Maar dit is een waan: het oude moet vervangen worden door het nieuwe, en men moet weten *wat* men doen moet, er moet richting zijn, er moet iets geschapen worden, iets dat in de rede ligt, immers in de ontwikkeling der tegenwoordige gemeenschap ligt. En daarom zijn wij vooralsnog geen anarchisten."[27]
Direct volgend op het laatste schrijft Van den Bergh van Eysinga wel, dat hij de afkeer van geweld, van fysieke overmacht, deelde. Onze strijd is er immers een voor hogere gemeenschap en dus wordt zij niet gevoerd met 'wapenen van barbaren'.
In die tijd deed Van den Bergh van Eysinga veel stof opwaaien door op allerlei revolutionaire agitatie-bijeenkomsten de ondergang van het kapitalisme en de komst van een nieuwe en hogere cultuur, het communisme, te profeteren. Hij sprak zijn sympathie uit voor de bolsjewistische revolutie en de Nederlandse Communistische partij en was van plan om zich bij deze partij aan te sluiten en mee te werken aan de oprichting van een afdeling in Zutphen. Zijn voortijdige dood belette dit. Na zijn overlijden werd hij op het partijcongres van de CPN herdacht.
Wie echter zijn aanduidingen van de communistische samenleving in zijn geschriften en redevoeringen uit die tijd beziet, valt de kloof met de bolsjewistische praktijk in Rusland op. Allereerst in de fundering: deze was bij Van den Bergh van Eysinga niet historisch-materialistisch van aard - ook al had dat zijn plaats in de ontwikkeling - maar allereerst wijsgerig-religieus. Ten tweede legt hij sterk de nadruk op coöperatieve samenwerking. Zoiets als een 'dictatuur van het proletariaat' en centralisatie van bevoegdheden bij de staat passen daar niet in. Wel pleit ook hij voor een 'revolutionaire voorhoede', maar dan in de zin van een geestelijke elite, die nauw samenwerkt met het proletariaat. Hij houdt vast aan de noodzaak van leiding en gezag (zie bovenstaand citaat), maar betitelt zich *vooralsnog* niet als anarchist.
Het lijkt mij een verantwoorde inschatting gezien de tendensen in zijn laatste werk dat hij steeds meer neigde naar een religieus-anarchisme. Terecht schrijft De Ligt: "Hij kwam steeds onomwondener tot christenanarchistische conclusies."[28] Het is niet voor niets dat een aantal van zijn leerlingen terecht kwam in de Bond van Religieuse Anarcho-Communisten (BRAC), waarvan hij als een van de inspiratoren werd gezien.
Er is nog een interessante ontwikkeling bij Van den Bergh van Eysinga waar te nemen. Onder de vele blijken van deelneming aan zijn familie na zijn overlijden bevond zich een telegram van De Dageraad. Ook werd hij in het blad *De Vrijdenker* (mei 1920) herdacht. Zijn

dood werd als een groot verlies betiteld, vooral voor "de religieuze vrijdenkers". Voorts werd vermeld dat kort voor zijn overlijden "deze eminente denker aan een onzer de verrassende mededeling had gedaan, dat hem persoonlijk de vrijdenkersbeweging het meest sympathiek was en hij gaarne in het volgende seizoen in Amsterdam zou spreken..."

Dit is des te opmerkelijker, omdat Van den Bergh van Eysinga actief was voor de door de bekende theoloog A.H. den Hartog ter bestrijding van De Dageraad opgerichte vereniging De Middaghoogte. Volgens De Ligt bestreed hij daarbij vooral "het oppervlakkig atheïsme".[29] Zelf heeft Van den Bergh van Eysinga zich aan het eind van zijn leven uitdrukkelijk de vraag gesteld of het christendom de religie zou zijn van de communistische samenleving of dat dat een andere en hogere religie zou zijn, waarin het christendom slechts meedeed als 'moment'. Hij achtte die vraag van secundair belang, omdat de naam niet belangrijk was.

Via een formulering vol hegeliaanse dialectiek beargumenteerde Van den Bergh van Eysinga waarom het hem toescheen (men lette op de voorzichtige formulering!), dat inderdaad toch de christelijke religie het toppunt van de evolutie was: "...en zij is het, omdat zij leert, dat alles gegrond is in de Rede, dat die Rede is mensch geworden, en dat die mensch is Christus, die gestalte krijgt in ons, dat dus de Vader genereert den Zoon, en de Zoon wordt verheerlijkt en blijft de eeuwige, volstrekte Geest, of m.a.w. de Idee verkeert zich tot natuur om door haar zich te verheffen, tot de volheid des absoluten Geestes."[30]

De terminologie is een mengeling van hegelianisme en christelijke theologie, maar Van den Bergh van Eysinga naderde een universeel religieuze wereld- en levensbeschouwing, die niet meer typisch christelijk genoemd kon worden. Ook hier vallen wij wederom De Ligt bij als hij schrijft: "Henri van den Bergh van Eysinga kon zijn wezenlijk bovengodsdienstige, universeele wijsbegeerte nog juist in hegelsch-christelijke terminologie gevangen houden."[31]

De Ligt zag als de tekortkoming van Van den Bergh van Eysinga diens breedsprakige, overvloedige stijl, die niet meer van deze, laat staan de toekomende tijd was.[32] Maar voor De Ligt is deze Zutphense dominee in zijn pleidooien voor een religieus bezielde hogere, want met vrijheid verbonden cultuur altijd een bron van inspiratie gebleven, zowel in de antimilitaristische strijd als bij de inzet voor een anarchistische samenleving.

NOTEN

(1) Zie voor het bovenstaande: Bart de Ligt, *Herman Groenendaal of Hiro-Hito? Opruiende redevoeringen*, Den Haag 1921, pp. 22/23 (aldaar ook de citaten). Ook afgedrukt in: Bart de Ligt, *Kerk, cultuur en samenleving*, Arnhem 1925, pp. 329/330. – (2) *Kerk, cultuur en samenleving*, p. XXV; *Vrede als daad. Beginselen, geschiedenis en strijdmethoden van de direkte aktie tegen oorlog.* Eerste deel, Arnhem 1931, p. 305. - (3) Voor een levensschets zie mijn beknopte biografie *Henri van den Bergh van Eysinga. Revolutionair predikant en volksopvoeder*, Zutphen 1991. - (4) De Ligt: "Een der grootste redenaars, die Nederland ooit kende..." (*Vrede als daad*, pp. 305/306). - (5) Geciteerd in: K.H. Roessingh. *Het Modernisme in Nederland*, Haarlem 1922, pp. 211/212. - (6) Van den Bergh van Eysinga besprak dit boek in het blad van de Nederlandse Protestantenbond (NPB) *De Hervorming* van 1 juni 1895. Deze bespreking nam hij op in zijn bundel *Studies. Verspreide Opstellen*, Zutphen 1897 (pp. 79-87). Zie ook over Van den Bergh van Eysin-

ga's Tolstoi-opvatting: Rudolf Jans, *Tolstoi in Nederland*, pp. 73-75. - (7) *Studies*, p. 218. Vgl. uit die zelfde tijd: *Het Bankroet van Religie en Christendom in de Moderne Maatschappij*, Zutphen 1898, p. 56; *Voor den Nieuwen Tijd. Opstellen*, Amsterdam 1901, pp. 106 e.v. Vgl. uit de laatste levensjaren bijvoorbeeld *Bij denkers en dichters* (Amsterdam 1915): "...en Tolstoi past niet (...) in een ontwikkelde gemeenschap als de onze, waar men niet weerkeert tot den eenvoud van den primitieven clan." (pp. 166/167) - (8) *Mijn toetreden tot de S.D.A.P.*, Amsterdam 1899, p. 14. - (9) Zie voor de relatie Bolland-Van den Bergh van Eysinga: Noordegraaf, *Henri van den Bergh van Eysinga*, pp. 39 e.v.; Willem Otterspeer, *Bolland*, Amsterdam 1995, pp. 235 e.v.. - (10) Over de relatie Bolland-De Ligt, zie: Herman Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren. Het christen-socialisme van Bart de Ligt*, Baarn 1994, pp. 39 e.v.. - (11) 'Over universiteiten', in: *Kerk, cultuur en samenleving*, pp. 283-289 (citaten pp. 284 en 285) (oorspronkelijk in *De Nieuwe Amsterdammer* 31 januari 1920). - (12) Utrecht 1907. Zie ook: Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren*, pp. 65 e.v.; Otterspeer, *Bolland*, pp. 379/380. - (13) In zijn boek *Het Christus-Mysterie* (Zwolle 1917, reprint Moerkapelle 2001) neemt Van den Bergh van Eysinga echter wel de visie van Bolland over: achter het evangelie zag Van den Bergh van Eysinga een eminente denker-dichter, die zijn diepste innerlijk en geestelijke beleving geobjectiveerd had. Deze persoon had een gnostische achtergrond. In zijn schepping was een diepere Idee en waarheid verborgen, die voor alle eeuwen was. Zelf hield De Ligt later, vooral onder invloed van Henri's broer G.A. van den Bergh van Eysinga, Jezus ook voor een verdichtsel. Zie: 'Jezus van Nazareth een verdichtsel?', in: *Bevrijding* februari 1931; *Godsdienst en atheïsme*, pp. 35 en 43. - (14) *Kerk, cultuur en samenleving*, pp. XV/XVI (citaat p. XVI). - (15) 'Hegel, en verder', in: *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* vierde jaargang 1910, pp. 269 t/m 282 (citaat p. 269). - (16) *Godsdienst en atheïsme*, Nieuwe Niedorp 1934, pp. 31 resp. 32. - (17) Voor het volgende zie ook: Noordegraaf, *Henri van den Bergh van Eysinga*, pp. 43/44; *Niet met de wapenen der barbaren*, pp. 42/43, 286; Otterspeer, op. cit., pp. 490 e.v. Daar ook de verwijzingen naar die andere begaafde links-revolutionaire leerling van Bolland: Clara Wichmann. - (18) 'Hegel en verder. II', in: *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 1910, pp. 393 t/m 403 (citaat p. 396). - (19) Bart de Ligt, 'Ter inleiding' (bij: M.A. Romers, *Sociale wijsbegeerte*, Arnhem 1937), p. 12. - (20) Zie voor De Ligts visie in deze: Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren*, pp. 144 e.v. - (21) *Na vijf en twintig jaren. Toespraak gehouden bij de herdenking van mijn vijf-en-twintigjarige ambtsvervulling*, Amsterdam 1917, p. 11. - (22) Zie de onder die titel verschenen brochure (Amsterdam 1915) (ook opgenomen in de eerste bundel van *Van eeuwige dingen*, Amsterdam 1916). - (23) *Van eeuwige dingen. Tweede bundel*, Amsterdam 1916, p. 131. Vgl. ook het artikel 'Dienstweigering', in: *Ontwikkeling* oktober 1915 - (24) *Het Christus-Mysterie*, pp. 158 e.v. (citaat p. 166). Dat deze passages indruk maakten op De Ligt, blijkt uit het uitvoerige citaat dat hij uit *Het Christus-Mysterie* geeft in zijn *Vrede als daad* (eerste deel) en waarvan het zo juist geciteerde onderdeel is (p. 306). - (25) Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren*, pp. 322 e.v. - (26) *Revolutionnaire Cultuur*, Leiden 1919, p. 220. - (27) Idem, p. 143. - (28) *Vrede als daad*. Deel 1, p. 306. - (29) Zo in zijn herdenkingsartikel 'Dr. H.W.Ph.E. van den Bergh van Eysinga', in: *De Nieuwe Amsterdammer* 24 april 1920. - (30) *Revolutionnaire Cltuur*, p. 209. - (31) *Vrede als daad*. Deel 1, p. 325. Vanuit die achtergrond kon De Ligt ook op bijeenkomsten van De Dageraad spreken over 'De beteekenis van Dr. H.W.Ph.E. van den Bergh an Eysinga'. Zie bijvoorbeeld een verslag in het *Utrechts Dagblad* van 12 maart 1923. - (32) Zie al besprekingen in *Opwaarts* van 26 maart 1915 en 11 october 1918 van brochures van Van den Bergh van Eysinga en het geciteerde herdenkingsartikel in *De Nieuwe Amsterdammer*.

HOE VEROUDERD IS DE AVANT-GARDE?

Een bijdrage aan de postmodernisme discussie

Jan Bervoets

Het ramponderzoek zit vol raadsels
met rood potlood aangekruist
in de navels van slaapsteden

als men ze aanraakt, bibbert de aarde
als men ze los laat, krijgt het woud
kippenvel

want zo is de stad in haar slaaponderzoek
om zedig te ontwaken
het onderzoek vraagt naar okselhaar

In anarchistische kringen is momenteel een discussie gaande over het begrip postmodernisme. In *Ravage* schreef Saskia Poldervaart onlangs een artikel, getiteld *Buiten de werkelijkheid, postmodernisme en protestgroepen.*[1] Hierin geeft zij een eigen definitie van het postmodernisme als verzet tegen 'het modernisme', dat streeft naar een normering van de samenleving op basis van de technologische vooruitgang op grond van het Verlichtingsideaal. Zij keert zich hiermee tegen de ideologie van diegenen die alles wat niet strookt met de heersende visie als 'irrationeel' afdoen. Het modernisme is hierbij ook een factor in het revolutionaire denken, met name het denken in partijen met dominante leuzen in een eenheid van belangenstrijd.
Nu behoor ik zelf tot degenen die met enig wantrouwen naar die term hebben gekeken, en de gronden daarvan heb ik herhaalde malen uiteengezet. Ik heb het postmodernisme leren kennen als een term, die in de cultuurgeschiedenis wordt gehanteerd om het einde van de avant-garde in de kunst uit te roepen. Enerzijds is het een strijd tegen oproepen tot 'stijlzuiverheid' van kunstenaars, anderzijds tegen de visie dat een kunstenaar met zijn activiteit een perspectief kan bieden tot maatschappijverandering. De revoluties van Dada, surrealisme en Cobra zijn geschiedenis geworden en worden hooguit onderwerp voor geschiedenisonderzoek. Technieken van vooraanstaande surrealisten worden geïntegreerd in de voorbeelden van 'oude meesters'. Kunst als engagement of als een alternatieve visie op de samenleving wordt als niet meer behorend tot deze tijd uitgebannen. Slechts het succes telt. Er zijn in naam van het postmodernisme of 'het eindpunt van de geschiedenis' tal van bezweringen uitgesproken die ernaar hebben gestreefd om deze leugen tot een algemeen aanvaarde waarheid te maken.
Bij de bestrijding van deze puur ideologische stelling hebben Saskia Poldervaart en ik elkaar ruim tien jaar geleden ontmoet. Het ging om de weerlegging van een artikel van Willemijn Stokvis in het eerste nummer van *De Gids* in 1990[2], dat handelde over *Totalitair en revolutionair denken over avant-garde in de kunst*, en waarbij de begrippen revolutionair en totalitair gemakshalve met elkaar gelijk werden gesteld. Daar stonden we dan als anarchisten, die elkaar van Appelscha kenden! Willemijn, de grote samenstelster van een aantal populaire Cobra-tentoonstellingen, pleitte

voor een erkenning van oudere culturele tradities en behoudzuchtiger kunstenaars, die hun eigen eenzame weg waren gegaan, omdat zij beter zouden uitdrukken wat er gaande was in hun tijd.
Welnu: dit gebeurde in de tijd dat Dick Gevers zijn eerste jaargang van *Avantgarde* had laten verschijnen, van mijn debuut met de dichtbundel *Onder andere associatie,* dat zich links van de Maximalen opstelde. Tegelijkertijd was er een groep rechtse putschisten in het tijdschrift *De Held,* die met applaus van alles wat aan 'powetische' esthetica doet aan Luceberts 'alles van waarde is weerloos' de reactionaire exegese gaven van de huiselijke tederheid, die nooit door de auteur was bedoeld. Maar deze valse leuze wordt door elk dichtlievend genootschap in ons vaderland onder een vloed van schreeuwende stilten - die eveneens clichématige verkrachting van Lorca's laatste dichtregels - als het enige sjibboleth beaamd. Wie de oorspronkelijke betekenis van de tekst behoudt, juist gericht *tegen* alle waarden en oproepend tot de bevrijding van de scheppingskracht, staat *buiten* het circuit en bevestigt juist daardoor het bestaan van de avant-garde en de ongeldigheid van het esthetische postmodernisme. *Er is een esthetica die wij afwijzen* en daaraan doet ook nu het oorspronkelijke artikel van Saskia Poldervaart niets af.
Het was de tijd van onze ontmoeting met Rik Lina en het internationale surrealistische tijdschrift *Droomschaar,* waarin we de kunst als ontdekkingsreis propageerden en in alle talen elke lezer opriepen om zelf dichter te worden. Het individuele en collectieve avontuur van de ontdekking was en is ook thans nog een factor die leidt tot een confrontatie met de onwenselijkheid van bestaande situaties als conventioneel fatsoen en zekerheid en betekent een motivatie, zo geen *aanzet* tot maatschappijverandering. Rik Lina, Saskia Poldervaart en ik wisselden protestteksten uit en wij stuurden ieder een brief naar *De Gids* om tegen het artikel van Willemijn Stokvis te protesteren.[3]

Broeders laat ons de kazerne slopen
En op haar geslechte grond
Ons in vreugde zaaiend hopen
Op hoop van een betere stond

Wat is er nu met het postmodernisme-artikel van Saskia Poldervaart aan de hand? Het is in de eerste plaats een poging om in eigentijdse taal een revolutie te prediken die zich keert tegen totalitair denken. Het keert zich tegen de vanzelfsprekendheid van maatschappijordeningen, die als redelijk worden ervaren, omdat redelijkheid in de eerste plaats zedelijkheid is. De verborgen magie die achter de mythe van vrijheid en gelijkheid als maatschappijopvatting schuil gaat, wordt door haar gedeeltelijk ontmaskerd, omdat deze gelijkheid altijd de noodzaak van een objectief criterium vooronderstelt: een levenswijze, een 'van nature gegeven' en 'ingeboren' moraal, een individuele ethiek en een collectieve esthetiek die daarbij als voorbeeld dient.
Het is een antwoord op 'het modernisme', dat op het Verlichtingsdenken is gebaseerd. Het modernisme predikt volgens dit beginsel de maakbaarheid van de samenleving op basis van vastgestelde en ogenschijnlijk algemeen aanvaarde gegevens, die de grondslag zouden vormen tot vooruitgang van de mensheid. Dit optimisme stelt ons in staat om belangenstrijd te herleiden tot een eenheidsstandpunt, of 'een politie-

ke keuze'[4] te maken, die prioriteiten stelt en andere keuzen uitsluit. Een dergelijke keuze leidt zonder meer tot onderdrukking, en - in het geval van de Verlichtingsidealen - tot een miskenning van de belangen van de vrouwen en van de onderklasse van de samenleving. Dat er tijdens de Franse revolutie, en vooral in de periode van de Terreur een dodelijke machtsstrijd gaande was tussen verschillende (mannelijke) belangengroepen, waarbij arbeiders, boeren en radicalen tegenover elkaar stonden[5], doet niets aan de zaak af. Feit is dat de Rede uiteindelijk verwerd tot een mythe van een op een leidersbeginsel gegrondveste eenheidsstaat, die zich het recht toekende om zelf normen en waarden aan de burgers op te leggen.

Het postmodernisme van Saskia Poldervaart keert zich tegen het model van de revolutionaire eenheidstheorie, dat telkenmale bewijst het tegendeel te bereiken van wat het beoogt na te streven: onredelijkheid. Met name de beschrijving van wat voor een vrouw redelijk aanvaardbaar dient te zijn in de ogen van de redelijke mens in de achttiende eeuw moet toch wel beledigend voor haar rechtsgevoel zijn geweest. Feitelijk is het geen postmodernisme, maar een herstel van de strijd tegen het ideologisch denken als zodanig, zoals dat in leidende beginselen, programma's en theorieën wordt vertaald. Wat hier wordt gepredikt, lijkt wel op Bakoenins *"opstand van het leven tegen de wetenschap"*, of liever *tegen de regering van de wetenschap*. Niet om de wetenschap te vernietigen - dat zou een misdaad tegen de mensheid zijn- maar om haar op haar plaats terug te zetten, zodat zij daar nooit vandaan zou komen.[6]

Het zal duidelijk zijn dat ik in het postmodernisme van Saskia Poldervaart een beroep op de anarchistische traditie zie. Zij past namelijk de resultaten van haar onderzoek naar de utopieën van Saint-Simon, Enfantin en Fourier toe[7], waarbij het mensdom werd opgeroepen om rechtstreeks en zonder de bemiddeling van revolutionair geweld alternatieve levensvormen te propageren. Deze denkbeelden hebben in het eerste halfjaar van de negentiende eeuw geleid tot de vorming van aparte vrouwenorganisaties en -tijdschriften, die op grond daarvan een maatschappijhervorming nastreefden die zich tegen de bevooroordeelde bejegening van hun seksegenoten keerden. Bakoenin, die in 1848 in Parijs was, moet ze zeker hebben gekend.

Daarom is het jammer dat in haar proefschrift Bakoenin een beetje wordt miskend, omdat ze niet ingaat op zijn verschillen met Proudhon, wiens vaak gekritiseerde machistische opvattingen over de bestaande proletarische traditie bekend zijn. Zij beperkt zich tot de opmerking dat Bakoenin in tegenstelling tot de utopisten het geweld niet afwijst. De federatieve beginselen van Proudhon als organisatievorm van een door hem op voorhand gedefinieerde eendimensionale samenleving met 'natuurlijke' zeden zijn door Bakoenin verder uitgewerkt tot een federalisme van alle volkeren, maar *ook van de menselijke geest*: dit federalisme krijgt bij Bakoenin juist een strategisch organisatieconcept, omdat hij een organisatie van permanente discussie nastreeft die elke vorm van onderdrukking tegengaat.

Bakoenin is een voorstander van afschaffing van het gezin als hoeksteen van de samenleving en stelt daarvoor de samenleving zelf in de plaats. Ieder individu mag de samenleving aanspreken op autoritaire opvoedingsstelsels.[8]

Wanneer uiteindelijk de bakoenistische propaganda zich ontwikkeld tot een samenhangend beeld van anarchistische maatschappijopvattingen, vindt men daar naast kritiek op de economische productieverhoudingen ook kritiek op de gezinsvorming, de huwelijksmoraal, de opvoeding en de opgelegde zedelijkheidsnormen. Tussen de economische omwenteling en de bevrijding van de gezinsslavernij wordt echter een samenhang gepredikt, waarbij de collectieve opstand tegen het kapitaal en de heersende moraal (de cultuur) de problemen in één klap oplost: vanuit de organisatie van de opstand en de weerstand tegen zijn tegenstanders ontstaat namelijk spontaan de nieuwe samenleving, die zich als alternatief aanbiedt.
De praktijk van de geschiedenis is echter dat de anarchistische propaganda zich in eerste instantie tot weerbare mannen richt, in het kader van de *bestaande* politiek. Een afscheiding van vrouwenbewegingen binnen een anarchistisch kader vindt voor het eerst plaats in het Barcelona van 1936-1937, wanneer de anarchistische arbeiders- en boerenorganisaties zelf de samenleving beginnen te organiseren. Dan blijken deze tegenstellingen nog niet opgelost![9]

je leven geregeld
met een paar
vingertoetsen
Ready-made uit een advertentie van een mobile internet-kid.

Het was juni 1969 en we hadden in Nijmegen door middel van bezettingen en democratiseringsacties in de faculteiten bereikt dat er een basis zou worden gelegd voor een radenuniversiteit, waarin iedereen zeggenschap zou hebben over de organisatie. Dat dachten we: maar de Academische Senaat kwam bijeen en een groep hoogleraren, bestaande uit de harde corporatistische zetmannen van de Pauselijke nuntius en censoren en de belanghebbende leiders van een paar ziekenhuizen, pleegden een coup en zetten het bestuur af. Nu moest het verzet, in verharde stijl, worden voortgezet in het najaar. Er zou een comité van verweer worden gevormd, dat een brede studentenactie zou organiseren zodra er op maar enige faculteit of vakgroep rechten van studenten zouden worden aangetast. Vanuit dit syndicalistisch standpunt zou dan de actie weer worden hervat met de daarbij georganiseerde solidaire steun.
Het najaar kwam, de vakantie was voorbij. Het comité had een zomerstudie gehouden. Nu kwamen de eerste faculteitsacties en dreigde er een studentenopstand in de pedagogiek. Maar de steun bleef uit: het comité had aan de hand van een theoretisch referaat besloten dat zij slechts steun zou verlenen aan studiegroepen voor beroepen die 'productief op de arbeidsmarkt' zouden zijn, omdat daardoor een voorhoede voor maatschappijverandering in marxistische zin zou ontstaan: dat waren rechten en medicijnen![10] Dat waren nu juist de meest rechtse studenten, die het minst actiebereid waren; pedagogiekstudenten waren niet 'maatschappelijk relevant', mede omdat het merendeel uit vrouwen bestond. Zou het enig politiek effect hebben als het curatorengebouw zou worden bezet door 'een stel giechelende pedagogenmeisjes?' En zo stonden de bezetters alleen en was de solidariteit gebroken.

Het postmodernisme in die zin keert zich dus niet tegen maatschappijverandering maar predikt daarentegen juist

de opstand. In de eerste plaats tegen de ideologie van de politieke keuze, overigens een slecht verwerkte vorm van existentialistisch engagementsdenken uit de tijd van de Koude Oorlog, dat vaak ten onrechte met de aspiraties van de zestigers wordt verward. Feitelijk probeert het postmodernisme te bezweren dat een bepaalde historische periode verstreken is; dan lijkt het alsof de maatschappelijke tegenstellingen, waarvan in de 'modernistische' periode sprake was, met het verstrijken van de tijd zijn veranderd of opgeheven.
In werkelijkheid betekent het de ontmaskering van het linkse (leninistische) leidersbeginsel, waartegen de anarchistische beweging zich permanent had gekeerd: door de publicatie van *De Goelagarchipel* van Solzjenitsin, de (uiteindelijke) ontmaskering van de Chinese culturele revolutie door de eerste Tien an Men opstand van 1978 en de bekendmaking van de *Killing Fields* in Pol Pot's Cambodja is ook bij de westerse *fellow-travelers* en cellenbouwers gebleken dat de Volksrepubliek van de arbeidersklasse geen oplossing bood.
Voor een anarchist is dat geen nieuws: "men hoeft een Jood niets diets te maken over Auschwitz, en een anarchist niets over de Goelag", moet Danny Cohn-Bendit indertijd hebben gezegd. Wanneer bovendien tijdens de herdenking van de Franse revolutie in 1989 de geschiedschrijving definitief een eind maakt aan de mythe van Robespierre als voorbeeld voor revolutionairen[11] (uiteindelijk was hij eerder een fascist dan een wegbereider van het socialisme!) en bovendien de Sovjetunie in ontbinding gaat, zou men inderdaad aan een andere tijd kunnen denken. De onderdrukkingsmaatregelen van zich socialistisch noemende 'overgangs'-dictaturen als middel dat door de doelstelling wordt voorgeschreven, waren nu door de geschiedenis als ontoereikend ontmaskerd. Maar de werkelijke consequentie, die onder anderen Theodor Adorno daaraan verbond toen hij in datzelfde herdenkingsjaar van de Franse Revolutie voor het eerst vanuit West-Berlijn in een Oost-Berlijnse universiteit een redevoering hield, is nog steeds niet getrokken: *u moet in het vervolg elk staatssysteem wantrouwen.* Het failliet van het leninisme betekent derhalve geen oplossing voor de problemen waartegen het leninisme zich keerde: de rationaliseringen van de bestaande productieverhoudingen blijven nog steeds voortbestaan, slechts de droom van het 'engagement' met de reddende bondgenoot is vergruist.
Het gevolg hiervan is dat er in het postmodernismedebat opeens steun wordt gezocht bij de radicale culturele avantgarde. Saskia Poldervaart krijgt in een verdediging van haar standpunt tegen Karla Mantilla bijval van Nigel del Sittardo (of Nigel Harle?) uitspraken te lezen, die zich beroepen op 'een sociaal proces van eeuwen', hetgeen zou verwijzen naar een historische traditie. Uiteindelijk verwijst de auteur naar Guy Debord: "Hoe zullen we de dominante cultuur failliet laten gaan? [...] Twee manieren: eerst langzaam, dan snel."[12]
Ik heb zelf een studie in de vorm van een kleine tijdbom, die daarbij zou kunnen helpen: maar die handelt juist over de betekenis van de veranderingen aan het begin van de twintigste eeuw. Zij is van Jan van Spaendonck en heet *Belle époque en anti-kunst, de geschiedenis van een opstand tegen de burgerlijke cultuur; arp, bleriot, breton, dada, de chirico, duchamp, fantomas, griffith, jazz, picabia, schönberg, strawinsky, suffragettes, surrea-*

lisme, tzara, wandervögel.[13] Opzet van het boek is een analyse te geven van het ontstaan van het *uiterlijk van de moderne tijd* als een vorm van culturele revolutie en een programma daaraan te ontlenen. Van Spaendonck predikt aan de hand van de geschiedenis van het surrealisme een verkenningsreis door middel van het taalgebruik waarmee alle vaststaande betekenissen worden ontregeld en het gehele leven een avontuur wordt. Daarmee lijkt de cirkel rond.

sterren en strepen vormen
een gevaarlijk vierkant
waarin recht en orde heerst
en bezemstelen worden afgebrand
in het gebladerte geurt een lieve fiets

Misschien is het volgende wel de oplossing: we hebben allemaal gelijk, jullie lezers, en ik. We hebben allemaal de collectieve overtuiging van ons gelijk; die delen wij, door ons te verzetten tegen iedereen die ons gelijk bestrijdt. Dat is ons belang, daarop berust onze solidariteit. En wij stellen alleen die normen die het gelijk van ieder van ons waarde geven, in het bewustzijn dat wij die als individu nimmer volledig kunnen uitspreken. Daarom vullen wij elkaar aan. Daarin berust onze macht tegen alles wat macht wil uitoefenen.
Dat is het doel waarnaar wij streven in onze keuze tussen leven en geleefd worden.
Dit is het begin.

NOTEN

(1) *Ravage*, jrg. 13 nr. 3 (23 februari 2001), p. 24-28. - (2) *De Gids*, 150 (1990), p. 3-16. - (3) Correspondentierubriek van *De Gids*, 150 (1990), p. 398-400. - (4) Uitspraak ontleend aan de conclusie van Karla Mantilla, 'Laat ze maar teksten eten' in: *De Fabel van de illegaal*, en vervolgens in *Ravage* jrg. 13, nr. 5 en *Buiten de Orde* jrg. 12, nr. 2. De redactie van *De Fabel* heeft echter andere opvattingen over het begrip *politieke motivatie* dan - meen ik - Karla Mantilla. Bij de voorbereiding van een discussie hierover in Appelscha (PL-reader De Moker) voor 2001 stelde hij de noodzaak van "politieke analyse" voor de strijd "tegen antisemitisme, nationalisme, bevolkingspolitiek en patriarchale [...] levensbeschouwingen." Hij beschouwt dit van belang voor de verdediging van onderdrukte minderheden, die hij in zijn blad aan het woord laat. - (5) Vgl. Albert Ledder, 'De natuur als enige werkelijkheid', in: *Buiten de Orde* jrg. 12, nr. 2. - (6) Uit L'empire Knouto-Germanique et la révolution sociale (1871), opgenomen in Michael Bakoenin, *Over anarchisme, staat en dictatuur*, samengesteld en ingeleid door Arthur Lehning, Den Haag (Boucher), 1970, p. 89. - (7) Bijvoorbeeld in haar proefschrift: Saskia Poldervaart, *Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid*, Sara/Van Gennep, Amsterdam 1993. - (8) Een goed overzicht in de bloemlezing G.P. Maximoff, *The political philosophy of Bakunin*, deel III, hoofdstuk 11 en 12 over vrouwen, huwelijk en gezin, grootbrengen en opvoeden; en voor rechtstreekse kritiek op Proudhon binnen de anarchistische beweging mogen wij ook Joseph Dejacque noemen: "la famille, c'est le Mal, c'est le Vol, c'est l'Assassinat" (het gezin is het Kwaad, is Diefstal, is Moord), in A bas les chefs!, ed champs libre, Parijs 1971, nr. 101 vlgg. - (9) Vgl. *'Mujeres liberes'. España 1936-1939*, bezorgd door Mary Nash. Barcelona, 1976. - (10) Als theoretisch handboek gold J. Schmierer, *Analyse van de studentenbeweging*, SUN, Nijmegen 1969. Bovendien vond men aan de hand van het overigens nog altijd lezenswaardige werk van Th. Adorno, *De transformatie van de democratie*, dat men zich beter niet met universiteitsorganisatie moest bezig houden, maar met buitenparlementaire actie tegen de minister! - (11) Met name in de parallellie tussen de Russische revolutie en de Franse in de geschriften van Trotski vindt men dit terug: termen als Thermidor met betrekking tot Stalin zijn hem in de mond bestorven. Een samenvatting van deze visie in Simon Schama's *Citizens* geeft deze onthullende visie uitstekend weer. - (12) *Buiten de Orde* jrg. 12 (2001), nr. 2, p. 45. - (13) Boom, Meppel/Amsterdam 1977.

"VANWEGE ZIJN POLITIEKE IDEEËN HAD HIJ EEN SOORT BEROEPSVERBOD"

Martje Olthoff over haar man Piet Kooijman

Hans Ramaer

De anarchist Piet Kooijman, vooral bekend door zijn ideeën over de betekenis van de gedeklasseerden en zijn 'neem en eet' acties in de jaren dertig, heb ik helaas slechts één keer gesproken. Dat was in december 1973, ruim een jaar voor zijn dood. In het toenmalige opinieweekblad De Nieuwe Linie *(9 januari 1974) publiceerde ik de weerslag van dat interview. Met het oog op een publicatie over Kooijman in het* Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland *sprak ik in augustus en september 1987 met zijn weduwe Martje Olthoff. Ze is inmiddels overleden. Een deel van haar informatie is onder meer gebruikt voor mijn biografische schets van Kooijman, gepubliceerd in deel 3 van het BWSA (Amsterdam 1988). Ook bijgaand interview is gebaseerd op deze gesprekken. Daarbij ligt het accent op het leven van alledag in de jaren dertig.*

"Met de anarchistische beweging ben ik in aanraking gekomen in 1926 of 1927. Ik was een jonge meid van een jaar of zeventien, achttien en maakte deel uit van een groepje jongeren in Den Haag, onder wie mijn vriendin Rie Jong. Ze was de zus van Wim Jong die ook tot dat groepje behoorde, evenals Leo Hornstra - die zich overigens toen hij jaren later naar Friesland verhuisde Lieuwe ging noemen.[1]

"Het was een clubje werkende en studerende jongeren met linkse idealen. We kozen partij voor de arbeidersklasse en tegen de regering en het kapitaal, steunden stakingen en acties tegen het leger. Antimilitaristisch waren we allemaal. Enkelen, zoals Wim Jong, waren uit principe voor geweldloze acties. Iedereen sympathiseerde met het anarchisme.

"Regelmatig stuurden we kaarten naar Leen van der Linde en naar Piet, de daders van de bomaanslag op het Frankenslag, hier in Den Haag. Dat was gebeurd in november 1921. Beiden hadden erg zware straffen gekregen: Leen vijf jaar en Piet zes jaar gevangenisstraf. Piet zat in de strafgevangenis in Leeuwarden en Leen in Arnhem. Die kaartenactie was een initiatief van Anton Constandse, die redacteur was van *Alarm*. Constandse had vanaf het eerste nummer van dat tijdschrift - ik meen in 1922, kort nadat Piet en Leen veroordeeld waren - opgeroepen om hen niet te vergeten en post te sturen. Nou, dat deden we. "Pas later natuurlijk heb ik van Piet gehoord hoe het hem in Leeuwarden vergaan was. Hij kwam er voortdurend in verzet tegen het strenge gevangenisregiem, werd een paar keer geïsoleerd en ging in hongerstaking. Bladen die hij wilde lezen werden geweigerd, post werd vaak niet doorgestuurd, op klachten kreeg hij meestal geen antwoord en om de meest onbenullige reden mocht hij bepaalde bibliotheekboeken niet lenen. Toch heeft Piet in Leeuwarden door zelfstudie kennis opgedaan van de moderne talen en is

hij er begonnen met het vertalen van Marx' *Kapital*. En zoals Leo Hornstra heeft opgemerkt in zijn boekje over Piet is het aan hem te danken geweest dat er een einde kwam aan het verplichte kerkbezoek.

"Ik werkte in die tijd op het kantoor van het NAS, de syndicalistische bond, in Den Haag. Op een dag - het was in 1927 - kwam Leen van der Linde langs. Hij was net vrijgekomen. Hij toonde me een foto van Piet. Ik vond hem een heel leuke man om te zien en stuurde toen een brief met daarbij een pasfoto van mezelf naar Leeuwarden. Maar antwoord kreeg ik niet.

"Een jaar later, in april 1928, stonden Leen en Piet, die een paar dagen daarvoor was vrijgekomen, ineens voor mijn neus. Piet had tevergeefs contact met me gezocht nadat hij mijn brief ontvangen had. Zo is het aangeraakt tussen Piet en mij, hoewel hij een stuk ouder was dan ik. In de zomer van 1929 zijn we getrouwd en in Den Haag gaan wonen.

"Ondertussen had Piet weer gesolliciteerd bij de ARM, de Amsterdamsche Rijtuig Maatschappij, waar hij vroeger bankwerker en monteur was geweest. Hij was een prima vakman maar ze wilden hem toch niet in dienst nemen. De ARM was kennelijk gewaarschuwd door de politie, want ze hadden ook de auto's van het Koninklijk Huis in onderhoud en waren als de dood voor sabotage door Piet! De politie heeft Piet maandenlang nadat hij was vrijgekomen geschaduwd omdat ze dachten dat hij geweld zou gaan gebruiken, dat hij zich zou wreken op de autoriteiten. Hij was toen ingetrokken bij zijn ouders die in de Bloklandstraat in Rotterdam woonden. Dag en nacht stond er aan de overkant een rechercheur te posten.

"Piet was altijd al gek geweest met auto's. Hij was van oorsprong draaierbankwerker en kwam al snel terecht in de autobranche als monteur en chauffeur. Toen de Eerste Wereldoorlog was uitgebroken, werden alle beschikbare auto's door het leger gevorderd en chauffeurs en monteurs gemobiliseerd. Maar na verloop van tijd moesten ze ook aan schietoefeningen meedoen. Piet weigerde. Hij is toen weer bij de ARM gaan werken.

"Vandaar dat hij in de zomer van 1928 besloot om samen met Leen een garagebedrijfje te beginnen. In Aalsmeer. Ze noemden het De Moker, met een knipoog naar de anarchistische jongerengroep die zo heette.[2] Maar het is nooit van de grond gekomen. Ook omdat de economie achteruit ging, maar vooral omdat geen enkele bank krediet wilde geven. Vanwege hun politieke ideeën. Ja, het was eigenlijk een soort beroepsverbod.

"Dat Piet toen op het idee kwam om naar Rusland te gaan, had daar zeker mee te maken. Hij wilde zo snel mogelijk weer aan de slag in zijn oude beroep en misschien waren daar mogelijkheden. Tenslotte hielpen in die tijd ingenieurs en andere technici uit Nederland mee aan de opbouw van de Sovjet-republiek. Nee, politiek gezien was Piet niet veranderd. Hij had veel kritiek op de communisten; hij was niet voor niets tien jaar eerder uit de partij getreden - samen met Leen van der Linde.

"Maar ze zaten daar kennelijk niet op hem te wachten. We hebben toen contact gehad met het communistische Tweede Kamerlid Lou de Visser. We kregen te horen dat we niet welkom waren om er ons te vestigen, maar we mochten wel als toeristen komen. Dat hebben we niet gedaan, want we had-

den natuurlijk geen rooie cent. En bovendien hield Piet helemaal niet van reizen.[3]

"Politiek actief was hij in die tijd in het Sociaal-Anarchistisch Verbond met het blad *Opstand*, later heette het *Recht voor Allen*. Ze zetten de lijn van het oude blad Alarm voort en propageerden bedrijfsbezetting. Wim Jong zat erbij, Leen van der Linde, Anton Constandse en ook Johan Lodewijk. Van Lodewijk had Piet altijd veel steun gehad. Hij deed zich voor als zijn zwager en kreeg toen toestemming om Piet in Leeuwarden te bezoeken. Na verloop van tijd kwamen ze achter de waarheid en was het afgelopen met die bezoeken.[4]

"In 1931 hebben Piet en ook Anton een belangrijke rol gespeeld bij het oprichten van het Verbond van Alarmgroepen. Toen is wat later ook het blad Alarm weer gaan verschijnen. Piet was daar heel erg bij betrokken, veel meer dan bij het 'derde' Alarm, het blad dat van 1937 tot 1939 is verschenen. Dat laatste Alarm was vooral een initiatief van de Amsterdamse Alarmgroep, van mensen als Bertus Hooijberg, Bart Haan en Joop Richter. Joop was een erg aardige jongen, net als Luc Kisjes. Luc tekende affiches voor de Alarmgroepen en maakte ook boekomslagen.

"Anton Constandse was daar niet meer bij, en trouwens ook al niet bij het 'tweede' Alarm dat in 1932/33 verscheen. In de loop van de jaren dertig verwaterde het contact met Anton en zijn vrouw Gerda, maar tot die tijd gingen we veel met elkaar om. Als Anton een paar dagen naar het noorden ging voor spreekbeurten, logeerden Gerda en hun zoon Loki meestal bij ons. Piet en ik hadden ondertussen ook kinderen gekregen, dus dat was wel een gezellige boel.

"Nee, Leen van der Linde zijn we uit het oog verloren. Hij is al snel teruggegaan naar de communistische partij.[5] Wie ook eens langs is geweest, was Gerrit van Burink, een communist uit Rotterdam. Dat was in de zomer van 1930. Hij was net als Piet politiek actief onder de werklozen. Ze zouden hun acties coordineren en samen een blad uitgeven, maar daar is weinig van terecht gekomen. Ik vond die Van Burink overigens geen sympathieke man.[6]

"Financieel waren we er slecht aan toe. Piet heeft eens een keer een paar weken werk gehad, maar we leefden in de regel van de steun. Als steuntrekker kon je uitgezonden worden naar werkverschaffingsprojecten, vooral projecten in het noorden. Piet is verscheidene keren uitgezonden, het eerst eind 1929. Maar hij was meestal binnen een paar dagen weer in Den Haag om als afgevaardigde van de werklozen bij de gemeente te protesteren tegen de gang van zaken in de werkverschaffing. Drees - die was toen wethouder - weigerde hem te ontvangen. We hadden ook altijd problemen over de steun. De enige die begrip had voor onze situatie was mr. Boasson, de gemeentesecretaris. Hij wilde eens uit eigen zak bijspringen, maar dat hebben Piet en ik natuurlijk geweigerd.[7]

"In juni 1930 ging Piet demonstratief in hongerstaking nadat de steun was ingehouden en hij was uitgesloten van de werkverschaffing. Die actie bleef niet onopgemerkt. Het geïllustreerde weekblad *Het Leven* drukte zelfs een foto van hem af.[8] Het resultaat was dat hij na een week opgenomen werd in het ziekenhuis en we weer geld kregen. Ik ben ook nog eens een tijdje een 'verlaten vrouw' geweest. Piet had me zogenaamd in de steek gelaten en dan

kwam je als echtgenote in aanmerking voor steun.

"Twee jaar lang - van eind 1930 tot eind 1932 - heeft Piet op de markt gestaan, hier in Den Haag. Hij hielp een vriend die pantoffels verkocht. Tot die tijd had hij een onbegrensd vertrouwen in de arbeidersklasse. Maar door zijn ervaringen op de markt kreeg dat vertrouwen een knauw. Misschien kan je ook zeggen dat hij realistischer werd. Toen is de omslag in zijn denken begonnen. Uitgewerkt heeft hij die denkbeelden in de tien maanden dat hij gevangen zat. Dat was van begin tot eind 1933. Piet en enkele andere alarmisten waren veroordeeld wegens opruiing. Ze hadden opgeroepen om de magazijnen te bestormen. De pakhuizen puilden immers uit en de werklozen leden honger. Maar er werd keihard teruggeslagen. En Piet kreeg weer een extra zware straf.

"Toen hij vrij kwam, vatte hij zijn ideeen samen in een aantal stellingen. Dat waren de Alarm-Stellingen. In de Alarmgroepen had men eerst wel wat moeite met zijn theorie over de gedeklasseerden en het recht op vrije consumptie. In 1935 volgde toen zijn brochure *Heden, Verleden en Toekomst in Zakformaat*, waarin hij onder meer uitlegde dat de maatschappij zodanig was veranderd dat iedereen recht had op eten zonder ervoor te moeten werken. 'Neem en eet', was nu het parool. En dat bracht Piet ook een paar keer in praktijk. Hij deed boodschappen bij Simon de Wit, het kruideniersbedrijf. Dan gingen er wat zware jongens met hem mee en zei hij dat ze de rekening naar de gemeente konden sturen. En we gingen samen eten bij de lunchroom van Heck. Piet betaalde niet en verwees naar Maatschappelijk Hulpbetoon. Hoewel hij nog voorstelde om de politie erbij te halen, hoefden we niets af te rekenen.

"In 1936 konden we de boekhandel van Jacques Krul in de Wagenstraat overnemen. Jacques, die naar Zuid-Afrika emigreerde, was in anarchistische kringen een bekend dichter.[9] Dankzij mr. Boasson kreeg Piet een half jaar voorschot op de steunuitkering en konden we Jacques betalen.

"Het winkeltje leverde heel weinig op. In het begin draaiden we grotendeels op 'pornografie'. Dat materiaal was toentertijd vooral uit Frankrijk afkomstig. We hadden zelfs klanten uit Indië die per post die pikante blaadjes en boekjes bestelden. Maar na een half jaar kwam de zedenpolitie langs en konden we die boekjes niet meer open en bloot verkopen. Dus liep de verkoop sterk terug. Wel toegestaan waren die Duitse naaktcultuurbladen.

"Boven de winkel woonde een fotograaf die opnamen gemaakt had van de verloving van prinses Juliana en Bernhard. Hij was doodarm en vroeg of we die foto's wilden exposeren in onze etalage. Misschien viel er wat te verdienen. Dat deden we. Toen kwam op een dag Albert de Jong langs. Die werd vreselijk boos dat we als anarchisten propaganda maakten voor het Oranjehuis![10] Ook de brochure van Piet (*Heden, Verleden en Toekomst in Zakformaat* - HR) lag in de etalage. Kwam er een juffrouw zich beklagen, want die dacht dat ze een boekje over astrologie had gekocht.

"In die tijd had Piet weinig tijd voor de Alarmbeweging. Hij heeft toen ook niet veel artikelen geschreven. Trouwens, na verloop van tijd hield Alarm weer op te verschijnen. Wie toen wel geregeld langs kwam in de winkel was Leo Hornstra. Ze hebben samen wat afgepraat, veel over Marx en over de dialec-

tiek.[11] Leo had veel sympathie voor het anarchisme, maar was toch allereerst radencommunist.

"Met de winkel ging het steeds slechter. We zijn er in het voorjaar van '40 mee gestopt. Zo kwam Piet weer in de werkverschaffing. Het ging eerst om het bewaken van schuilkelders, maar toen Nederland eenmaal was bezet moesten werklozen in Duitsland gaan werken. Dat was het laatste wat we wilden. Hornstra werkte toen op de personeelsafdeling van De Bijenkorf en wist een baantje te versieren. Piet werd beveiligingsbeambte en verdiende ruim 22 gulden in de week. Daar konden we eindelijk van rond komen. Emile Fallaux van de VPRO noemde het ooit 'tragisch' dat Piet dat werk is gaan doen.[12] Maar wat moest hij anders? In ieder geval heeft hij nooit iemand gepakt en keek hij altijd op tijd de andere kant op."

NOTEN

(1) Wim Jong (1905-1987). Was actief betrokken bij het anarchisme en met name het antimilitarisme. Een 'in memoriam' in *De AS* 79 (1987). Leo (Lieuwe) Hornstra (1908-1990) was bevriend met Piet Kooijman en publiceerde over de theorie van het alarmisme. Auteur van het boekje *P.A. Kooijman. Neem en eet* (Den Haag 1967). Publiceerde enige herinneringen in *De AS* 89 (1990). Een 'in memoriam' in *De AS* 92 (1990) - (2) Voor De Moker zie: Ger Harmsen, *Blauwe en rode jeugd* (Assen 1961) - (3) Zie voor deze 'Ruslandgangers' o.a. H. Olink, *De vermoorde droom. Drie Nederlandse idealisten in Sovjet-Rusland* (Amsterdam 1993). Omdat de Communistische Partij in Nederland in de meidagen van 1940 uit voorzorg haar archief vernietigde, valt niet te achterhalen of De Visser Moskou over het voornemen van Kooijman heeft ingelicht. Louis de Visser (1878-1945) was van 1925 tot eind jaren dertig fractie- en partijvoorzitter van de CPN. - (4) Johan J. Lodewijk (1871-1942) behoorde tot de vleugel van het anarchisme die rond 1920 sympathie koesterde voor Sovjet-Rusland en deels opging in de CPN. Lodewijk bleef overigens het anarchisme trouw. Hij steunde de uit de CPN afkomstige jongeren als Van der Linde en Kooijman, die zich Groep Sociaal-Anarchisten Den Haag noemden. Een biografische schets van Lodewijk in *BWSA* deel 2 (Amsterdam 1987) - (5) Volgens Wim Jong (brief van 3 maart 1982 aan auteur) is Van der Linde begin jaren dertig weer teruggekeerd naar de CPN en zou hij tijdens de oorlogsjaren chauffeur van Seijs Inquart geweest zijn. Mogelijk was dit een dekmantel voor inlichtingenwerk voor de groep van Daan Goulooze (zie Ger Harmsen, *Daan Goulooze. Uit het leven van een communist*; Utrecht 1967) - (6) Over Gerrit van Burink (1891-1961) zie: *BWSA* deel 6 (Amsterdam 1995). Overigens vermeldt Ger Harmsen als naam van dit blad *De Hongerzweep* (zie: *Nederlands Kommunisme*, Nijmegen 1982, p. 134). Toch is geen enkel exemplaar bewaard gebleven, ook niet in het archief van Piet Kooijman. Zeer waarschijnlijk is het blad dan ook nooit verschenen. - (7) Mr. dr. J.J. Boasson werd in 1934 benoemd tot gemeentesecretaris van Den Haag. Daarvoor was hij hoofd van de afdeling Sociale Zaken. Boasson was een kenner van de Sovjet-Unie, beheerste de taal en las in de jaren twintig en dertig Russische kranten. Mogelijk had hij revolutionair-socialistische sympathieën (zie: *"Waarom schrijf je nooit meer?" Briefwisseling Henriette Roland Holst-Henk Sneevliet*, bezorgd door N. Markus; Amsterdam 1995). Zie tevens: *VNG-magazine* 8 oktober 1999) - (8) De foto is verschenen in *Het Leven*, aflevering 27 van jaargang 1930 en herdrukt in het album *Het Leven in de crisisjaren 1929-1939* (Amsterdam z.j.) - (9) Zie: Anton Constandse, *De Alarmisten 1918-1933* (Amsterdam 1975), tevens Pszisko Jacobs, *Nederlandse anarchistische poëzie* (in eigen beheer: Haarlem 1989) - (10) Over de anarchosyndicalist Albert de Jong (1891-1970) zie: *BWSA* deel 1 (Amsterdam 1987), alsook Studiemap Albert de Jong 7 mei 1988, uitgave Documentatiecentrum Vrij Socialisme te Utrecht - (11) Over de intellectuele samenwerking van Kooijman en Hornstra zie mijn artikel 'Piet Kooijman over de betekenis van de godsdienst' in *Eerste Jaarboek Anarchisme* (Moerkapelle 1994) - (12) Ik heb deze uitzending niet kunnen achterhalen. In het archief van de VPRO-radio bevind zich wel een band met een gesprek tussen Anton Constandse en Piet Kooijman over de Alarmbeweging. Dit gesprek is in 1972 uitgezonden.

WIL DE ECHTE BAKOENIN OPSTAAN?*

Bert Altena

Toen het Instituut mij vroeg om hier in een half uur iets te vertellen over de familiecorrespondentie van Bakoenin, heb ik onmiddellijk 'ja' gezegd. Een kenner van het anarchisme had dit verzoek afgewezen en een Bakoeninoloog al helemaal. De familiecorrespondentie van Bakoenin is immers uitgebreid, uitgebreider zelfs dan op deze cd-rom omdat ook veel brieven aan Bakoenin bewaard zijn en die zijn eigenlijk onmisbaar om de brieven van Bakoenin in het juiste perspectief te zien. De brieven van Bakoenin zijn bovendien vaak uitvoerig en moeilijker te interpreteren dan op het eerste gezicht lijkt. Daarom is het wel jammer dat niets op deze cd-rom ingeleid wordt. Wat dat betreft staat de cd-rom zelfstandig naast Arthur Lehnings monumentale Archives Bakounine, *maar voltooit hij die uitgave niet.*

Bakoenins brieven zijn de basis geworden voor allerlei speculaties omtrent de persoon van de revolutionair en daar wil ik in deze lezing commentaar op geven. Ik ga me beperken tot wat wel de eerste, onpolitieke, periode in het leven van Bakoenin genoemd wordt, de jaren waarin hij in Rusland opgroeide, de periode 1814-1840. In dat jaar vertrok hij naar Duitsland om daar filosofie te gaan studeren en stortte zich al snel in politieke activiteiten. In de jonge Bakoenin ontmoeten we allerlei facetten van de latere revolutionair, het is dus niet onbelangrijk wat we daar precies zien.

Hoewel nu pas voor het eerst echt alle bekende schrifturen van Bakoenin in het origineel gepubliceerd worden, zijn er natuurlijk al vele biografieën en andere studies en portretten van en over hem geschreven. Bij alles wat ik de laatste tijd van dat slag gelezen of herlezen heb zijn mij nog steeds twee portretten zeer lief, enerzijds het prachtige hoofdstuk dat H.P.G. Quack in het zesde deel van zijn *De Socialisten, Personen en Stelsels* tijdens het afscheid van de negentiende eeuw aan Bakoenin heeft gewijd. Anderzijds het schitterende portret, teder en humoristisch tegelijk, dat Alexander Herzen in zijn herinneringen van deze 'Columbus zonder Amerika en schip', zoals hij Bakoenin noemt, heeft gegeven. Uit die herinneringen wil ik een stuk voorlezen, omdat het laat zien dat het zin heeft zich diepgaand met de jonge jaren van Bakoenin bezig te houden. Het speelt in 1862 in Londen, kort nadat Bakoenin daar uit acht jaren gevangenis en drie jaren ballingschap in Rusland is aangekomen terwijl in Polen de Poolse opstand wordt voorbereid:

"In Londen begon hij allereerst *De Klok* revolutionairder te maken en in 1862 bracht hij tegen ons vrijwel alles te berde wat hij in 1847 Bjelinskij had voorgehouden. Propaganda was niet genoeg; er moest direct actie zijn; centra en comités moesten worden opgericht; het

* Op 16 september 2000 presenteerde het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam een cd-rom met alle bekende geschriften van de Russische anarchist Michael Bakoenin (1814-1876). Deze cd-rom, *Bakounin, Oeuvres complètes*, kost duizend gulden. Een van de sprekers op deze bijeenkomst was Bert Altena, wiens lezing hierbij in druk verschijnt.

was niet voldoende om mensen nauw en meer op afstand met ons verbonden te hebben, we moesten "toegewijde en half-toegewijde broeders" hebben, organisaties ter plekke – een Slavische organisatie, een Poolse. Bakoenin vond dat wij te gematigd waren en niet in staat om voordeel te halen uit de situatie van het moment, onvoldoende tuk op resolute maatregelen. Hij gaf de moed echter niet op, maar was ervan overtuigd dat hij ons in korte tijd wel op het juiste pad zou brengen. Terwijl Bakoenin onze bekering afwachtte, vergaarde hij om zich een geregeld samenkomende kring van Slaven. Onder hen waren Tsjechen, van de schrijver Fritsch tot een musicus die Naperstok heette [vingerhoedje]; Serven die simpelweg naar hun vader waren genoemd: Ioanovic, Danilovic, Petrovic; er waren lieden uit Walachije die doorgingen voor Slaven, met alsmaar 'esco' aan het eind van hun namen; tot slot was er een Bulgaar, die dokter was geweest in het Turkse leger en er waren Polen uit elk diocees - het Bonapartistische, dat van Mieroslavski, dat van Czartorysczki: democraten zonder socialistische ideeen en mannen die stomweg soldaten waren, bereid om overal in Noord- of Zuid-Amerika te vechten...en bij voorkeur in Polen.

Met hen haalde Bakoenin negen jaar zwijgen en eenzaamheid in. Hij redeneerde, leerde, trof regelingen, schreeuwde, besliste, gaf aanwijzingen, organiseerde en sprak moed in de hele dag door, de hele nacht door, dagen en nachten achter elkaar. In de paar minuten die hij vrij was, vloog hij naar zijn bureau, veegde van een klein stukje de sigarettenas en begon aan het schrijven van vijf, tien, vijftien brieven naar Semipalatinsk en Arad, naar Belgrado en Tsargrad, naar Bessarabie, Moldavie en Belokrinitsa. Midden in een brief kon hij de pen neersmijten en de opvattingen van een of andere ouderwetse Dalmatiër even bijspijkeren, dan, zonder zijn opwekking af te maken, kon hij de pen zomaar weer opgrissen en verder schrijven. Dit werd hem echter makkelijk gemaakt doordat hij praatte en schreef over één en dezelfde zaak. Zijn activiteit, zijn luiheid, zijn appetijt en al het andere, zoals zijn enorme statuur en het eindeloze zweet waarin hij baadde, alles was in feite bovenmenselijk, als hijzelf; en hij was zelf een reus met zijn leeuwenhoofd en zijn verwarde manen. [...] Hij had iets kinderlijks, eenvoudigs, alsof hij geen kwade wil kon hebben, en dat gaf hem ongewone charme die zowel zwakken als sterken aantrok en alleen de hypocriete *petit bourgeois* afstootte."[1]

Een paar karakteristieken brengt Herzen hier bij elkaar. Ze zijn niet onbekend. Bakoenin meer activist dan theoreticus, monomaan en megalomaan, rusteloze brievenschrijver, man die allerlei mensen gemakkelijk om zich heen verzamelde niet zozeer als vrienden, maar om ze te leiden, zo niet te commanderen en, als het even kon, in een geheim genootschap. Elders verhaalt Herzen uiteraard ook over Bakoenins al evenzeer bekende verniel- en vernietigingsdrang. Een wonderlijke man en het is dus geen wonder dat psychologen en psychohistorici zich op hem gestort hebben. De eerste die dit deed was de Rus I. Malinin die in 1934 in Belgrado een boek over Bakoenin en het Oedipuscomplex publiceerde. Volgens hem, als ik de Amerikaanse Bakoeninkenner Marshall Shatz mag geloven, was de oorzaak van Bakoenins oppositie tegen de Russische autocratie en van zijn

anarchisme een in zijn jeugd nooit goed beëindigde oedipale strijd met zijn vader. Uit dat feit kwam ook de verwarring in Bakoenins relaties met zijn familie voort.[2]

SEKSUALITEIT

In 1981 verscheen het controversiële boek van de Amerikaanse psychohistoricus Arthur P. Mendel met een aanmerkelijk uitgebreider analyse dan die van Malinin. Mendel was gefascineerd door wat hij "de ernstige en aanhoudende psychoseksuele en persoonlijkheidsafwijkingen in het leven van Bakoenin" noemde. Hij meende dat freudiaanse psychoanalyse de beste verklaringen bood. Bakoenins vreemde psychoseksuele trekken leidde Mendel af ten eerste uit zijn kennelijke impotentie, ten tweede uit zijn incestueuze gevoeligheid voor zijn even jongere zus Tatjana en ten derde uit het feit dat zijn latere huwelijk met Antonia Kwiatowska kennelijk niet geconsummeerd was.[3]

Het viel Mendel verder op dat Bakoenin een grote weerzin had tegen alles wat seksueel was. Hij noemt in zijn brieven bijvoorbeeld alles in die richting 'dierlijk' en dat is mijlenver beneden het vergeestelijkte mens zijn dat hem voor ogen stond. Impotentie en afschuw voor seks kwamen volgens Mendel voort uit een nooit te boven gekomen oedipale crisis. Ieder jongetje maakt oedipale conflicten door, maar op een gegeven moment verzoent het zich met zijn vader en gaat het diens voorbeeld volgen. Bij Bakoenin was dit niet gebeurd, hij was een oedipale mislukking ten dele doordat zijn moeder hem onvoldoende liefdevol had behandeld en vervolgens doordat zijn vader teveel op afstand bleef, ten dele ook doordat Bakoenin een pathologische narcist bleef. Ook dat was een gevolg van weinig liefdevol gedrag van zijn moeder. Dat had Bakoenin al heel vroeg (we spreken hier over de baby- en peutertijd van de toekomstige revolutionair) in zijn pogen een eenheid met zijn moeder te blijven, gefrustreerd. Daardoor was hij op zichzelf teruggeworpen en werd hij egocentrisch, niet in staat om in de wereld te verkeren anders dan in zichzelf gekeerd of de wereld naar zijn hand zettend, maar tegelijkertijd werd hij ook fundamenteel onzeker over zichzelf. Dit hele complex leidde met enige regelmaat tot grote woede in Bakoenins hart.

Die onzekerheid en dat onvermogen zich een goede plaats in de wereld te geven leidden bovendien tot de megalomanie die we bij Herzen reeds tegenkwamen. De wereld was voor dit oedipusjong vaak een vijand en deze combinatie van verschijnselen heeft volgens Mendel uiteindelijk geleid tot Bakoenins abnormale vernietigingsdrang. De aanhoudende oedipale crisis leidde ook tot zijn abnormale relatie tot vrouwen: zijn impotentie, zijn verwerpen van seksualiteit, zijn sublimering van liefde en anderzijds zijn haast platonisch aangetrokken worden tot vrouwen.[4]

Mendel ziet in het leven van Bakoenin nog veel meer gevolgen van diens oedipale onvolwassenheid en narcisme. Ik zal daar hier niet over uitweiden, want het belang van al deze inzichten zit natuurlijk niet in het feit dat Bakoenin niet wist hoe je met vrouwen omgaat of dat hij geen kinderen kon verwekken. Het belang zit in het feit dat lijnen getrokken worden van deze persoonlijke defecten naar de ideeën die Bakoenin uitdroeg. Voor Mendel is Bakoenins anarchisme uiteindelijk "rhetoric of im-

potence'.[5] Ook E.H. Carr, auteur van een veel gebruikte biografie van Bakoenin uit de jaren dertig, is van mening dat Bakoenins anarchisme in belangrijke mate beïnvloed is door zijn impotentie (die Carr dateert van rond 1835 en verklaart uit diepe haat voor zijn moeder; Bakoenin zou haar veel later "hol" en "egocentrisch" noemen, een vrouw die door alle kinderen gehaat werd[6]).[7]
Uiteraard hebben deze analyses kritiek uitgelokt. Het is geen lolletje om je held ontmand te zien en zijn leer, voor hoevelen geen leidraad, teruggebracht tot een niet goed functionerend geslachtsorgaan. En hoe zit het eigenlijk met je eigen anarchisme? Marshall Shatz heeft de feitelijke basis voor Mendels analyse ter discussie gesteld.[8] Soms krijg je bij andere auteurs het gevoel dat kritiek op Mendel één van de beoordelingscriteria voor een publicatie is geworden.[9] De gespuide kritiek is voor een deel terecht en biedt mij tegelijkertijd de mogelijkheid iets meer te zeggen over de familiebriefwisseling van Bakoenin.
Mendels exercitie is in feite een gedachteconstructie van achter het bureau. Hij heeft met grote scherpzinnigheid een aantal onloochenbare merkwaardigheden in uitingen en gedrag van Bakoenin vastgesteld en vervolgens Freuds psychologie erbij gehaald omdat deze die merkwaardigheden zo goed lijkt te verklaren. Maar is het niet vreemd dat zijn boek begint als Bakoenin op 14-jarige leeftijd naar St Petersburg wordt gestuurd om voor een carrière in het leger geschoold te worden? Mendel had natuurlijk met gegevens over de vroegste jeugd van Bakoenin moeten komen, maar hij moet erkennen dat die ontbreken. Hij had natuurlijk kunnen wijzen op het feit dat Bakoenins moeder al zeer snel weer zwanger was, maar ja dat bewijst nog geen harteloosheid van haar. Misschien had Bakoenin wel een min en wat voor gevolgen heeft dat voor het Oedipuscomplex? Ik vermoed overigens dat ook Freud niet aan baby's heeft kunnen vragen hoe zij de wereld buiten hen beschouwden. Wat we weten over de jeugd van Bakoenin lijkt tegen Mendel te spreken.
Vader Aleksander bemoeide zich intensief met de opleiding van de kinderen en dat geheel in de geest van Rousseau's *Emile*, en hij was zeker ook geen despotisch man in tegenstelling tot veel andere adellijke vaders in Rusland.[10] Wel was hij zo ouderwets huwelijken voor zijn dochters te arrangeren, zoals in 1833 voor zijn oudste dochter Ljoebov'. De enorme schok die in 1833 het verzet daartegen van de andere dochters onder leiding van Michael in de relatie van de kinderen met de ouders teweeg bracht is niet anders te verklaren dan dat zij een opgedrongen huwelijk nooit verwacht hadden. De moeder mag egocentrisch zijn geweest, ze was in ieder geval een en al tranen toen Bakoenin na vijf jaar verblijf in St Petersburg in Prjamuchino weer terugkwam.[11] Daarmee is het oedipale gedeelte in Mendels boek geworden tot een geloofsdaad, een inzicht uit de categorie "zou kunnen, maar kan ook even goed niet." Mèndels verklaring voor Bakoenins waarschijnlijke impotentie, bevindt zich bijgevolg in dezelfde categorie. Wie zegt niet dat zijn enorme lijf en lengte - Bakoenin was met zijn 1.96 meter een Obelix onder de stervelingen - hem hinderden? Overigens was hij in de jaren dertig nog niet zo dik als later. Zijn abnormale lichamelijke ontwikkeling zou in ieder geval een rationele bureauverklaring zijn voor Carr's observatie dat Bakoenins seksuele ontwikke-

ling in de adolescentie geremd werd.[12] De impotentie blijft, maar het effect op Bakoenins persoonlijkheidsontwikkeling zou dan heel anders moeten zijn geweest.

In zekere zin keert Freuds obsessie voor seksualiteit als een boemerang op de analyses van de psychohistorici terug. Niet alleen wordt elke uiting teruggebracht tot een psychologisch probleem, dat wordt vervolgens steevast gezien in termen van seksueel tekort. Het meest lachwekkende voorbeeld daarvan vond ik in een artikel van Thomas Fiddick, die opmerkt dat Bakoenin zo'n voorkeur had voor vrouwelijke woorden: Filosofija, revolutsija, anarchija. Juist dat vrouwelijke maakte ze nog geschikter voor hun rol als "ersatz erotica for his repressed libido."[13] Gelukkig heeft deze cd-rom een uitstekende zoekfunctie. De eerste keer dat Bakoenin volgens de zoekmachine het woord 'anarchie' gebruikt, is op 24 juni 1838 aan de zusters Beer: "en u weet hoezeer ik niet houd van deze anarchie van geesten, die denken dat hun individualiteit alles kan oplossen." Amper een bewijs voor de voorliefde voor het woord anarchie van de 24-jarige en latere anarchist Bakoenin, die zelf altijd dacht alles te kunnen oplossen.

ROMANTIEK

Nee, de familiebrieven van Bakoenin zijn veel te ingewikkeld om zomaar even tot onderdrukte libido's te besluiten. Je moet om ze goed te lezen en te interpreteren juist een zeer brede keuze aan interpretatiemogelijkheden openhouden. 'Aimer' betekent lichamelijk beminnen, maar óók houden van en dat houden van hoeft *niet* lichamelijk beminnen in te sluiten. De brieven van Bakoenin aan zijn zusters staan stijf van de betuigingen hoezeer hij van ze houdt. Hij was temidden van hen opgegroeid, Ljoebov' en Varvara even ouder dan hij, Tatjana en Aleksandra wat jonger. De vier broertjes en het jongste zusje die daar weer achteraan kwamen vielen lange tijd min of meer buiten zijn blikveld. Als hij tussen 1828 en 1833 als opgroeiende jongen alleen in St Petersburg zit, mist hij zijn zusters en het idyllische Prjamuchino gewoon geweldig. Diverse van de brieven die hij in deze tijd schrijft zijn trouwens antwoorden op ongerustheid van zijn zusters dat hij niet meer van hen zou houden, omdat hij zo weinig schrijft. Ze zullen hem dat nog vaak vragen en dat duidt niet alleen op een fundamentele onzekerheid over de kwaliteit van intermenselijke relaties in deze jaren, de Romantiek had die onzekerheid aangebracht, maar ook op het feit dat Bakoenin zo egocentrisch was dat je nooit zeker wist of hij van je hield.

De liefdebetuigingen zijn dus niet op voorhand als iets incestueus te zien, het zijn ook antwoorden op existentiële onzekerheden. Antwoorden in de toen veel gebruikte taal van de Romantiek, die gevoelig en overtrokken was. Een dergelijke taal werd niet ook door leeftijdsgenoten van Bakoenin gebezigd. Welke gevoelens drukte hij dus precies uit? Ging het soms om gebruikelijke betuigingen van aanhankelijkheid in een taal die wij niet meer normaal vinden? Hoe *concreet* waren de liefdebetuigingen trouwens? Het is opmerkelijk dat Bakoenin zijn zusters zo vaak als collectief schrijft. Luiheid? Ik geloof het niet, daarvoor zijn zijn brieven doorgaans veel te lang. Het zou kunnen, dat zij als min of meer abstract collectief hem een concreet gevoel van geborgenheid, van een 'thuis', brengen. De zusters waren,

denk ik, óók een levende collectieve band met het verleden, met de gelukkige jeugd in Prjamuchino.

Close reading kan ons hier alleen maar verder brengen, een taai werkje want gaandeweg de jaren dertig, vooral als Bakoenin de liefdesfilosofie van Fichte heeft ontdekt, staan de brieven vol met leringen en uitweidingen over het ware mens zijn en het ware liefhebben. Zijn vader werd er doodmoe van en ik eerlijk gezegd ook. "[E]chte filosofie zit niet in dagdromerige theorieën en gezwets, maar in het vervullen van de familiale, maatschappelijke en staatsburgerlijke plichten van onze stand, maar jij, meegezogen door hersenschimmen, verzaakt die plichten en bazelt maar over het een of andere innerlijke leven, dat je totaal in beslag neemt."[14] Dat schreef Aleksander op 27 januari 1836, nadat Bakoenin hem stiekem naar Moskou gesmeerd was en zodoende na een militaire ook een ambtelijke carrière verzaakte.

Soms spreekt Bakoenin in zijn collectieve brieven ook zusters individueel aan en soms gaat hij daarbij van het Frans over in het Russisch. Aan de Franse vertalingen op de cd-rom zijn deze overgangen niet altijd te zien en daarom is het goed dat de cd-rom ook transcripties van de manuscripten bevat, ja zelfs afbeeldingen van het handschrift zelf. Soms *moet* je namelijk terug naar die afbeeldingen, omdat de transcripties niet zonder fouten zijn. Het ontbrak me aan tijd om die overgangen tussen Frans en Russisch precies te analyseren. Shatz meent dat Bakoenin soms in het Russisch schreef omdat hij daarin zijn gevoelens makkelijker kon uitdrukken.[15] Het kan zijn, maar we moeten bedenken dat Bakoenin zich pas tijdens de jaren dertig de Russische grammatica eigen maakte. De afwisseling tussen Russisch en Frans is waarschijnlijk ook resultaat van de chaotische manier van schrijven die Herzen beschreef. Het Russisch is tenslotte evenzeer uitdrukking van zijn Russisch nationalisme, dat in zijn diensttijd opkwam en ook bij hem geworteld was in de Romantiek. Misschien bezorgde het nationalisme hem ook een nieuwe geborgenheid.[16]

De wijze waarop Bakoenin in deze brieven aan het collectief 'zusters' soms afzonderlijke zusters eruit neemt en toespreekt, doet denken aan een zich opdringen, aan domineren, maar evenzeer aan angst ze niet kwijt te raken. In de literatuur is veel werk gemaakt van Bakoenins verwoede pogingen huwelijken van zijn zusters te voorkomen of te breken. Dat zou blijk zijn van een bijna incestueuze verhouding tot hen, vooral tot zijn jongere zus Tatjana, en van zijn wil om zijn omgeving te overheersen. Aan dat laatste hoeven we niet te twijfelen. Als Bakoenin je in een brief vertelt dat hij van je houdt, is dat niet zelden een middel om zijn wil aan je op te leggen, want je wijst toch niet iemand af die van je houdt?

Veel van zijn aanhankelijkheidsbetuigingen zijn evenzeer blijken van onvermogen een relatie op te bouwen met de mensen en de wereld om hem heen. Zo probeert hij in de tweede helft van de jaren dertig Aleksandra Beer te overheersen: "ja, mijn beste vriendin, ik heb jullie totale liefde nodig; ik hoef niets te vragen aan Natal'ja, want die heeft me alles gegeven, maar jij lieve vriendin jij hebt me niets gegeven, absoluut niets. Het zijn slechts momenten, dat jij mij even wilt zien, waarop ik je eens zou kunnen doen geloven aan mijn woorden, aan de waarheid van mijn gevoelens voor je." Voor een goed begrip: "ik kan slechts van mensen houden in God,

buiten God zijn er geen mensen voor mij."[17] Je zou denken met een sekteleider uit de jaren zeventig van de twintigste eeuw van doen hebben in plaats van met een jongeman uit de jaren dertig van de negentiende. Bakoenin creeert zo een wereld die hij onder controle kan houden. Dat is ook de achtergrond van zijn vele geheime genootschappen en comité-tjes; het eerste daarvan trachtte hij op te zetten met zijn zusters en de gezusters Beer in de ruzies met zijn ouders.

HARMONIE

In de jaren dertig heeft hij, als gezegd, met heftigheid trachten te voorkomen dat zijn oudste zus Ljoebov' werd uitgehuwelijkt aan een baron. Later, vanaf 1837, zou hij proberen een scheiding te regelen voor zijn zus Varvara, de bekende 'bevrijding' van Varvara. Bakoenin heeft zich, net als voor zijn eigen toekomst, in deze kwesties met verve verzet tegen het ouderlijk gezag. Toch hebben hier niet met louter heerszucht, of met jaloezie, of met gesublimeerde zusterliefde of al dan niet met incestueuze connotaties van doen, of met een verlate oedipale opstand tegen de vader. Marshall Shatz heeft erop gewezen, dat Bakoenin ook huwelijksrelaties van zijn zusters *bevorderde*. Het ging dan overigens bijna uitsluitend om relaties met vrienden van hem. Shatz heeft evenzeer gelijk wanneer hij erop wijst dat morele waarden in het spel waren die Bakoenin zich inmiddels had eigen gemaakt. Hij verwierp gearrangeerde huwelijken, waarin zijn zusters overduidelijk niet gelukkig zouden zijn omdat ze niets voor een man voelden. Nee, man-vrouwrelaties moesten op ware liefde berusten en niet op conventies of op gehoorzaamheid aan ouders. Ware liefde kon alleen uit vrije wil voortkomen, alleen vrije mensen waren in staat tot echte intermenselijke relaties.

Zo ontdekken we de kiemen van Bakoenins vrijheidsbegrip, een begrip dat aan de ene kant hoogst persoonlijk is, want geboren in de spanningen van het gezin en in de rebellie van hemzelf tegen zijn ouders. Aan de andere kant is het universeel, want gegoten in de vorm van een algemene stelling over de mens. Voor Bakoenin zette die algemene stelling zijn eigen drang naar vrijheid kracht bij. Dat was in eerste instantie de functie van die stelling en het is dus geen wonder dat zijn vrijheid gemakkelijk kon leiden tot onvrijheid voor de ander.

In het denken over ware liefde als basis voor een huwelijk en in het verzet tegen de conventies van de ouders zit uiteraard een generatieconflict. Voor Bakoenin was het evenzeer een afscheid van de achttiende eeuw, een afscheid dat door hem en de zijnen moest worden genomen. "Een eeuw van perversie en hypocrisie, van laagheid en stomme aanspraken op adel, van scepticisme tegen alles wat verheven is en een verachtelijke angst voor de hel", meende hij.[18] De negentiende eeuw zou het absolute tegendeel moeten worden, want Bakoenin kende geen grijstonen ten aanzien van en in de wereld. Hij lag inert op zijn bed, of hij zette zich totaal in voor gans de mensheid. Tussenwegen waren er niet.

Hij wilde voor zijn zusters, trouwens ook voor andere vrouwen van wie hij hoorde dat ze tegen hun wil werden uitgehuwelijkt, zuivere verhoudingen in het huwelijk scheppen. Dat hij in een brief aan Ljoebov' een afschrikwekkend beeld van geslachtsverkeer opdiste, kan uiting zijn van zijn verkrampte houding

inzake geslachtelijkheid maar kan ook van doen hebben met Ljoebov's zwakke gezondheid en met Bakoenins tomeloze inzet als het om overtuigen ging. Er is echter een ander aspect in Bakoenins optreden inzake zijn al dan niet huwende of gehuwde zussen, dat juist door de freudiaanse blindheid over het hoofd gezien is. In de brief aan Ljoebov' en later ook in een beroemde brief van 52 kantjes aan zijn vader van 15 december 1837, heeft hij het erover dat de echtgenoten de zussen zullen meevoeren uit Prjamuchino. Dat was een gevolg van de verwerpelijke almacht van de man, maar daarmee werd op een heel lijfelijke manier óók Bakoenins jeugd afgebroken: de enige periode in zijn leven waar harmonie heerste, waar iedereen gelukkig was en in liefde met elkaar omging. Alle liefdebetuigingen aan de zusters hadden ook ten doel gehad die harmonie telkens opnieuw te bevestigen.[19]

Eenmaal op eigen benen moest hij het zelf uitzoeken en dat kon hij niet. Hoe vaak zal hij in de jaren dertig en veertig niet een nieuwe filosofie omarmen en eindelijk weten hoe hij zijn leven moet inrichten? 'Ik ben helemaal rustig en tevreden met mij zelf', heet het telkens weer, 'ik zie nu helder voor me welke kant het op moet met me'. Maar telkens liep hij weer tegen zichzelf te hoop, had hij zijn zaakjes niet voor elkaar om in de wereld te verkeren. Dan was het maar beter de wereld te veranderen, hem te vernietigen en helemaal opnieuw te beginnen. Die behoefte aan harmonie, Aileen Kelly heeft dat terecht een kernonderdeel van haar studie gemaakt, zal Bakoenin verder door zijn leven leiden. Hij voegt zich daarmee bij veel andere negentiende-eeuwers die zich inzetten voor socialisme en/of anarchisme.

De familiebrieven bieden inzicht in het innerlijk van Bakoenin, ze laten zien hoe hij op een aantal kernideeën is gekomen, maar ze presenteren de onderzoeker tal van lagen, een overdaad aan facetten, kortom een enorme onzekerheid. Wat dat betreft is de vrijheid die de cd-rom de gebruiker laat door de afwezigheid van enige inhoudelijke begeleiding misschien ook weer een zegen voor het onderzoek. Dat dat onderzoek voor zover het de persoon van Bakoenin betreft, ingewikkeld is, hoop ik te hebben duidelijk gemaakt. En als we dan eenmaal weten wat voor man Bakoenin nu echt was, dan hebben we een sleutel voor zijn historisch optreden en voor de wording van zijn ideeën. Maar ideeën gaan boven de individuele mens uit. Uiteindelijk bepaalt het gebruik dat wij ervan maken hun waarde, ongeacht de vraag of zijn vrienden Bakoenin 'eunuch' scholden[20] dan wel als held vereerden.

NOTEN

(1) Alexander Herzen, *My past and thoughts.* (London 1968) 1357-9. - (2) Marshall S. Shatz, 'Michael Bakunin and his biographers: the question of Bakunin's sexual impotence' in: Ezra Mendelsohn and Marshall S. Shatz (eds), *Imperial Russia, 1700-1917: State, society, opposition* (DeKalb Ill. 1988) 219-240. - (3) Arthur P. Mendel, *Michael Bakunin. Roots of apocalypse* (New York 1981) 28, 2. - (4) Idem, 436-443. - (5) Idem, 360. - (6) 'Histoire de ma vie. Première parti, 1815-1840' (1871) op cd-rom - (7) E.H. Carr, Michael Bakunin (London 1937), bijvoorbeeld 24. - (8) Shatz, 'Biographers'; Marshall S. Shatz, 'Mikhail Bakunin and the Priamukhino circle: love and liberation in the Russian intelligentsia of the 1830s', *Canadian-American Slavic Studies* 33/1 (1999) 1-29. - (9) Zie bijvoorbeeld Wolfgang Eckhardts overigens uitermate terechte kri-

tiek op Madeleine Grawitz' Bakoenin-biografie: Wolfgang Eckhardt, 'Michail Aleksandroviè Bakunin (1814-1876). Eine moderne Biographie?', *Internationale Wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* 36/1 (2000) 117-125, 123. - (10) Zie Patrick P. Dunn, '"That enemy is the baby": childhood in Imperial Russia' in: Lloyd deMaux (ed.), *The history of childhood* (New York 1974) 383-407. - (11) Zie Bakoenin aan Aleksander Michailovitsj Bakoenin, Moskou 15/12/1837. - (12) Ik vind inderdaad de aanwijzingen voor Bakoenins onvermogen, of onwil, waar ook uit voortvloeiend, tot seksueel contact überhaupt overtuigend. Shatz brengt tegen Mendel te berde dat Bakoenin mogelijk een zoon had (Shatz, 'Biographers' 232-3), iets wat Mendel overigens wist (Mendel, Bakunin, 447-8; in deze noot ook Mendels visie op Bakoenins impotentie). Hij baseert zich op een voetnoot in een publicatie van E. Kornilova over deze zoon, maar de gegevens aldaar vind ik vooralsnog weinig overtuigend: E. Kornilova, 'Michail Aleksandrovitsj Bakoenin v pis'mach ego rodnych I druzjej (1857-1875 gg.)', *Katorga I ssylka. Istoriko-revoloetsionnyj vestnik* 1930/2, 54-79. - (13) Thomas Fiddick, 'The repentant revolutionary: Michael Bakunin and his *confession*', *The Psychohistory Review: studies of motivation in history and culture* 18/1 (1989) 57-81, 68. - (14) A.A. Kornilov, *Molodye gody Michaila Bakoenina* (Moskou 1915) 141, noot 2. - (15) Shatz, 'Priamukhino', 23. - (16) Daarover: Alan Finlayson, 'Psychology, psychoanalysis and theories of nationalism', *Nations and Nationalism* 4/2 (1998), 145-162, 157-160. - (17) Bakoenin aan Aleksandra Andreevna Beer, eerste twee weken van maart 1836. - (18) Bakoenin aan Aleksander Efremov, Torzok 29/7/1835. - (19) Bakoenins behoefte aan 'wholeness' is een belangrijk thema in de biografische studie van Aileen Kelly, *Mikhail Bakunin. A study in the psychology and politics of utopianism* (Oxford 1982), m.n. 5-76. - (20) Dat woord gebruikte zowel Michail Katkov als Wisarion Bjelinksij. Zie de uitvoerige analyse van Shatz in: Shatz, 'Biographers', 224-225.

HOE KAN DE OPMARS VAN HET VLAAMS BLOK GESTOPT WORDEN?

Roger Jacobs en Raf Grinfeld

Het Vlaams Blok (VB) ontstond in het kielzog van het Egmont-pact (1978), waarin België werd uitgebouwd tot een federale staat met een gelijkberechtigde positie voor Vlaanderen. In reactie op deze regeling, die voor haar niet ver genoeg ging, scheurde de rechtervleugel van de Vlaams-nationalistische partij Volksunie zich af. Zo ontstond het VB, dat zich als voornaamste doel stelde de 'ziekte' België te vernietigen ('België barst'), waarna het zelfstandige Vlaanderen op termijn zou moeten samengaan met... Nederland. Sluitstuk van de VB-ideologie is dus de totstandbrenging van een Groot-Nederland, uiteraard ontdaan van alle volksvreemde en volksvijandige smetten!

In haar beginfase leidde de nieuwe politieke formatie een armzalig bestaan: bij de parlementsverkiezingen van 1985 haalde zij 85.000 stemmen, amper 10.000 meer dan zeven jaar eerder. Op 24 november 1991 maakten echter meer dan 400.000 Vlamingen een hokje rood achter haar kandidaten. Een politieke aardverschuiving die door de media 'Zwarte Zondag' gedoopt werd. Sindsdien lijkt de verkiezingswinst van het VB op een sneeuwlawine: onhoudbaar en steeds meer mensen in haar kielzog meesleurend. 475.000 in 1995 en 613.000 in 1999 (tien procent van het totaal aantal Belgische stemmen), resulterend in 21 verkozen parlementariërs.

Wat zijn de oorzaken van dit recente succes van het Vlaams Blok? Wat is er gewijzigd in de situatie van de Vlamingen (of in hun kijk op die situatie?) waardoor het VB kon uitgroeien van een marginale formatie tot een partij van formaat? Welke methodes hanteert men om de opmars van het Blok te doen stoppen?

Vlaamse historici hebben de neiging Vlaanderen voor te stellen als een beklagenswaardige 'underdog' die in het verleden de machteloze speelbal was van allerlei buitenlandse en binnenlandse kolonisatoren. Na de val van Antwerpen in 1584 en de afscheuring van de Nederlandse Republiek zonken de zuidelijke Nederlanden weg in een moeras van achterlijkheid, verkalking en obscurantisme onder respectievelijk de Spaanse, Oostenrijkse, Franse en (in mindere mate) Nederlandse heerschappij. Maar ook de Belgische onafhankelijkheid (in 1830) zou geen soelaas brengen voor de Vlamingen. Het zwaartepunt van de nieuwe natie kwam te liggen in het zich snel industrialiserende Wallonië en in Brussel, waar de oorspronkelijk Vlaamse bevolking verfranste onder invloed van de zich snel uitbreidende ambtenarij.

In het officiële België (bestuur, rechtspraak, onderwijs, leger) werd Frans de enig toegelaten voertaal terwijl het Nederlands (of beter gezegd de Vlaamse dialecten) wegkwijnde als spreektaal van het gewone volk. Met de taal van het volk, aldus Vlaamse historici, kwam ook de Vlaamse volksaard in de verdrukking. Daarmee wordt dan verwezen naar een aantal eigenschappen die 'de Vlaming' in de loop van zijn eeuwenlange geschiedenis en door het cul-

tiveren van zijn bodem zou verworven hebben. Meestal gaat het om zaken als 'gezond verstand' (gecontrasteerd met intellectualisme) of 'vertrouwen op eigen kracht' (gecontrasteerd met vertrouwen in de overheid), 'hard werken', 'bescheidenheid' e.d.

In de loop van de negentiende eeuw zijn een aantal 'bescheiden Vlamingen' (meestal onderwijzers en pastoors) opgestaan die 'de onderdrukte Vlaamse volksaard en taal' wilden bevrijden of 'verheffen'. Zij vonden daarbij inspiratie in het volksnationalisme, dat zij koppelden aan een antimodernistisch katholicisme. Men voerde strijd tegen liberalisme, socialisme, democratie, persvrijheid. Vandaar ook de duurzame elitaire en antidemocratische trek van de Vlaamse beweging. Tot de juiste koers werd besloten door mannen (slechts zeer zelden vrouwen) die geen democratisch mandaat van hun achterban bezaten maar aan wie het morele gezag werd toegeschreven om 'in naam van Vlaanderen' te spreken. Vlaanderen blijft trouwens een patriarchaal bastion, waar nooit veel aandacht naar feminisme is gegaan.

Sinds de Eerste Wereldoorlog heeft de Leuvense katholieke studentenbeweging de 'verheven' kaders geleverd voor antimodernistische, flamingantische stromingen. Het waren ook deze kringen die het Vlaams-nationalisme in de vooroorlogse crisisjaren op autoritaire, proto-fascistische leest schoeiden, wat enkele jaren later tot flagrante collaboratie met de nazi-bezetter zou leiden.

In de naoorlogse jaren zochten de (gediskrediteerde) flaminganten een onderkomen bij de aanverwante, succesvolle christendemocratie. En wat later, in 1954, in de nieuw opgerichte democratische en gematigde Volksunie. Beide partijen bleven echter het problematische concept van 'Vlaamse volksaard' hanteren. Omdat men vreesde dat die 'eigen identiteit' ten onder zou gaan in het moderniseringsgeweld, werden er beleidsmaatregelen genomen om haar van die moderniteit af te schermen. Private huizenbouw en een uitgebreid netwerk van spoorwegen en (later) autosnelwegen moesten ervoor zorgen dat de authentieke Vlaming 's morgens ging werken in de decadente en kosmopolitische grootstad maar 's avonds zijn vrije tijd kon doorbrengen onder de dorpse kerktoren, bij zijn gezin en gelijkgezinde kennissen.

Intussen verschoof het zwaartepunt van de Belgische economie van Wallonië (dat opgescheept zat met verouderde sectoren) naar Vlaanderen, dat deze overmacht verzilverde in een toenemende politieke verzelfstandiging (via het 'federaliseringsproces'). Het Vlaams Blok slaagt er echter nog altijd in om mensen warm te maken voor haar radicaal nationalistisch project, onder andere door voortdurend te beweren dat Vlaanderens welvaart leeggezogen wordt door de permanente financiële transfers naar Wallonië.

ROEP OM SIMPELE OPLOSSINGEN

Het, laat op gang gekomen, moderniseringsproces in Vlaanderen werd door de hoofdzakelijk traditioneel-katholiek ingestelde intellectuelen geïnterpreteerd als een ontbindingsproces: verval van de oude gezagstructuren, het in onbruik geraken van tradities, secularisatie van de godsdienst. Deze verschijnselen werden gedetailleerd beschreven in de romans van populaire Vlaamse streekauteurs als Stijn Streuvels, Felix Timmermans, Ernest Claes, allemaal mensen die, later, aan culturele collabo-

ratie hebben gedaan met de nazi's. Anders gezegd: de erosie van een traditionele, niet-gekozen 'wij-identiteit' die werd opgehangen aan familiale afstamming (bloed) en lokale inbedding (bodem).

Wetenschappers en gezagsdragers uit die tijd waren voortdurend op zoek naar mogelijk nieuwe bindingen die de weggevallen verbanden konden vervangen. De voorgestelde oplossingen liepen erg uit elkaar: de conviviale gemeenschap (Kropotkin, Landauer), de klassensolidariteit (Marx), de 'waarachtige beschaving in Christus'(Pius X). De anarchistische optie bleef een randfenomeen in Vlaanderen. In de grootsteden werd vaak voor het marxistische perspectief gekozen, op het land en in de kleine steden vooral voor het katholieke. In gesloten machtsblokken ('zuilen') werd de vroegere, overgeleverde wij-identiteit vervangen door een gekozen 'wij', dat zich liet leiden door deze of gene wereldbeschouwing. Bijna een eeuw lang (tussen 1880 en 1960) wisten deze zuilen samenhang en perspectief te brengen in het leven van miljoenen Vlamingen.

De opkomst van de naoorlogse massaconsumptie zal dit modernistische sociale weefsel opnieuw aantasten. De klassensolidariteit neemt af, de arbeider verburgerlijkt. Hij wordt uitgenodigd om mee te genieten van de vruchten van zijn arbeid. Hij kan zich kledij en een auto aanschaffen waarmee hij nog nauwelijks te onderscheiden valt van de kantoorbediende of het kaderlid. Kollektieve omgangsvormen of vrije tijd bezigheden verdwijnen of veranderen van karakter. In plaats van de kaartpartijtjes, het collectieve kroegbezoek en de familie- en wijkfeesten komen de cocooning, het tv kijken en de bezoekjes aan de supermarkt of het etalagekijken. Socialistische volkshuizen en christendemocratische volksmachten sluiten hun deuren of evolueren tot gewone kroegen.

De afkalvende sociale verbanden maken contacten onder buren, relaties tussen partners en tussen ouders en kinderen... kortom de menselijke relaties problematischer. De aantrekkelijkheid van de rijke dorpen neemt in de ogen van minder bedeelde wereldburgers toe. Asielzoekers en nieuwe migranten vestigen zich in wijken en buurten waar armere autochtonen leven en werken. De concurrentie om de schaarse banen, woningen en sociale voorzieningen verscherpt. In afwezigheid van het nodige culturele kapitaal om met verschillen om te gaan, worden kleine ongemakken en misverstanden gemakkelijk uitvergroot. Vereenzaming, angst, onveiligheid, verbittering en ressentiment steken de kop op. De samenleving lijkt op een doolhof waar men zich op eigen kracht een weg doorheen moet banen zonder te kunnen vertrouwen op overgeleverde kompassen of op de steun van machtige solidariteitsnetwerken. De roep om simpele en krachtdadige oplossingen neemt toe.

Geïnspireerd door de neoliberale experimenten in de Angelsaksische wereld gingen ook de West-Europese overheden een nieuwe vorm geven aan hun welvaartsstaat. Deze kon, in zijn naoorlogse gedaante, beschouwd worden als de bekroning van de sociaaldemocratische strategie om via overheidsinterventies de economie te sturen. Zij was gebaseerd op een historisch compromis tussen Kapitaal en Arbeid, waarbij deze laatste haar antikapitalistische opstelling inruilde voor 'sociale zekerheid' binnen een bijgestuurd kapitalisme. Die

zekerheid omvatte onder meer een economische politiek van volledige werkgelegenheid en een sociaal vangnet voor diegenen die (tijdelijk) uit de arbeidsboot vielen.
In België werd de koerswending in 1981 in gang gezet door een centrumrechts kabinet, later schoorvoetend gevolgd door de socialisten die aan het begin van de jaren tachtig in de oppositie zaten. In 1986 organiseerde de socialistische vakbond ABVV haar laatste grote antikapitalistische demonstratie. De vroegere economische topprioriteit van volledige werkgelegenheid werd vervangen door de noodzaak om het 'nationale concurrentievermogen' aan te zwengelen, in de hoop dat dit in laatste instantie ook nieuwe banen zou scheppen. Verouderde sectoren werden genadeloos gesaneerd en afgebouwd. Bij de sluiting van de Kempische Steenkoolmijnen verloren 18.000 hoofdzakelijk laaggeschoolden en migranten hun baan. Het onderwijs stond meer en meer in functie van de economische welvaart, het was hiërarchisch en allesbehalve afgestemd op de noden van de jongeren uit de lagere economische klassen.
De arbeid werd geflexibiliseerd en de job-voor-het-leven verdween. Arbeidscontracten werden geïndividualiseerd, waardoor collectieve strijdvormen ondergraven werden. De sociale zekerheid werd 'geactiveerd', waardoor steuntrekkers en werklozen met zachte dwang op het spoor gezet werden naar slecht betaalde en ondermaatse arbeid. De krisis werd gebruikt om inkomen uit arbeid over te hevelen naar Het Kapitaal. Bedienden en arbeiders zagen hun inkomens fors dalen, uitkeringen werden niet langer verhoogd. Tussen 1993 en 1997 liepen 130.000 werklozen een schorsing op. Twintig procent van de Belgen kwam in de bestaansonzekerheid terecht, meer dan dertig procent voelde zich permanent bedreigd door de ontwikkelingen. Het bedje werd zo gespreid voor het Vlaams Blok. In haar discours speelt de partij expliciet in op de malaise bij vooral laaggeschoolde werknemers (en die vormen nog altijd veertig procent van de actieve Vlaamse bevolking) met campagnes als 'Werk voor eigen volk eerst'. Het vertoog is er een dat zich richt naar arbeiders, met een bedekt pleidooi voor klassenverzoening.

TEKENEN VAN VERVAL

Het democratische gehalte van het systeem verminderde in de loop van de twintigste eeuw door oligarchische of elitaire tendensen binnen het politieke bedrijf, ver doorgedreven professionalisering van de politieke bezigheden, een technocratische benadering van het bestuur, een verschuiving van het politieke zwaartepunt naar de uitvoerende macht en de partijtoppen, etc. In de jaren tachtig zijn deze kwalijke tendensen nog eens in een stroomversnelling terechtgekomen. Vanuit neoliberale optiek viel de welvaartskoek immers niet langer te herverdelen, maar moest de buikriem drastisch aangehaald worden (een stuk van het arbeidsinkomen moest terug overgeheveld worden naar het kapitaal).
Over zo'n netelige kwestie organiseerde men liever geen algemeen maatschappelijk debat, zelfs niet in het beperkte kringetje van het parlement. Daarom ook werd er in België tussen 1981 en 1984 geregeerd met volmachten, dat wil zeggen er werden allerlei maatregelen doorgevoerd zonder dat het parlement eraan te pas kwam. Zogezegd om snel

en efficiënt te kunnen reageren op de sociaal-economische uitdagingen, in feite om het bijsturen van of agiteren tegen een onpopulair beleid onmogelijk te maken.
Een andere geliefde strategie van Belgische bestuurders om parlementaire pottekijkers te omzeilen, was het delegeren van allerlei bevoegdheden naar supranationale instanties, die nauwelijks last hebben van controle- of inspraakorganen. Besnoeiingen in overheidsuitgaven, antisociale maatregelen en afbraakoperaties werden doorgedrukt met verwijzingen naar het Verdrag van Maastricht of, in het algemeen, de Hogere Macht Europa. Zo konden de Belgische bewindslieden zichzelf presenteren als plichtsbewuste maar onschuldige uitvoerders van de onverbiddelijke wetmatigheden van de kapitalistische wereldmarkt. Door het gebrek aan eigen slagkracht te benadrukken, ondermijnden ze ook de geloofwaardigheid van het politiek systeem dat zij belichamen. Immers: welke betekenis heeft 'democratie' nog als het wel-en-wee van de samenleving in handen gegeven wordt van onpersoonlijke marktmechanismen en anonieme, aan controle ontsnappende, financiële groepen?
Voeg daarbij nog de lange rij ophefmakende schandalen van de moorddadige Bende van Nijvel, via corrupte partijfinancieringen tot de meer recente Dutroux-affaire die België de laatste twee decennia geteisterd hebben, en men zal begrijpen dat er een fundamenteel wantrouwen gegroeid is tegen het politieke bedrijf. De media spreken in dit verband over 'de kloof met de burger'. Het Vlaams Blok is er steeds als de kippen bij om dit wantrouwen tegen politieke praktijken te extrapoleren naar politiek en democratie als dusdanig.
In grote steden als Antwerpen is het VB bovendien goed ingeplant en het lijkt goed in staat om haar ondemocratisch, om niet te zeggen fascistisch, karakter voor de buitenwereld af te schermen. Het is dan ook erg bang van ontmaskeringsstrategieën, zoals die gehanteerd zijn door schrijvers als Hugo Gijsels en Mark Spruyt, die de programma's, de ideologie en de contacten van het VB goed bestudeerd hebben.
Het mondiale kapitalisme maakte de in Vlaanderen wijd verspreide Grote Verhalen van sociaal-katholieke en socialistische huize (en vooral deze laatste) onwerkzaam. Veel Vlamingen bleven verweesd achter. De nasleep van een kwarteeuw crisis werkt bij velen een pessimistische levensvisie in de hand die achterwaarts, op het verleden, gericht is. De toekomst verliest haar normatieve geladenheid. Actuele wantoestanden of sociale achteruitstelling worden niet langer gezien als voorboden van op komst zijnde nieuwe en betere tijden, maar als tekenen van verval. In een nostalgisch verlangen naar het verleden keert men zich tegen de verschijnselen van verval (smetten, onzuiverheden) die ons vervreemden van onze oorsprong: mondialisering, multiculturalisering, veramerikanisering, vreemdelingen, sociale en ecologische vervuiling, stedelijke verloedering, morele en artistieke decadentie. De bio-culturele identeit, geworteld in geschiedenis en ras, biedt meer houvast en zichtbare afgrenzing (tussen insiders en outsiders) dan de vage notie dat alle proletariërs broeders zijn. Het zelfrespect dat vroeger samenhing met het gevoel mee te helpen aan het totstandbrengen van een betere toekomst maakt plaats voor een zelfrespect gebaseerd op verwantschap met de eigen stam die haar zuiverheid

moet handhaven ten aanzien van andere, oprukkende stammen (vandaar ook de latente gevoelens van onbehagen, antipathie, haat en afgunst).

GOLIATH EN DE LINKSE PARTIJPOLITIEK

Het succesverhaal van het Blok en de fenomenen die eraan voorafgaan blootleggen, laat al veel zien van de strategieën die nodig zijn om een halt toe te roepen aan deze 'legende'. Want een legende lijkt het wel, pijnlijk onwaarschijnlijk maar erg reëel. Na de eerste Zwarte Zondag kwam links in Vlaanderen vastberaden naar buiten met een plan om de anti-racistische beweging en alles wat daar nauw mee verbonden is, nieuw leven in te blazen. Waar de jaren tachtig grote mobilisaties tegen de plaatsing van kernwapens in België hadden meegebracht, moesten de jaren negentig massale mobilisaties tegen het succes van extreem-rechts baren.

Helaas, het resultaat was minder spectaculair dan verhoopt. Waar het succes vandaan kwam, was niet zo duidelijk. De te bekampen vijand was bekend: de populariteit van het Vlaams Blok (en haar zusterorganisaties). Maar om Goliath te kunnen anatomiseren, moest men van goed hout gesneden zijn. Er was dan ook geen eensgezindheid over de te volgen strategie. De ideologische tegenstellingen tussen de verschillende linkse fracties werden duidelijk en verscherpten zelfs.

Onder de invloed van partijleider Louis Tobback geraakte de SP, de Vlaamse sociaal-democratische partij, op een spoor van 'rechts' populisme. Het Blok moest de wind uit de zeilen worden genomen door een beschaafde vorm van erg dwingende autoriteit neer te zetten. Oud links moest 'nieuw flinks' worden. Asielzoekers zouden het voelen, criminelen van allerlei slag, zelfs hasjrokers. Het SP-electoraat verkleinde sterk, onder andere door allerlei fraudeschandalen, maar ook doordat progressiefgezinde kiezers meer zagen in de groene partij Agalev of de linkervleugel van de Volksunie, de Vlaams-nationalisten onder leiding van de jonge Bert Anciaux. De groepen rond Anciaux en Agalev waren minder autoritair en militaristisch dan Tobback en de zijnen. Hier werden pogingen ondernomen om de autoritair-katholiek traditie in Vlaanderen deels te doorbreken, al dan niet met daarbij de lof te zingen over Vlaanderen, wat de boel dan ook weer een stuk populistischer en krachtelozer maakte.

Toch bleef de strategie van de succesvolle progressieve politici weinig uitgeproken antiracistisch, laat staan antifascistisch. Agalev mocht niet echt links zijn, wel 'averechts', later 'links-liberaal' of 'sociaal'. Extreem tegen iets zijn, en daarmee dus ook het Vlaams Blok, beschouwde men als gevaarlijk. Het riep het doembeeld van goelags en Pol Pot op. Agalev kon niet echt als links van de SP gezien worden, wel bood het betere antwoorden op het succes van het Vlaams Blok door haar zin voor antimilitarisme, bezorgdheid om het milieu, het onomstreden recht op een, weliswaar klein, basisinkomen voor elke Vlaming, pleidooien voor een zachtere aanpak van criminelen, meer inspraak voor migranten. Pas de laatste jaren lijkt er bij progressieve politici meer aandacht te zijn voor antiracisme en antifascisme. En toch... Men heeft het over (beperkt) stemrecht voor migranten en scheldt Blok-kopstukken de huid vol. Zelfs centrum-rechtse liberalen doen er aan mee. Maar werkelijke structurele veranderingen die de leefbaarheid en

het welzijn in Vlaanderen kunnen verhogen, komen er niet.
Bij de sociaaldemocraten bleef men onder invloed van Tobback en de zijnen een werkelijk autoritair-conservatieve koers varen, met volksverlakkerij, door de kiezer voor te houden dat de sociaaldemocraten garant stonden voor 'sociale zekerheid'. In werkelijkheid richtte de SP weinig uit. Haar Waalse zusterpartij deed dat evenmin. Ze hadden samen een bondgenootschap gesloten met de overwegend rechts-conservatieve christendemocraten en ook vlaamsnationalisten voor regeringswerk. Daarmee konden ze het succes van het Vlaams Blok niet stoppen, dat is daarna duidelijk gebleken toen de electorale aanhang van extreem-rechts steeds groter werd.
Het bondgenootschap kon dan ook niet blijven duren. Men probeert het nu samen met centrum-rechtse liberalen, nationalisten en groenen in de Belgische regeringen waar te maken en Tobback is een beetje naar de achtergrond geschoven. Ook dit levert weinig op, slechts een minder autoritair imago. En de links-radicale politici? We zouden bijna zeggen : 'Zijn die er dan nog?' Globaal genomen kunnen we stellen dat het in Vlaanderen slecht gesteld is met de linkse partijpolitiek als tegenwicht voor extreem-rechts, nog slechter dan in Wallonië of Nederland. Het verklaart gedeeltelijk waarom extreemrechts, electoraal gezien, heel wat meer van de grond komt in Vlaanderen. Daarnaast is de strafwet in Nederland een stuk strenger voor rechts extremisme dan in België.

BUITENPARLEMENTAIRE KRACHTEN

Maar van de partijpolitiek verwachten we, hoe kan het ook anders bij libertairen, sowieso niet veel. We stellen eerder onze hoop op kunstenaars en intellectuelen en op de gepolitiseerde basisbewegingen die directe democratie in het vaandel dragen. Maar ook daar wringt de schoen. Onder invloed van de massacultuur en de nivellering van de artistieke uitingen wordt de betere kunst naar de marge gedrongen. Kunstenaars en de intelligentsia worden in een afhankelijkheidspositie gedwongen ten opzichte van overheidssubsidies, mediaberichtgeving en de publieke opinie.

Anarchisme en quasi-anarchisme kennen nauwelijks een traditie in Vlaanderen. Pas de laatste jaren lijkt er een kleine opleving in de marge te zijn. Van de sociale bewegingen hoeven we dan ook niet zoveel te verwachten. Ze hebben geen of weinig geld, zijn intern verdeeld, worden geplaagd door gerechtelijke repressie, hebben te weinig diepgaande analyses of verliezen zich in reformisme. En ook binnen de anarchistische beweging zien we dat soort problemen opduiken.
De radicale democraat Eric Goeman heeft, in het midden van de jaren negentig, de sociale bewegingen doorgelicht en aan een nauwgezette kritiek onderworpen ('De nieuwe sociale bewegingen', in *Perspectief* nr. 45, jrg. 12, oktober-december 1996). Zijn analyse blijft actueel. Bij de sociale bewegingen bestaat een grote diversiteit, zeker bij de zogenaamde 'nieuwe sociale bewegingen', waar men zowat alles onder verstaat behalve de vakbonden, die worden bestempeld als 'oude sociale bewegingen'. Bij veel van die groepen ziet Goeman een afkeer van ideologie als programmatisch richtsnoer voor politiek handelen opduiken. In de plaats

daarvan treedt een soort romantisch verlangen naar een betere samenleving, humanisme en emotie. Er is ontevredenheid over de bestaande maatschappelijke verhoudingen, maar toch nogal wat vertrouwen in overheden, parlementen en regelgeving.

Men blijft erg optimistisch over de toekomst. En er wordt weinig afgeweken van door het systeem uitgestippelde actiepistes, niet alleen door een manifest gebrek aan radicaliteit, maar ook om de concurrentie te kunnen aangaan met verwante organisaties en om de aandacht van de invloedrijke massamedia niet mis te lopen. Klassenanalyses, utopisme en kapitalismekritiek lijken vaak vreemd te zijn aan de sociale bewegingen. Negatief-individualisme is hen, daarentegen, niet altijd vreemd. Steun aan nieuwe sociale bewegingen uit zich vaak in het 'postcheque-engagement': slechts financiële steun, geen lijfelijke aanwezigheid.

Organisatieproblemen kunnen zich voordoen door te strakke, hiërarchisch opgebouwde structuren, of door juist een gebrek aan structuur. Vooral binnen een aantal bewegingen die zich in grote mate afzetten tegen het postcheque-engagement en quasi-anarchistisch zijn, doen deze problemen zich voor. In andere 'radicale' groeperingen is er juist een schromelijk gebrek aan interne democratie, door een overdreven hang naar autoritair-communistische ideeën. Het zijn mantelorganisaties van de communistische partijtjes, voor weinig anders opgericht dan het warm maken van potentiële aanhangers.

PROBLEMEN BIJ FRONTVORMING

Antifascisme en radicalisme gaan vaak samen. Maar de verschillen in opvatting over de aard van de vereiste organisatievormen, strak-autoritair versus libertair en revolutionair versus reformistisch, maken het moeilijk om tot antifascistische en andere radicale frontvormingen te komen. Er worden vaak genoeg pogingen ondernomen, maar een al dan niet openlijke machtsstrijd tussen anarchisten en communisten barst dan vaak los.

Soms lukt het wel. In mei 2000 bijvoorbeeld, met de gemeenteraadsverkiezingen in zicht, werd in Antwerpen een grote antifascistische manifestatie georganiseerd. Vele duizenden mensen betoogden tegen de verrechtsing, waarna een groot feest met optredens van muzikanten plaatsvond. Talloze plaatselijke sociale bewegingen, organisaties en mensen van verschillende politieke signatuur ondersteunden het initiatief. Libertairen grepen het geheel aan voor een eigen inbreng door mee te performen met leuke muziek en tijdens de betoging pamfletten uit te delen. Er werd met een flyer gemobiliseerd voor een radicale fietsactie van 'Spaak en Tandrad' en een ander pamflet legde de oorzaken bloot van het extreem-rechtse succesverhaal, waarbij een aantal remedies uit de doeken werd gedaan. Dit stond erin:

Extreem-rechts?
Onze dromen zijn hun nachtmerries!

Hoe kon Rechts aan invloed winnen?

Links werd een karikatuur van zichzelf. Vernieuwing gebeurde op 'rechtse' wijze, anderen hielden verstard vast aan tradities.
De samenleving economiseerde. Wij kregen zinloze jobs, baanloosheid en uitsluiting. We moesten gehoorzamen aan het arbeidsbestel of meedogenloos concurreren.

De cultuur en de emoties vervlakten. De amusementsindustrie won. VRT werd bijna synoniem voor VTM. We keken naar soaps en spelletjes op TV.
De toekomst werd onzeker. Mensen kregen angst en voelden zich machteloos. Er was verlies aan controle, repressie of apathie als antwoord.
Er werd ons zogenaamd verteld hoe de menselijke natuur ineenzat en hoe de samenleving georganiseerd moest worden. En velen geloofden wat beweerd werd.
Het Vlaams Blok manipuleerde en was een wolf in schapevacht.

Er moet verandering komen!

** Wij, anti-autoritairen, hebben geen boodschap aan de partijen hier. Want we willen het eigen leven zelf in handen hebben.*
** We willen basisdemocratie en collectieve vrijheid. Geen hiërarchie of grootschalige vormen van economie.*
** We willen ruimte voor persoonlijke ontwikkeling, gelijkheid op sociaal en economisch vlak.*
** Er is nood aan directe actie. Kraken of fietsacties met Spaak en Tandrad. Vakbondsstrijd en deelname in anarchistische actiebladen als De Nar. Of andere alternatieve media die bereid zijn zichzelf te vernieuwen als daar nood aan is.*
** Laat ons de scheiding van sociale theorie en praktijk aan de academische wereld overlaten. Doe met ons mee!*

Dit pamflet bevat een aantal elementen die ons erg aanspreken: het toont zin voor radicaliteit, intelligente emoties, actiegerichtheid. Het is informatief, gaat verder dan de nogal economistische analyses die zo vaak in marxistische pamfletjes en blaadjes terugkeert (bijvoorbeeld 'de arbeider wordt bedreigd in zijn bestaanszekerheid!'), en inspireert zich op de ontmaskeringsstrategie die eerder gehanteerd werd door schrijvers als Hugo Gijsels en Mark Spruyt (cfr. 'Het Vlaams Blok manipuleerde en was een wolf in schapevacht.'). De activiteiten van de libertairen waren een goed voorbeeld van hoe antifascistische activiteit eruit moet zien. De pamflettenverspreiders bereikten duizenden mensen. Anderen hadden zwarte vlaggen meegebracht of speelden fanfaremuziek tijdens de betoging. En daar hield het niet mee op. Sinds jaar en dag proberen anti-autoritairen de grote steden leefbaar te houden door kraak- of fietsacties, door cultuur voor jong en oud aan te bieden in de kraakpanden, de alternatieve media en elders. Want constructieve antifascistische strijd houdt meer in dan zich uit te spreken tegen extreem-rechts. Om Goliath nog beter te laten anatomiseren is er een kruisbestuiving nodig tussen de quasi-anarchistische kringen, sociaallibertairen en de radicale intelligentsia, misschien dat de reus dan eens eindelijk pijn gedaan kan worden. Eén goede tegenstrategie bestaat er niet. We hebben behoefte aan verschillende complementaire strategieën om de VB-lawine te stoppen.

ANARCHISTISCHE BOEKENMARKT

Op zaterdag 10 november 2001 wordt de derde Anarchistische Boekenmarkt gehouden. Ditmaal in cultureel centrum Moira, Voorstraat, Utrecht en wel van 10 tot 18 uur. Info: 030-2721351; e-mail: peetje@antenna.nl

HET PNEUMAT-ENERGETISCH MONISME*

Het christen-anarchisme van Felix Ortt (1866-1959)

André de Raaij

Spinoza had in zijn tijd te maken met een Van Boxel, die in spoken geloofde. Het kan verkeren, want een bijna-naamgenoot van de spokenman heeft onlangs een inventarisatie van wijze dwazen of dwaze wijzen (morosofen) gemaakt in een zogeheten Encyclopedie van de domheid. Het interessantste is wat er niet in opgenomen wordt in zo'n overzicht, omdat het tot het serieus genomen gedachtengoed van de spraakmakende gemeente behoort. De heersende gedachten zijn nu eenmaal de gedachten der heersers. Uitspraken over te hoge lonen van 'briljante economen', de zweefkezerij van de bedrijfs- en bestuurskunde, de theologie van het doorgeven van zelfzuchtige genen zijn niet dom, wijs of interessant, ze zijn 'gewoon' wetenschap.

Pogingen tot verklaring van het universum, besef dat het ware het geheel is, zijn vanuit dat perspectief altijd raar. Daarnaast is het nooit weg om Harry Mulisch weg te zetten als je zelf niet veel in huis hebt. Of, via zijn leermeester Schoenmaekers, Piet Mondriaan. Een van de domheden van onze encyclopedist is het spinozistische filosofische stelsel van de Nederlandse christen-anarchist Felix Ortt (1866-1959), het pneumat-energetisch monisme. Een verklaring van het Al gebaseerd op zoiets paradoxaal klinkends als christen-anarchisme kan moeilijk op begrip in heersende kringen rekenen. Hierbij een poging om dit stelsel voor verstandige mensen nader te verklaren.

1. HET BEGINSEL DER LIEFDE

Ortt schrijft in 1898 het eerste oorspronkelijk-Nederlandse boek waarin de combinatie christendom en anarchisme tot uitdrukking wordt gebracht: *Christelijk anarchisme,* dat overigens al in het zelfde jaar uitgebreider herdrukt wordt onder de titel *Het beginsel der liefde.* Hij geeft in dit boek een definitie van God als zijnde de Inrichter der Werkelijkheid, wiens Wil of Gedachte zich in de Werkelijkheid openbaart. Omdat Liefde het hoogste beginsel is, moet zij noodzakelijk het uitgangspunt van de inrichting der Werkelijkheid zijn, en dus het Wezen van de Inrichter der Werkelijkheid zijn: God is Liefde. God, en dus de Liefde, wil dat ik de waarheid zoek. Het streven naar geluk is streven naar volmaakte instemming met de werkelijkheid.[1]

De praktijk der liefde is in overeenstemming met de leer van Jezus, beter dan de beste van alle mensen. Ortt houdt vast aan het op Handelingen gebaseerde beeld van het in broederschap en waarachtig communisme leven van de eerste Christenen, een situatie die gecorrumpeerd wordt doordat de Romeinse Staat het Christendom adopteert en daardoor bederft. Het leven naar de praktijk der liefde is leven zoals deze eerste christenen geleefd zouden

* Dit is een verkorte en bewerkte versie van mijn artikel over dit onderwerp in *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland,* jaargang 8, nr. 1/2 (1997).

hebben. Dit is in de praktijk omstreeks de eeuwwisseling het streven van de christen-anarchisten geweest, een streven dat hardhandig stuitte op de oprispingen van een bepaald niet goedwillende publieke opinie (bestorming van en brandstichting in de kolonie te Blaricum, 1903). Toch was het doel op deze wijze tot voorbeeld te strekken en gaandeweg meer mensen te doen inzien wat de Bedoeling der Werkelijkheid was.[2]

Deze rudimentaire filosofie/theologie wordt in de jaren na 1898 in zoverre uitgebreid, dat Ortt niet alleen Jezus maar ook anderen de Christusgeest toekent: Mohammed, Gautama ('de' Boeddha), Zoroaster - en in feite is deze geest in ieder mens. In de loop van het tweede decennium ontwikkelt hij zijn filosofisch stelsel dat de verbindende schakel levert voor dit alles en dat een duidelijker uitwerking is van het christen-anarchisme: het pneumat-energetisch monisme.

2. HET PNEUMAT-ENERGETISCH MONISME

De artikelenreeks in het *Theologisch Tijdschrift* waarin het pneumat-energetisch monisme wordt ontvouwd, heeft als vaste titel: ***Studies in het grensgebied van natuur- en godsdienstwetenschap.*** Hoewel dit een juiste typering is, toont Ortt zich hier onloochenbaar in de eerste plaats de man van de natuurwetenschap die hij als waterstaatkundig ingenieur steeds gebleven is. Hier volg ik zoveel mogelijk het exposé van het pneumat-energetisch monisme zoals hij dit in de loop der jaren heeft opgebouwd.

Ortt postuleert hier God als axiomatisch, als het zijnde, als Dat wat *is* bij al wat wisselt, verschijnt en verdwijnt: "Zoo er geen vastheid is achter den wisselenden schijn der dingen, dan kan er ook geen Wetenschap zijn, en wordt het streven naar weten een dwaasheid. De Wetenschap zelve behoeft geen rekening te houden met iets wat met haar redelijkheid onvereenigbaar is."[3]

In de natuur bestaat de neiging van vervorming van energie in de richting van grotere stabiliteit en lagere hoedanigheid - dit is de tweede warmtewet, het principe van degradatie van energie. Het leven, geleid door het principe van levenskracht of -energie voldoet niet aan deze wet, en daarom is er geen logische grond om aan te nemen dat het leven mechanisch uit de krachten die de levenloze natuur beheersen voortkomt.[4]

Leven en intellect, in hun duidelijk streven het degradatieprincipe te overwinnen, moeten - omdat alleen intellect in staat is het degradatieprincipe te overwinnen - zelf een eerste intelligente oorzaak hebben. Ofwel de energie is zelf eeuwig, ofwel het intellect dat deze organiseert is dit. Het is uitgesloten dat de intelligentie in de tijd ontstaan is als speling van energetische werking. De conclusie dat een Eeuwig Intelligent Beginsel ten grondslag ligt aan al wat is, is op grond van de tweede wet van de thermodynamica redelijk in het licht van de natuurwetenschap.[5]

De gedachte dat de stof niets anders is dan zuivere energie, noemt men "energetisch monisme".[6] Van leven is sprake waar de energiecomplexen blijk geven van individuele, energie-ordenende intelligentie - dit ordenend vermogen noemt Ortt "ziel".[7] Op mogelijke tegenwerpingen van materialisten zegt hij: zonder intelligentie is geen leven maakbaar. Hij stelt dit naar aanleiding van de laboratoriumproeven van Jacques Loeb, die 'levende stof' maakte: "Een onwetend mensch had ondanks 't bezit van ei, zeewater en zuur toch geen le-

vend wezen tot stand kunnen helpen brengen. Loeb's proeven, waardoor hij het bewijs levert dat hij de bevruchtende of leven-verwekkende werking van 't spermatozoön door chemische en physische middelen kan vervangen, leeren meteen dat bij die vervanging de factor intelligentie ingevoerd is."[8] De intelligentie is precies de 'mystieke rest' die de hoofdrol speelt bij het kunstmatig creëren van leven. Ortt vergelijkt het totstandkomen van het leven - waarbij dus altijd intelligentie een rol speelt - met de aanleg van spoorlijnen en scheepsverbindingen. Treinen en schepen voldoen in hun werking aan alle eisen die de materialistische monisten er aan zouden stellen, maar dezen zullen toch echt niet verwachten "dat het tenslotte blind toeval is als de dienst planmatig schijnt te verloopen!", nadat er eerst talloze treinen en schepen verongelukt zijn omdat ze niet volgens plan rijden of varen.[9]

Het monisme dwingt tot de gevolgtrekking dat energie en intelligentie één zijn, het Al is een eenheid van Intelligente Energie. De intelligentie die ordening verloren doet gaan en weer tot stand brengt, als in een beweging van eb en vloed, is de bron aller intelligentie, de Vader aller intelligente wezens: God.[10] Hiermee is niet gezegd dat Ortt gelooft in een persoonlijke, laat staan een mensvormige God, en hij maakt zich vrolijk over natuurwetenschapslieden die het bestaan van God ontkennen omdat zij Deze niet door hun verrekijkers waarnemen. Ortt ziet echter geen beletsel om het Absolute, de grondslag van alle Zijn, aan te spreken op de wijze zoals bijvoorbeeld gebruikelijk in de christelijke eredienst, omdat nu eenmaal iedere wijze van aanspreken door de menselijke beperkingen bepaald is.

Dat het leven niet een uitsluitend fysisch-chemisch proces is, zag Ortt ondersteund door bioloog-filosoof Hans Driesch, die de autonome factor *entelechie* voor het leven invoert; of beter: wederinvoert, want hij ontleent de term aan Aristoteles. Het leven heeft zijn eigen doel in zichzelf. Ortt stelt dat het onmogelijk is zich een doelstelling zonder voorzienigheid voor te stellen, of met andere woorden: geen teleologie zonder theologie.[11] Driesch toont voor Ortt aan dat de ontwikkeling van de natuurwetenschap tegen de materialistische wereld- en levensbeschouwing ingaat.

Pas op het niveau van de cel is er de entelechie-concentratie die men 'ziel' kan noemen. Een ziel is niet een ding op zichzelf, geen onstoffelijk ding - zij is en blijft een eigenschap van de stof, of, wat op het zelfde neerkomt, van de energie. Er is geen dualiteit: "Energie en Entelechie zijn dan wel denk-onderscheidenheden, doch beide behoorend tot het in wezen niet te scheiden Oer-Beginsel, de Al-Eenheid. Evenzeer als spanning en stroomsterkte denk-onderscheidenheden zijn, doch beide eigenschappen van de electrische energie, en zonder elkaar niet denkbaar. Deze theorie van een Al-Eenheid, zich in quantiteit openbarende als energie, in qualiteit als entelechie (als: ordenend vermogen, of als datgene wat wij in hoogere gebieden als 'geestelijke' werking aanduiden) heb ik genoemd: de theorie van het *Pneumat-Energetisch Monisme.*"[12] Het eerdergenoemde energetisch monisme wordt hier uitgebreid met het nieuwtestamentisch-Griekse *pneuma*, dat met 'geest' vertaald wordt en waarmee het goddelijke levensbeginsel in schepselen en de scheppende en heilbrengende kracht van God wordt aangeduid (de Heilige Geest).

Zielen zijn te onderscheiden in graden, naar de mate van complexiteit van de te ordenen energie of entelechie. De ziel van de cel is er een van de eerste orde, hetgeen ook gezegd kan worden van de bundelingen cellen die men met de term 'orgaan' aanduidt (cel- en orgaanpsyche). Zielen van de tweede orde zijn die van de soort, gericht op voortplanting (soortpsyche) en het waakbewustzijn van het individu, uitgedrukt door de functie van de hersenschors (hersenpsyche of verstand). Zielen van de derde orde zijn de bovenindividuele ordenende vermogens: die van de mierenkolonie bijvoorbeeld, die van het volk (bij mensen), andere verzamelingen die men organisaties noemt zoals Kerken of bedrijven, en als nieuwste ontwikkeling: de staat.[13] Met deze classificatie is de leeftijdsfactor ingevoerd: zielen van de eerste orde zijn de oudste, en de voortplantingsdrift kan geacht worden aan het verstand vooraf te gaan. De staat is jonger dan het volk; er is bijvoorbeeld steeds een joods volk gebleven, ook al heeft dit tientallen eeuwen geen eigen staat gehad.

Een jonge ziel is egoïstischer dan een oude: bij het jonge indivdu is dit waar te nemen, en zo is ook de staat egoïstischer dan bijvoorbeeld het zielencomplex dat wij 'volk' noemen. Het massale moorden terwille van de staat is een uiting van dit egoïsme. De afkeer van dit geweld in de publieke opinie, een instelling als het Rode Kruis en het goed behandelen van krijgsgevangenen zijn uitingen van de veel oudere, veel minder egoïstische volksziel. De individuele ethiek kan nog veel hoger ontwikkeld zijn. Wij raken hier de ethiek, verbonden aan het pneumat-energetisch monisme.

Ortt acht het de plicht van alle delen van de Al-Eenheid, als dragers van de Al-Energie of vonken van de Al-Entelechie, om ordening te bevorderen, ordening te scheppen waar deze niet bestaat, waar vernietiging van ordening dreigt deze tegen te houden en te werken aan grotere harmonische eenheid.[14] Dit is de blijvende kern van Ortts anarchisme.

Bij dit streven naar hogere ordening, deze voortdurende strijd tegen de degradatie van energie, hoort saamhorigheid met al wat leeft. Het individualistisch egoïsme moet ondergeschikt gemaakt aan wat als heil voor allen gezien kan worden, anders gezegd voorzover het om mensen gaat: het bevorderen van een menswaardig bestaan voor allen.[15] Het conflict tussen hoge individuele ethiek en lage staatsethiek kan alleen opgelost worden doordat de individuele ethiek gehandhaafd wordt en tot voorbeeld strekt voor allen, waardoor de volksziel verheven wordt. Deze laatste is dan in staat de staatsziel tot haar eigen hoger peil te doen stijgen: "Dan zal de tweespalt tusschen individueele en staatsethiek opgelost worden in een universeel altruïsme - één voor allen en allen voor één; de Staat voor de individuen en de individuen voor den Staat; Staatsgezag en anarchisme opgelost in de hoogere eenheid der Universeele Broederschap."[16] In de levenspraktijk moet steeds het oog gehouden worden op het eeuwige, de eenheid van het Al, de enige weg tot het ware geluk.[17]

3. BEOORDELING EN RECEPTIE

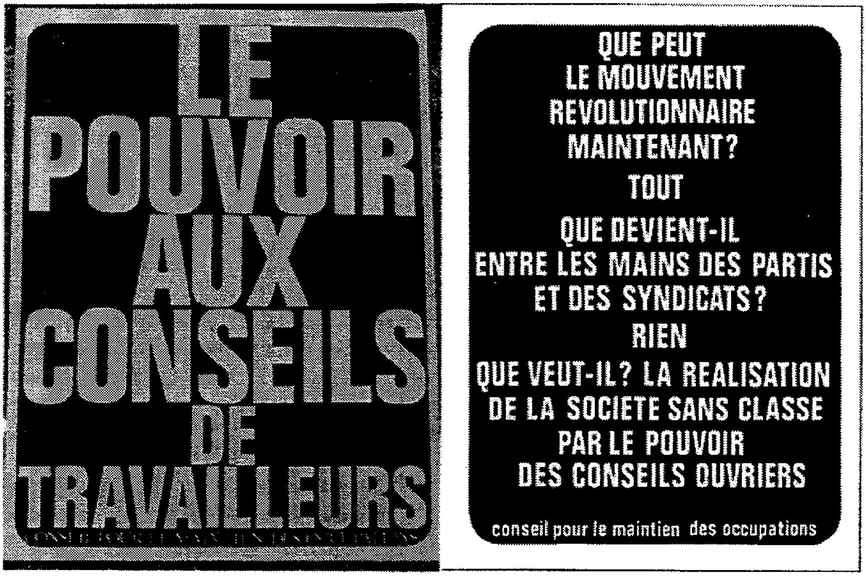
Een van de makkelijke punten waarop Ortts stelsel te kritiseren valt is zijn poging het spiritisme een plaats te geven in zijn interpretatie van het Al. Hiertoe gaat hij te hulp bij de eeuwigheids-

dimensie, de tweede tijds- ofwel de vijfde dimensie. Een ingreep die niet aansluit bij zijn monisme. Het zou te ver voeren hier uit te weiden over de mogelijke achtergrond van deze kunstgreep. Waarschijnlijk berustte deze op de wil om in het spiritisme te geloven en zijn onwil als natuurwetenschapsman om in het eventueel principieel onverklaarbare te berusten (in het beste geval).
Deze kritiek werd al door tijdgenoten geuit. Maar ik beperk mij hier tot de kritiek op het pneumat-energetisch monisme. Op de verwantschap met Spinoza werd wel gewezen, maar omdat Ortt zich bij de ontwikkeling van zijn stelsel nergens op deze filosoof beroept, wordt alleen verwantschap geconstateerd. Het pneumat-energetisch monisme werd welwillend, maar zeker niet juichend ontvangen. Alleen Frederik van Eeden toonde zich enthousiast: hij noemde de *Inleiding tot het pneumat-energetisch monisme* "een merksteen op den langen weg van geestelijke ontwikkeling en ééniging der menschheid." Ortt toont zich op de hoogte van de filosofische inzichten van zijn tijd en toetst deze aan de natuurwetenschap waarvan hij ook genoeg weet: "Het is echter volkomen juist gezien door Ortt, dat hij zijn leevensbeschouwing formuleert van natuurweetenschappelijk standpunt. Daardoor baseert hij zijn werk op begrippen die algemeen erkend zijn, en discussie mogelijk maken. (..) Ik heb nog geen wijsgeerig werk gelezen waarin zoo helder en zoo eenvoudig de verhouding van de natuurweetenschap met ware physica en mathêsis, met het mystiek-intuïtieve denken is uiteengezet, als in het boek van Ortt."[18] In een welwillende kritiek in het *Tijdschrift voor wijsbegeerte* sprak G. Heymans de hoop uit dat de opvatting van Ortt met die van het psychisch monisme (van Heymans) verbonden zou mogen worden.[19]

Het christen-anarchisme als zelfstandige stroming in Nederland was inmiddels misschien wel aan eigen succes ten onder gegaan: de beweging rond het Dienstweigeringsmanifest van 1915 is het hoogtepunt en ongeveer het einde. Een filosofisch stelsel, voorzover de Bergrede niet voldoende was, kwam eigenlijk te laat. De rol van Ortt op alle gebieden waarop hij zich bewoog zal moeilijk te overschatten zijn. En wie dit alles alsnog kon ontgaan zijn, is wellicht opgegroeid met zijn bijbelse vertellingenboekjes of zijn bewerkingen van de sprookjes van Grimm.
In 1936 schreef iemand van wie Ortt zich later wel moest distantiëren: "Al heeft hij dan geen 'school' gemaakt, Ortt heeft op de levenshouding van ontelbaren een zeer grote invloed gehad, voor welk feit de betrokkenen hem hun hele leven dankbaar blijven. Velen hebben hem hun moeilijkheden geschreven of zijn naar Soest getrokken om met hem te spreken. Het 'filosofenlaantje' achter Vredehof [Ortts huis te Soest - AdR], waar niets en niemand de aandacht afleidde, werd vele malen op en af gewandeld, totdat de oplossing van het conflict gevonden was."[20]
Tijdens zijn leven zijn de filosofische werken van Ortt meermalen herdrukt. Na zijn dood in 1959 is het werk van deze op zoveel gebieden actieve man verzonken. Hij is tot zijn einde optimistisch gebleven en zal het feit dat hij betrekkelijk vergeten is, of morosoof genoemd wordt, ziende vanuit het Zomerland waarin hij heilig geloofde, wel niet betreuren.

NOTEN

(1) Felix Ortt, *Christelijk anarchisme*; Drukkerij Vrede, Haarlem 1898, p. 9-16. Het gebruik van kapitalen in de tekst is dat van Ortt.- (2) *Christelijk anarchisme*, p. 51. - (3) 'Vitalisme in het licht der natuurwetenschap', in: *Theologisch tijdschrift*, 44e jrg., p. 243. - (4) idem, p. 239. - (5) idem, p. 246-247. - (6) 'Over het wezen der ziel', in: *Theologisch tijdschrift*, 45e jrg., p. 530. - (7) idem, p. 541. In deze definitie is Ortt de volgende bijna-halve eeuw consequent. - (8) 'Over het ontstaan van levende wezens', in: *Theologisch tijdschrift*, 46e jrg., p. 288. - (9) idem, p.290. - (10) 'Natuurwetenschappelijke heenwijzing naar het Godsbestaan', in *Theologisch Tijdschrift*, 47e jrg., p. 172, 178-180. - (11) 'Bewijzen voor het vitalisme', in : *Theologisch Tijdschrift*, 48e jrg., p. 129. Driesch - die overigens zijn theorie baseert op aan vivisectie ontleend onderzoek, wat Ortt een gruwel moet zijn geweest - verbond aan zijn filosofie zelf christen-anarchistische consequenties. - (12) *Inleiding tot het pneumat-energetisch monisme*, Leiden 1934 (tweede druk), p. 66. - (13) Kort weergegeven in: *Het probleem der ziel*, 's-Gravenhage 1951 (derde druk), p. 36. De classificatie is echter een steeds terugkerend thema in de werken van Ortt. - (14) *Inleiding tot het pneumat-energetisch monisme*, p. 139. - (15) Afwijzen van de degradatie van energie betekent voor Ortt ook het afwijzen van autorijden. Hierbij wordt immers ten behoeve van de rit extra energiewaarde vernietigd door de verbranding van benzine. Geschreven in 1917, mag dit Ortt bestempelen tot 'groene' filosoof (*Inleiding* ..., p. 141). - (16) *Inleiding...*, p. 151. - (17) idem, p. 158. - (18) 'Literaire beschouwingen door Frederik van Eeden', in: *De Amsterdammer*, 19 mei 1917, p. 2. - (19) Juli 1919. Herdrukt als aanhangsel in *Inleiding* ..., p. 159-165. - (20) 'Jhr. Felix Louis Ortt', door Y. Hettema, in: *Van en over Felix Ortt*, 's-Gravenhage 1936, p. 10. Ortt had al in 1899 afstand gedaan van zijn adellijke titel. In Soest is inmiddels een straat naar hem genoemd.

'WIJ WILLEN ALLES!'

Het revolutionair syndicalisme, de Industrial Workers of Africa en de strijd tegen racistisch kapitalisme in Zuid-Afrika 1915-1921

Lucien van der Walt*

Het revolutionaire syndicalisme - de strategie om een staatloze socialistische maatschappij tot stand te brengen door een algemene staking waarin de georganiseerde arbeidersklasse door middel van haar bonden de productiemiddelen in handen neemt en onder zelfbeheer plaatst - heeft een belangrijke, nu goeddeels vergeten rol gespeeld in de vroeg-twintigste-eeuwse arbeidersbeweging in Zuid-Afrika.
Vóór de jaren twintig domineerde het revolutionaire syndicalisme, dat geworteld is in het klassieke anarchisme van Michael Bakoenin, meer het denken en handelen van radicaal links in Zuid-Afrika dan het droge marxisme van de Tweede Internationale. En zo vervulde het klassieke anarchisme een pioniersrol in het organiseren van de arbeiders en de strijd tegen racisme onder de arbeiders van Zuid-Afrika: onder het kleurlingen-, het Indiase en het zwarte proletariaat.
Een van de belangrijkste successen van deze beweging was het stichten van de Industrial Workers of Africa *in 1917, de eerste vakbond van zwarte arbeiders in de geschiedenis van Zuid-Afrika. Deze bond was één van de revolutionair-syndicalistische bonden die gevormd werden naar het model van de Amerikaanse* Industrial Workers of the World. *Er was een officiële Zuidafrikaanse sectie van de IWW (1910), de* Indian Workers Industrial Union *(1918), en bonden uit de suikerverwerkende industrie, de kledingindustrie en een voerliedenbond (alle 1918). De jonge revolutionair-syndicalistische vakbeweging had als voornaamste doel het organiseren van de gekleurde arbeiders onder het racistische en koloniale bewind.*

De industriële revolutie in Zuid-Afrika begint bij de ontdekking van diamant in 1867 en goud in 1886. Vóór de ontdekking van deze minerale rijkdommen was het binnenland van Zuid-Afrika relatief onderontwikkeld. Er waren de onderling strijdende Boerenrepublieken en zwarte vorstendommen, die hun economische basis hadden in landbouw, er waren de twee Britse koloniën aan de kust; het geheel was - afgezien van wat handel in ivoor - nauwelijks

* Lucien van der Walt is socioloog, werkzaam bij de Witwatersrand Universiteit in Johannesburg, ter plaatse actief in de strijd tegen privatiseringen, lid van het Bikisha Mediacollectief. De tekt is oorspronkelijk in het Engels geschreven. In het Zuid-Afrika van na de apartheid is de gevoeligheid ten opzichte van taalgebruik ongetwijfeld groter en ingewikkelder dan in Nederland. Ik heb Luciens *African* in het algemeen weergegeven met *zwart*, ook omdat Afrikaans in het Nederlands in deze context verwarrend werkt. Het pc *of colour* heb ik weergegeven als *gekleurd*, het aan de apartheidstijd overgehouden *coloured* (gemengdbloedig, zou in vroegere tijden de Nederlandse weergave zijn) als *kleurling*. U weet nu waarmee u het eventueel oneens kunt zijn. Er bestaan geen rassen, alleen racisme is een realiteit - en was deze alleen maar historisch... (AdR)

opgenomen in het kapitalistische wereldsysteem.

Dit alles veranderde in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. Grote sommen kapitaal vloeiden het land in. Het Witwatersrandgebied, de plaats waar het goud ontdekt was, en een landbouwgebied, werd plotseling een plaats waar een groot nieuw stedelijk gebied ontstond rond Johannesburg, van Randfontein in het westen tot Benoni in het oosten. In 1885 had Johannesburg 3.000 inwoners (prospectors), tien jaar later was het een stad met 100.000 inwoners, en in 1913 woonde er een kwart miljoen mensen. Het Britse Rijk hield het gebied nauwlettend in de gaten, en na een reeks conflicten met de Boerenrepublieken - de Boerenoorlog (1899-1902) als belangrijkste - nam het de macht over in deze streken en grondvestte het de moderne Zuidafrikaanse staat als wit dominion.

Onder de nieuwe steden, verborgen onder tonnen rotsgrond, lag de grootste goudlaag ter wereld. Het was geen plaats meer voor de kleine onafhankelijke prospector. In de jaren negentig waren de winningen al in handen van een paar reusachtige maatschappijen, die via de Mijnkamer (opgericht 1887) met elkaar verbonden waren. De grootste maatschappij, Wernher-Beit & Eckstein, had meer mensen in dienst dan de spoorwegen en havens van de beide Britse koloniën en de beide Boerenrepublieken tezamen. En aan het hoofd van deze reuzecorporaties stonden de 'Randlords', de grote mijneigenaren.

Alleen zulke maatschappijen konden de machinerie bekostigen waarmee tonnen rotsgrond van honderden meters diep naar boven konden worden gehaald om vermalen en bewerkt te worden, om in het algemeen erts van laag gehalte rendabel te kunnen winnen. Omdat de goudprijs internationaal was vastgelegd, besloten de maatschappijen te bezuinigen op de arbeidskosten, met andere woorden op de lonen en de arbeidsomstandigheden. Gezondheid en veiligheid waren belangrijke bezuinigingsposten. In de jaren tien van de twintigste eeuw leefden mijnwerkers zo'n tien jaar korter dan andere mannen.

Er was een groot aantal witte arbeiders naar het land getrokken, uit Australië, Amerika, Europa en van het Zuidafrikaanse platteland. In 1913 waren er 40.000 op Witwatersrand, van wie er 22.000 bij de mijnen werkten. Voor de witte arbeiders die naar de mijnen en steden van het Witwatersrandgebied waren gekomen was het loonpeil (voor geschoolden) ongekend hoog. Voor arme, witte Afrikaners boden de mijnen werkgelegenheid toen de keuterboerderijen en farms door de Boerenoorlog ten onder waren gegaan en de landbouw door de grote vraag van de Witwatersrand ingrijpend commercialiseerde.

Maar de massa van de arbeidskrachten kwam van de zwarte bevolking in de Boerenrepublieken en de naburige Britse en Portugese koloniën en protectoraten. Deze arbeiders kwamen naar de mijnen om geld voor de belastingen te verdienen en om hun kleine boerderijen te ondersteunen, die steeds meer in de verdrukking raakten naarmate witte landheren de beste gronden in beslag namen. Ze gingen naar de steden als overwonnenen, hun land door het imperialisme ingenomen, hun hoofden meewerkend bij het recruteren van arbeiders voor de mijnen. Kortom, de zwarte arbeidersklasse was geknipt voor uitbuiting door de Randlords.

Zwarte arbeiders werkten op contract

in de mijnen, zij mochten niet staken; ze hadden geen elementaire politieke of vakbondsrechten; hun verplaatsingen werden beheerst door het interne paspoortsysteem ('pasjeswetten'). Ze woonden op de mijncomplexen, in grote, streng bewaakte en ongemengde pensions. Ze waren trekarbeiders: hun gezinnen bleven op het platteland om de boerderij op gang te houden, terwijl zij hun contractverplichtingen in de mijnen voldeden. In 1913 waren er 195.000 Afrikaanse mijnwerkers in Witwatersrand en 40.000 zwarte arbeiders in andere sectoren.

Er waren ook nog tamelijk kleine gemeenschappen van Indiase arbeiders, vooral in Natal, afstammelingen van contractarbeiders die op plantages hadden gewerkt. Zij waren in de jaren zestig van de negentiende eeuw hierheen gebracht. Verder waren er de kleurlingen-arbeiders, een raciaal-gemengde groep, in hoofdzaak afstammelingen van slaven in de Kaapkolonie. Ook zij waren slachtoffer van discriminatie, hoewel minder dan de zwarte Afrikanen.

IMMIGRANTEN

In deze context kwam een Zuidafrikaanse revolutionair-syndicalistische beweging op. Zoals ook in Latijns-Amerika waren de meeste initiatiefnemers immigranten: bijna allen witte arbeiders uit Groot-Brittannië en Oost-Europa. De eerste plaatselijke socialistsiche krant op de Witwatersrand was de *Voice of Labour*, opgericht in 1908. In 1909 bevatte dit weekblad regelmatig nieuws en debatten over het revolutionaire syndicalisme. In 1910 werd een plaatselijke sectie van de IWW opgericht en een afdeling van de Socialist Labour Party die verbonden was met een rivaliserende groep binnen de IWW.[1] Deze groepen verdwenen omstreeks 1913. Als hun opvolgster kan de *International Socialist League*, opgericht in september 1915, beschouwd worden. De Zuidafrikaanse Labour Party was officieel lid van de Tweede Internationale, maar was in de praktijk een racistische organisatie die apartheid, deportatie van Aziaten uit Zuid-Afrika en het voorbehouden van bepaalde banen voor witten voorstond. Bijna alle Zuidafrikaanse bonden stonden een dergelijk beleid voor. Zij hadden meestal alleen witte leden en waren meer standsorganisatie dan vakbond.

In juli 1913 kwam het tot een confrontatie tussen de witte arbeiders en de regering, die op straat werd uitgevochten en waarbij meer dan dertig doden vielen. De regering moest vernederende concessies doen. Een tweede algemene staking in 1914 werd onderdrukt door het uitroepen van de staat van beleg. Toen de Zuidafrikaanse Labour Party deelname in de Wereldoorlog voorstond, trad de geradicaliseerde linkervleugel uit en deze vormde met de veteranen van de IWW en de Socialist Labour Party de International Socialist League.

In januari 1916 nam de League revolutionar-syndicalistische principes als beleidslijn bij haar eerste conferentie, waarbij werd uitgesproken dat de consequentie van het anti-oorlogsstandpunt van het verbond het aanmoedigen van de organisatie van arbeiders naar beroepsgroep of volgens klasse was, waarbij ras, kleur of geloof niet ter zake waren. Alleen zo kon de arbeidersklasse zich emanciperen. Dit betekende in de praktijk dat de arbeidersbeweging radicaal hervormd moest worden: er zouden industriebonden moeten komen in plaats van de witte standsorganisaties. In plaats van op parlementaire

actie zou de klemtoon moeten liggen op massa-actie en de revolutioniare algemene staking.
Met argumenten, ontleend aan syndicalisten van de vroegere Voice of Labour, betoogde het verbond dat revolutionaire verandering in Zuid-Afrika eenheid tussen witte en zwarte arbeiders veronderstelde, het bestrijden van vooroordelen onder de witte arbeiders en tegen de restricties die golden voor zwarte arbeiders. "Het socialisme", stelde het weekblad van de organisatie, ***The International***, "kan alleen tot stand gebracht worden als ***alle arbeiders*** in de industrie gezamenlijk de productie in handen nemen voor het algemeen welzijn."[2] Het zou oneerlijk zijn over socialisme te praten als negen/tiende van de arbeiders uitgesloten werd. Witte werkers zouden moeten kiezen tussen een gesloten gilde van begunstigde witten die als politiehond zou waken over de onderlaag, de grote massa van ongeschoolden, of zij zouden hun ijdelheid, ontleend aan stand en kleur moeten opgeven om met hun mede-arbeiders te strijden om de macht over de industrie.
De International Socialist League (ISL) stelde dat het kapitalisme direct verantwoordelijk was voor de nationale onderdrukking van de zwarte arbeiders omdat het stelsel van arbeidsrestrictie een middel was om ondernemers, vooral in de industrie, het meestbegeerde leverde van het moderne imperialisme: volop goedkope arbeidskracht. Dit bracht met zich mee dat de arbeidersklasse tegen onderdrukking op grond van ras moest strijden. De heersende klasse was nergens zo bang voor als organisatie van de inheemse arbeiders. Eenmaal georganiseerd zouden deze arbeiders iedere tirannieke wet kunnen breken. Zonder organisatie zouden die wetten knellende banden blijven. Als men zich per industrietak organiseerde, zouden de wetten niet meer waard zijn dan de vodjes papier waarop ze geschreven waren.[3]

INVLOED

De ISL probeerde de witte standsorganisaties van binnenuit te hervormen, maar hierbij had het verbond geen succes. Daarom richtte het zelf vakbonden op onder de gekleurde arbeiders. In maart 1918 was Gordon Lee van de ISL betrokken bij de oprichting van de Indian Workers Industrial Union in Durban. Bernard L.E. Sigamoney en R.K. Moodley, leden van de ISL, leidden de vakbond, die actief was in de grafische en de tabaksindustrie, wasserijen en in de havens en die ook kelners, mijnwerkers en arbeiders in de suikerrietplantages organiseerde.
De ISL merkte het ontwaken van industriële solidariteit onder de kleurlingen-arbeiders in de diamantstad Kimberley op. Sam Barlin richtte er de industriebond voor textielarbeiders op, die honderden kleurlingen-arbeiders organiseerde. De voorzitter was een zekere Davis, Fred Pienaar de secretaris, beide kleurlingen. In 1919 werd de vakbond erkend door de werkgevers en haalde hij belangrijke loonsverhogingen binnen. Vijftien leden werden ook lid van de ISL. In juni 1919 werd er een afdeling van de bond opgericht in Johannesburg.
Sam Barlin had intussen ook de voerliedenbond opgericht in Kimberley, opnieuw onder kleurlingen-arbeiders. Deze organiseerde een staking in 1919. In Kaapstad werd in mei 1918 een zusterorganisatie opgericht van de ISL, de Industrial Socialist League, die een bond in de suikerverwerkende industrie op-

richtte, waarin vooral kleurlingen georganiseerd waren.

Op 19 juli 1917 organiseerde de ISL een bijeenkomst in Johannesburg waarbij kwesties van gemeenschappelijk belang tussen witte en inheemse arbeiders zouden worden besproken. Er kwamen tien witte en twintig zwarte mensen op af. De bijeenkomst leidde tot het oprichten van een avondschool voor zwarte arbeiders in Johannesburg. De studiebijeenkomsten stelden de werking van het kapitalisme, de noodzaak van klassenstrijd tegen het kapitalisme en van revolutionaire vakbondsorganisatie centraal. Op 27 september 1917 leidde de avondschool tot de oprichting van de eerste zwarte vakbond in Zuid-Afrika, de Industrial Workers of Africa (IWA). Het organiserend comité bestond geheel uit zwarte mensen.

In een studiegroep was gevraagd wat de aanwezige zwarte arbeiders wilden, waarop hun antwoord was: "*Sifune zonke!* Wij willen alles!" Dit werd de leuze van de nieuwe vakbond, en er werd een pamflet verspreid waarin zwarte arbeiders werden opgeroepen lid te worden. "Werkers van het Bantoeras", stelde het, "waarom leven jullie in slavernij? ... Omdat de bazen willen dat jullie voor hun winst werken... Er is maar een weg naar bevrijding voor jullie, Bantoewerkers. Verenig je als arbeiders, bevrijd je van de ketenen van de kapitalist!"

Reuben Cetiwe, een van de belangrijkste organisatoren, maakte de doeleinden van de nieuwe bond duidelijk: "We zijn hier voor Organisatie, zodat zodra al jullie medearbeiders zijn georganiseerd, we kunnen zien wat we kunnen doen om het kapitalistische stelsel af te schaffen. We zijn hier voor het heil van de arbeiders. We zijn hier om ons te organiseren en te strijden voor onze rechten en belangen."[4]

Hoewel het aantal leden klein was - het kwam nooit boven de tweehonderd - had de IWA een enorme invloed. De activisten stonden vooraan in de golf van stakingen in 1918 en de ideeën van de IWA maakten indruk op de burgerrechten- en arbeidersorganisaties van die tijd, wat nog doorwerkte in de zwarte arbeidersbeweging van de jaren twintig.

Laat in 1917 had de IWA een ontmoeting met twee belangrijke zwarte nationalistische organisaties, de *African Peoples Organisation* en het *Transvaal National Congress* (een afdeling van het *South African Native National Congress*, nu bekend als *African National Congress*, opgericht in 1912, de stem van de omhoogstrevende zwarte middenklasse). De IWA maakte zeker indruk op de African Peoples Organisation. Talbot Williams sprak in deze organisatie in januari 1918 van de noodzaak tot het oprichten van industriebonden ongeacht kleur, waarbij de organisatie van zwarte arbeiders, van wie de gehele handels- en mijnsector afhankelijk waren, voorop stond. Zijn toespraak werd zeker twee keer herdrukt en blijft een van de opvallendste interventies ten gunste van de arbeidersstrijd van zijn tijd.

De verhouding met het Transvaal Native Congress (TNC) was in het begin meer gespannen. De vertegenwoordigers zaten apart en botsten in discussies. Op eigen bijeenkomsten klaagden IWA-leden luid over de ontmoetingen met het Congress, want "zij zijn de mannen die rijke en hoge mensen organiseren die ons bloed zuigen en ons verkopen."[5]

Enkele vooraanstaande leden van de IWA, als Cetiwe en Hamilton Kraai, waren ook actief in het TNC. Zij speel-

den er een belangrijke rol in dat deze organisatie, die van oudsher de Britse Kroon had gevraagd de racistische onderdrukking te verzachten, op den duur meer aandacht kreeg voor arbeidskwesties en het gebruik van directe massa-actie tegen staat en werkgevers.

In 1918 ging er een golf van stakingen onder alle arbeiders door het land, tegen de gestegen levenskosten. De IWA speelde een leidende rol. In juni 1918 gingen 152 zwarte karrevoerders in dienst bij de gemeente Johannesburg in staking voor een shilling opslag per dag. Ze werden gearresteerd en door de beruchte rechter McFie veroordeeld tot het werk dat ze toch al deden, maar nu onder gewapende begeleiding vanuit de gevangenis. Het vonnis, dat ook naar de normen van die tijd hardvochtig was, riep verontwaardiging op bij zwarten en progressieve witten in de Witwatersrand. Op 10 juni 1918 hield het TNC een protestbijeenkomst van zwarte arbeiders in Johannesburg. De Congress-leiders van de oude stempel stelden een protestbrief aan de regering voor, maar het publiek was het hier luidruchtig mee oneens en stemde in met het IWA-lid Mtota, die opriep tot algemene staking om de arbeiders vrij te krijgen. Er werd een organiserend comité opgericht van leden van ISL, IWA en TNC.

Op de volgende bijeenkomst, 19 juni, waarbij meer dan duizend mensen aanwezig waren, stelde het comité voor dat niet alleen de gevangen gemeentearbeiders vrijgelaten moesten worden, maar dat ieder inheemse arbeider een shilling per dag meer moest krijgen, en anders zou er op 2 juli gestaakt worden.[6] De organisatie was hiervoor echter te zwak en de staking werd afgelast, hoewel enkele duizenden mijnwerkers het parool wel opvolgden.

De regering arresteerde weldra zeven activisten voor het oproepen tot openlijke geweldpleging: S.P. Bunting, T.P. Tinker en H.C. Hanscombe van de ISL, Cetiwe, Kraai en J.D. Ngojo van de IWA en L.T. Mvabaza en D. Letanka van het Congress. Volgens de *Black Folks Who's Who* was dit de eerste keer dat in Zuid-Afrika Europeanen en inheemsen, verenigd voor dezelfde zaak, samen werden gearesteerd en voor hun politieke activiteiten aangeklaagd. Misschien even belangrijk: de meeste beklaagden waren activisten in de revolutionaire syndicalistische beweging.

De zaak werd geseponeerd, maar de strijd ging door. Op 30 maart 1919 organiseerde het TNC een campagne tegen de pasjeswetten op de Witwatersrand. Cetiwe en Kraai stonden opnieuw vooraan en waren lid van de delegatie die bij de hoofd-pasjesbeambte in Johannesburg het intrekken van de wet eiste. De campagne duurde drie maanden, er werden zo'n zevenhonderd zwarte arbeiders gearresteerd en aangeklaagd. De ISL deed zijn best om voor rechtsbijstand te zorgen, maar dit lukte niet altijd. De conservatieven in het TNC namen in mei 1919 de macht over in de organisatie, beëindigden de campagne en lieten de organisatie naar haar oude, gematigde koers terugkeren.

BREED SCALA

Na dit debacle vertrokken Cetiwe en Kraai naar Kaapstad, waar zij een afdeling van de IWA oprichtten. Op 17 december 1919 organiseerde deze bond, samen met een andere onafhankelijke bond, de *Industrial and Commercial Union*, een staking van meer dan tweeduizend zwarte en kleurlingen-haven-

arbeiders. Dit was een onderdeel van een campagne van de gildeachtige *Cape Federation of Trade Unions*, die op dat ogenblik onder invloed stond van leden van de ISL, tegen de export van levensmiddelen. Deze werd gezien als de oorzaak van de hoge kosten van levensonderhoud, maar de bonden eisten ook loonsverhoging. De staking verliep na kerstmis, maar de looneis werd ingewilligd.

Niettemin waren de betrekkingen tussen beide bonden, die eerst "nogal koel"[7] waren geweest, nu beter. In 1920 moeten de twee bonden gefuseerd zijn en in 1921 maakten zij deel uit van een nieuwe vakbeweging, de *Industrial and Commercial Workers' Union of Africa* (ICU). De ICU zou vanaf 1924 stormachtig groeien. Omstreeks die tijd waren de ISL en het grootste deel van revolutionair-syndicalistisch links lid geworden van de Communistische Partij van Zuid-Afrika. De vakbeweging zou omstreeks honderdduizend leden krijgen, wat tot de jaren vijftig niet overtroffen werd door welke zwarte vakbond of politieke organisatie dan ook.

De ICU heeft nooit het duidelijke politieke programma of de strategie van de IWA gehad. De militanten vertegenwoordigden een breed scala van opvattingen: van christendom via zwart separatisme tot vulgair marxisme. Hij had ook geen echte democratische strucuur. De macht was in handen van middenklasse-bestuurders, niet bij vergaderingen of comitê's op de werkvloer.

Toch hebben de IWA en het revolutionair syndicalisme hun stempel achtergelaten op de ICU. De statuten van de ICU waren ontleend aan de IWW, waarbij de arbeiders door hun industriele organisaties werden opgeroepen de productiemiddelen af te nemen van de kapitalistenklasse, om deze in eigendom en beheer van de arbeiders te brengen tot welzijn van allen, in plaats van voor de winst van enkelen. Met dit doel achtte de ICU zich verenigd met alle andere georganiseerde arbeiders over de gehele wereld. Zelfs de conservatieve ICU-leiders koesterden de droom van de ene revolutionaire staking waarin het kapitalisme en de witte overheersing zouden worden verslagen en een duizendjarig rijk van welzijn en gelijkheid zou volgen. De ICU was misschien niet syndicalistisch genoeg - hij miste een heldere strategie en een echte democratische structuur - maar hij was op zijn minst quasi-syndicalistisch.

Het revolutionaire syndicalisme, en daarmee het anarchisme, die zo lang al vergeten en weggewenst zijn door de gangbare geschiedschrijving van links Zuid-Afrika - vooral in geschriften van de communistische partij en haar aanhang - moeten erkend worden als integraal en belangrijk deel van de geschiedenis van de arbeiders-, de socialistische en de burgerrechtenbeweging in Zuid-Afrika. Er loopt een rood-zwarte draad van de IWW, via de ISL en de IWA en andere syndicalistische bonden van gekleurde arbeiders, door de vroege African Peoples Organisation en het Transvaal Native Congress tot in het ingewikkelde weefsel van de reusachtige ICU.

Nog een belangrijke conclusie: de gedachte dat het klassieke anarchisme en het revolutionaire syndicalisme geen analyse hadden van nationale onderdrukking en kolonialisme, is eenvoudigweg onjuist. Het revolutionaire syndicalisme en het anarchisme speelden een belangrijke rol in de strijd tegen kapitalisme en kolonialisme in Zuid-Afri-

ka in het begin van de twintigste eeuw. Het stond ook op zichzelf: niet alleen verzetten de organisaties van deze strekking in westerse landen zich tegen racisme en imperialistische avonturen - getuige de campagnes van de IWW, de Spaanse en de Japanse anarchisten - maar in andere Derde Wereldlanden - in Argentinië, Brazilië, China, Cuba, Korea, Mexico, Nicaragua en Oekraïne - stonden anarchisten en revolutionaire syndicalisten vooraan in de strijd tegen imperialisme en racisme. In zijn hoogtijdagen, van 1890 tot 1940, was de klassieke anarchistische en revolutionair-syndicalistische beweging niet slechts een internationale en multinationale beweging, zij was ook openlijk en consequent internationalistisch en anti-racistisch.

NOTEN

(1) In 1908 scheurde de IWW in de Verenigde Staten uiteen in een 'Chicago'-factie, geleid door 'Big Bill' Haywood en Vincent St. John, een 'Detroit'-factie, geleid door Daniel de Leon. De Zuidafrikaanse IWW was met de eerste, de Socialist Labour Party met de tweede verbonden. - (2) *The International*, 16 juni 1916, 'Inviting Jim Sixpence to tea'. - (3) *The International*, 19 oktober 1917: 'The Pass Laws: organise for their abolition'. - (4) Politierapport over de IWA, mei 1918 (?), in het dossier van het Departement van Justitie, 3/527/17, Nationaal Archief, Pretoria. - (5) F.A. Johnstone, 'The IWA on the Rand: socialist organising amongst black workers on the Rand 1917-18', in: B. Bozzoli (ed.), *Labour, townships and protest;* Ravan, Braamfontein 1979, p. 260. - (6) Politierapport over de IWA, als boven geciteerd. - (7) P.L. Wickens, *The Industrial and Commercial Workers' Union of Africa;* Oxford University Press, Kaapstad 1978, p. 27.

BLADSPIEGEL 4

Te pas, maar meestentijds te onpas, duiken in de media de begrippen 'anarchisme'/ 'anarchie' op. Is er bijvoorbeeld ergens op de aardbol heibel of chaos, dan wordt dat steevast met 'anarchie' betiteld. Je zou je lam kunnen schrijven aan ingezonden brieven om te trachten dat misverstand uit de wereld te helpen. Maar laat ik in deze *Bladspiegel* vooral eens ingaan op het te pas gebruiken van deze twee begrippen.

Trouw van 28 april bevat een tijdschriftenbespreking getiteld 'Links-radicalen tussen paranoïde en helderziend', waarin te lezen valt: "Naar tekenen van libertair verzet moet je nu wel heel goed zoeken tussen alle glossies die de status quo 'bejahen'." De krant bespreekt het anarcho-kapitalistische blad *Vrijbrief*, waar ik overigens nog nooit van gehoord heb – wat echter niet zo vreemd is, getuige het volgende: "Maar het weinige dat de lezer uit de warhoofderij kan opmaken, overtuigt hem niet dat de erfenis van Domela Nieuwenhuis in goede handen is bij de Vrijbrief: de vrijheid die verdedigd wordt, blijkt te slaan op het onverkorte eigendomsrecht." Verder is er aandacht voor *Woorden van Rebellen*, een blad dat bij de journalist(e) weemoedige herinneringen oproept. *Trouw* is door een aantal anarchisten inmiddels op de hoogte gebracht van het feit dat de anarchistische traditie in het Nederlandse taalgebied ook door bladen als *De AS, Buiten de Orde, Aardig* en *Nar* in ere gehouden wordt.

Domela Nieuwenhuis is nog immer populair, zij het dan in de media. Tenminste, ik vind het opvallend hoe vaak zijn naam opduikt in velerlei artikelen. Zie bijvoorbeeld de *Volkskrant*, katern Reflex, van 31 maart. In 'Heel het raderwerk stond stil' wordt een link gelegd tussen de hedendaagse autonome personeelscollectieven bij de NS en de eerste grote spoorwegstaking van 1903: "Wat de geschiedenis is ingegaan als een van de grote krachtmetingen tussen arbeid en kapitaal, was ook een strijd binnen de arbeidersbeweging, tussen socialisten en anarchisten, tussen syndicalisten en 'moderne vakbonden'. (...) Voor Domela Nieuwenhuis demonstreerde de spoorwegstaking welke macht de arbeiders konden uitoefenen via het middel van de algemene werkstaking." Een week later vergelijkt een defensiespecialist in dezelfde krant het conflict tussen de NS-directie en de vakbonden overigens met de oorlog in Kosovo. Je moet maar durven. "Simpel gezegd, machinisten en conducteurs zijn vrije jongens. Ze hebben geen directe band met hun baas. Het heeft iets anarchistisch."

Inderdaad, het is simpel gezegd. Overigens zijn het Kees van Kooten en Wim de Bie geweest die de Nederlandse taal verrijkten met het begrip 'vrije jongens', maar ook met bijvoorbeeld 'oudere jongeren', 'positivo', 'regelneef' en 'doemdenken'. Dit kun je lezen in het vermakelijke boek *Jemig de pemig! - de invloed van Van Kooten en De Bie op het Nederlands*, geschreven door de taalhistoricus Ewoud Sanders.

Domela wordt ook in *De Groene Amsterdammer* (postbus 353, 1000 AJ Amsterdam), nummer 12, van 24 maart, genoemd in een interview met de bekende bioloog Midas Dekkers. Het artikel heet 'Natuur, dat is poep en pis en stank en kwijl', waarin Dekkers zegt: "Het is niet zo bekend dat dieren, als je ze domesticeert, verschrikkelijke veranderingen ondergaan. Als je van een wild dier een huisdier maakt, dus van een wolf een hond of van een oeros een koe of van Domela Nieuwenhuis Wim Kok, dan levert zo'n dier dertig procent van zijn hersengewicht in. Dat is ook de reden waarom je nooit meer een koe het oerwoud in kunt sturen en waarom een hond in het bos hopeloos verdwaalt en waarom Wim Kok nooit meer een eerlijk woord uit zijn mond kan krijgen, dat is een kwestie van domesticatie."

Tot zover Domela. In *De Groene Amsterdammer* 15 komt ex-provo Roel van Duijn aan het woord. Van Duijn staat nog altijd achter de principes van het anarchisme: "Maar ik ben wel tot de conclusie gekomen dat het voor de meeste mensen te moeilijk is om zonder

verantwoord leiderschap tot het goede te komen. Je komt in chaotische toestanden terecht omdat mensen niet gewend zijn vrij samen te werken. Daar is kennelijk een lange scholingsweg voor nodig." Ik vind het opmerkelijk, en ook jammer, dat veel woordvoerders van de protestgeneratie van de jaren zestig/zeventig vurige pleitbezorgers waren van 'de verbeelding aan de macht', maar die verbeelding, en tevens het anarchisme, jaren later als onhaalbaar zijn gaan zien.

De Groene Amsterdammer 17 besteedt aandacht aan de Portugese filosoof, onderwijzer en fado-zanger José Afonso (1929-1987), wiens lied 'Grandola, vila morena' het geheime startsein werd voor de Portugese Anjerrevolutie op 25 april 1974. "Hij werd gezien als de huiszanger van de - verboden - communistische partij van Alvaro Cunhal, lid van de partij wordt hij echter nooit. Hij is met zijn libertaire anarchisme zeker niet geschikt voor de gestaalde kaders. (...) José Afonso geloofde in de permanente revolutie. 'Sempre 25 abril' was zijn lijfspreuk, 25 april voor altijd. Zijn politieke ideaal was 'een samenleving zonder onderdrukkers en onderdrukten' en ging qua vrijheidslievendheid heel wat verder dan socialisten en communisten wensten te gaan. Bij hem was de verbeelding daadwerkelijk aan de macht, geheel in de traditie van het pre-fascistische Portugal in de jaren twintig, dat binnen Europa gold als een hogedrukketel van ongekend utopisch anarchisme."

Naast al dat te onpas gebruiken van de begrippen 'anarchisme'/'anarchie' klinkt 'hogedrukketel van ongekend utopisch anarchisme' mij opeens wonderschoon in de oren.

De AS 132 stond in het teken van anarchisme in Afrika. Mocht je echter ook in Arabisch anarchisme zijn geïnteresseerd, surf dan eens naar http:// homepages.msn.com/terminus /rouia/ alfasail.html, naar http://www.geo cities.com/elganob of naar http://communi ties.msn.com/tahroria; *A-Infos*, de anarchistische elektronische nieuwsservice (zie Bladspiegel 3) berichtte hierover.

Freedom (84b Whitechapel High Street, London E1, 7QX) 62/7 vermeldde de eerste anarchistische conferentie in Bolivia sinds meer dan dertig jaar. Het tweewekelijks verschijnende Engelse tijdschrift plaatste in nummer 62/3 een in memoriam voor de onlangs overleden Uruguayaanse anarchiste Luce Fabbir, voor wie de Italiaanse anarchist Errico Malatesta aan het begin van de twintigste eeuw een soort oom was. Tijdens de militaire dictatuur van 1973-1985 moest ze zich politiek gedeisd houden en haar omvangrijke anarchistische archief moest ze naar het in Amsterdam gevestigde Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) smokkelen.

Op de voorpagina van deze Freedom staat overigens prominent een foto van de rapper Eminem afgebeeld, tegen wie verscheidene vrouwen- en homogroepen in actie zijn gekomen. Freedom's begeleidende tekst luidt: "De vraag is: moeten wij zijn afstotende ideeën tolereren? Voor ons is het antwoord ondubbelzinnig ja. Er is een groot verschil tussen woorden en daden. (...) We zijn volwassenen en kunnen voor onszelf beslissen. Als Eminem zijn woorden in daden omzet, zullen we in actie komen, maar zijn stem moet gehoord worden." Eerlijk gezegd word ik bijzonder kriegelig van dit soort, in mijn ogen, liberale prietpraat en het doet mij vermoeden dat het geen vrouwen, homo's of lesbo's zijn geweest die dit redactioneel commentaar schreven. Dat verbieden niets met anarchisme te maken heeft, staat buiten kijf. Maar moet je het er dan maar bij laten, zolang het alleen maar woorden zijn? Op mijn school dweept menig puber met Eminem en zij teksten worden klakkeloos meegezongen. En aldus worden homovijandige, vrouwonvriendelijke uitspraken de normaalste zaak van de wereld gevonden. In plaats van in een leunstoel stoer te verkondigen dat als Eminem zijn woorden in daden omzet men zeker in actie zal komen, valt er nu al genoeg te doen, lijkt mij.

Overigens bezocht ik recentelijk op mijn school, Werkplaats Kindergemeenschap in

Bilthoven, die in 1926 door de christen-anarchist Kees Boeke (zie *De AS* 76), samen met Betty Boeke, werd opgericht, de jaarlijkse musical. Daar bleek de geest van Boeke nog steeds rond te waren. De musical eindigde namelijk met de woorden: "Veel wat we doen berust op misverstand, dus schuiven we de ruzies aan de kant. Vandaag zijn er geen heren en geen knechten. We gaan nu lekker feesten en niet vechten."
De Moker (postbus 1338, 3500 BH Utrecht), leesbundel bij de (koude en natte!) Pinksterlanddagen van 2001, bevat een interessant stuk getiteld 'Opvoeding en anarchisme' waarin Mikkie de opvoeding van haar drie kinderen beschrijft: "Ik zorg voor mijn kinderen en mijn kinderen zorgen op hun manier voor mij. Ze zijn sociaal en hebben veel plezier in het leven. Zo lijkt het dus met (onze) anarchistische opvoeding heel goed te gaan."
De Fabel van de illegaal (Koppenhinksteeg 2, 2312 HX Leiden) bericht in het artikel 'Anarchisten in Turkse gevangenis gemangeld tussen staat en marxisten-leninisten', over wat anarchisten te verduren hebben, ook fysiek, van 'ware revolutionairen': "Het gaat om een gestaag groeiend aantal ex-leden van de marxistisch-leninistische partijen die hun buik vol hebben van de autoritaire en soms zelfs dictatoriale regimes binnen die partijen. (...) De laatste tien jaar komt de anarchistische beweging in Turkije snel op. Er zijn nu tientallen groepen her en der in het land. Opvallend daarbij is het ontstaan van anarcha-feministische en homo- en lesbogroepen."
In *Buiten de Orde* (postbus 1338, 3500 BH Utrecht) 2001/1 kun je een interview vinden met Spaanse Burgeroorlog-kenner Hanneke Willemse, ook al een redactielid van De AS. Daarin zegt ze: "Voor mij staat anarchisme voor vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Vooral solidariteit, dat moet je leren." Buiten de Orde komt overigens soms met leuke extraatjes. Was dat een aantal jaren geleden het toneelstuk 'De dood van een anarchist' van Dario Fo, de uitgave van 2001/2 heeft 'De anarchistische bankier' van Fernando Pessoa als bijlage.
Voor *Filosofie Magazine* (postbus 3144, 4800 DC Breda) 10/3 hebben een aantal gesettelde heren de pen opgepakt om zich laatdunkend uit te laten over de multiculturele samenleving. De Leidse hoogleraar Herman Philipse gaat voort op het pad dat door Trouw-redacteur Jaffe Vink is uitgestippeld, namelijk het ageren tegen 'politiek-correcten'. Onlangs sloeg een Nigeriaanse politicoloog, wiens naam me helaas ontschoten is, in de Groene Amsterdammer de spijker op de kop met de uitspraak dat het tegenwoordig politiek correct is om niet politiek correct te zijn. Gelukkig kun je in hetzelfde nummer van Filosofie Magazine in een ingezonden brief een ander geluid horen: "Er is, daar heeft Jaffe een punt, geen democratisch debat geweest over hoeveel immigratie een buurt aan kan. Maar is er een democratisch debat geweest over hoeveel kapitalisme een Derde Wereldland aan kan? Economische barmhartigheid - nooit van gehoord." In het artikel 'Een wereld voor iedereen' wordt in *Aardig* (Simon Bolivarstraat 95, 3573 ZK Utrecht), in het februarinummer, uitgebreid ingegaan op deze discussie en de daarbij gebruikte argumenten. De schrijfsters van de brief aan Filosofie Magazine komen namelijk uit deze hoek.
In de rubriek 'Recent verschenen' in *Filosofie Magazine* 10/4 vind je een bespreking van het boek 'Links Nietzscheanisme': "De nazi's hebben Nietzsche misbruikt. (...) Zo heeft Nietzsche een vervelende ultrarechtse bijsmaak gekregen. Toch zijn het vaak linkse filosofen die hem omarmen. Het gaat dan niet om denkers die met boeken in de hand massaal ten strijde trekken tegen de klassenmaatschappij, maar eerder om anarchistische eenlingen. Die passen ook beter bij het werk van Einzelgänger Nietzsche. Ideale lectuur voor het individu dat zijn leven in eigen hand neemt en zich niet wil laten leven."
Leidse politici vinden lokale anarchisten maar braaf, omdat ze niet uitgebreid gelobbyd hebben voor de met ontruiming bedreigde panden aan de Koppenhinksteeg, waar onder andere de Weggeefwinkel, een voko en een dagcafé gevestigd zijn. In *Dus-*

nieuws (postbus 2228, 2301 CE Leiden) 28, mei/juni 2001, reageert de redactie hierop met: "Het is ook nooit goed. Als je teveel lobbiet (...), ben je een salonanarchist, als je helemaal niet lobbiet en enkel met stenen gooit, een chaoot." In deze Dusnieuws kun je ook het gedachtenprikkelende artikel 'Voorbij het ideologische getto' vinden: "Een laatste en wat fundamentelere kritiek is dat de strijd voor het anarchistische alternatief wel heel erg overschaduwd wordt door de strijd tegen de heersende orde. (...) We zullen onze idealen moeten vertalen in een duidelijke en toegankelijke, anarchistische revolutionaire praktijk. Daarvoor zal de strijd het ideologische getto moeten verlaten en zich moeten verplaatsen naar het hart van de samenleving zelf. Dit vergt veel moed en meer concreet vergt het een serieuze anarchistische organisatie die allereerst op lokaal, maar ook regionaal en landelijk niveau haar beslag krijgt." Mocht je dit alles echter even beu zijn, Dusnieuws geeft ook het adres van een anarchistische herberg in Zwitserland, gerund door Jacques Fasel, "die na veertien jaar gevangenschap zijn anarchistische idealen niet kwijt is" (Le Chalet, CH 2325 Les Planchettes).

Ik begon deze Bladspiegel met citaten uit de media, laat ik het dan ook met twee citaten afsluiten. *De Volkskrant* schrijft op 28 juni: "Sinds het protest tegen de World Trade Organization (WTO) in Seattle, anderhalf jaar geleden, is het een favoriet marketingmiddel: anarchisme. Calvin Klein liet een model poseren met een A-teken op zijn buik. (...) Het nieuwste is een videospel State of Emergency. (...) In State of Emergency is het aan de speler om alles en iedereen in elkaar te slaan. (...) Maar in werkelijkheid gaan Amerikaanse anarchisten anderen niet te lijf en zeker geen agenten: daar staan zware straffen op. (...) Beledigd zijn de anarchisten evenwel niet dat ze op onrealistische wijze worden neergezet. (...) "Kennelijk is het opwindend om tegen het systeem in te gaan, anders zou zo'n spel niet worden gemaakt", reageert een opgewekte John Zerzan, het intellect van de radicaalste tak anarchisten in Eugene, Oregon. Dat ze worden vercommercialiseerd - precies waar anarchisten tegen zijn - deert Zerzan niet. "Dat lukt het bedrijfsleven toch niet."" Tien dagen eerder schrijft *de Volkskrant* in 'Eiland vol theaterjunks met regenpakken' over het jaarlijkse Oerol-festival op Terschelling: "En overal hoor je dezelfde 'klacht': het festival (...) is steeds verder geprofessionaliseerd en raakt daardoor langzaam maar zeker zijn vrolijke anarchistische trekken kwijt."

'Vrolijke anarchistische trekken', 'hogedrukketel van ongekend utopisch anarchisme', zo zie ik de media graag over 'anarchisme'/'anarchie' schrijven!

P'tje Lanser

REACTIES & DISCUSSIES

BIJ HET EINDE VAN EEN POLITIEKE IJSTIJD

Het afgelopen voorjaar werden in verband met de mond- en klauwzeergekte in Amsterdam twee demonstraties georganiseerd, beide de meest betekenisvolle die ik in lang had meegemaakt. Bij de eerste liep er niemand mee die mij bekend voorkwam (na afloop bleken er nog twee anarchistische kameraden bij te zijn) en de waardigheid en vastbeslotenheid van deze nieuw-opstandigen trof mij sterk. De waanzin van een veeziekte die in feite onschadelijk is en gemakkelijk te bestrijden, maar die op grond van economische overwegingen tot een nationale ramp wordt verklaard, tot nodeloze massaslachtingen van gezonde dieren en een nieuwe ronde 'herinrichting van het platteland' leidt - het bracht mensen op de been die er wellicht nooit bij stil gestaan hadden dat er iets mis is met deze maatschappij.

Bij de tweede demonstratie kon ik mij aansluiten bij een blok met zwarte vlaggen. Maar er was iets merkwaardigs. Ik kende de-

ze mensen niet, en - laten we wel wezen - het anarchistische wereldje is in Nederland tamelijk overzichtelijk. Ik vroeg de man naast mij waarom hij een zwarte vlag droeg. Het symboliseerde voor hem een economie die gericht was op de dood, een ziek stelsel. "Weet u dat dit een symbool is van het anarchisme?", vroeg ik hierop. "Nee, dat weet ik niet, maar dat kan mij niet schelen. Dit is de eerste keer in mijn leven dat ik demonstreer, sterker nog, ik ben politieman, maar ik kan u verzekeren dat als de koningin op 30 april naar het noorden was gekomen zij ontvangen zou zijn met een zee van zwarte vlaggen." Het einde van de demonstratie bestond uit het hand in hand gezamenlijk meezingen bij John Lennon's *Imagine*. "Stel je voor mensen, geen land, wat fantastisch", zegt de organisatrice-spreekstalmeesteres door de microfoon. Na een seconde gêne om tegen te vechten sta ik hand in hand met eén maoïst van mijn leeftijd en een keurige mevrouw uit Zuid in mantelpak - een zwarte mevrouw. Knijp mij, ik droom. Voorjaar 2001.

Dat er reden is tot ontevredenheid met en verzet tegen de huidige politiek-economische orde hoef ik u waarschijnlijk niet te vertellen. Dat er wel degelijk een brede bereidheid is tot verzet is iets wat ik mij eigenlijk tot voor kort niet meer kon voorstellen. Dit verzet komt regelmatig in het nieuws tegenwoordig, als er weer eens een topconferentie van mannen in grijze pakken is die verdere besluiten nemen met betrekking tot deze orde. Er is geen top meer die niet begeleid wordt door demonstraties. Klein, maar vastberaden. Groot, en even vastberaden, maar met het potentieel tot provocatie waar de machthebbers en hun inktkoelies bij opleven. Drie politielaarzen op de rug van een zwarte man in Salzburg, een veelzeggende foto - geen apologeet van de markteconomie die nog met schijnheilige praatjes over de regeringsdeelname van de partij van Haider aankwam. En in Italië regeert de mediamagnaat Berlusconi met de xenofoben en de erfgenamen van Mussolini. Ze waren klaar voor een goede rel bij de conferentie van de G8 in Genua - er lagen 300 lijkenzakken klaar, één is er nodig geweest.

Genua, 19-20 juli 2001, was met zeker tweehonderdduizend demonstranten en de dood van Carlo Giuliani een hoogtepunt van de georganiseerde gedemonstreerde ontevredenheid. De huisideologen van de heersende orde komen nog aan met etiketten als 'antiglobaliseerders' of 'globofoben', maar deze bezweringstaktiek kan niet verhullen dat deze beweging mondialer is dan het economische stelsel dat de grijze pakken verder willen doordrijven. Intelligente ideologen lijken dit ook te beseffen. Het démasqué van de ideologen wordt ook steeds schriller: paarse kerkbode *De Volkskrant* citeerde op 30 juli 2001 met instemming de spreekwoordelijk-briljante econoom die de demonstranten verweet dat zij de armen in de Derde Wereld willen opzadelen met rijkeluisspeelgoed (hun spelling) als schone lucht, schoon water en meer vrije tijd, in plaats van met vervuiling, wonen in de fabriek en van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat beulen voor een hongerloontje. Een voormalige vakbewegingskrant...

Een denigrerende uitdrukking als 'tophoppen' die ook in 'onze' kringen wordt gebruikt, gaat er aan voorbij dat de demonstranten een thuisfront vertegenwoordigen en natuurlijk ook zelf vormen. Het is een veelvormige, ongedifferentieerde beweging, en dat is goed - hopelijk krijgen sectarisme en voorhoedepretentie van dezen of genen (anarchisten niet uitgesloten) geen kans. Laten we vaststellen dat de politieke ijstijd die ergens in de vroege jaren tachtig inzette en die bekroond werd met de ineenstorting van het 'reële socialisme' - wat de ideologische overwinning van neoliberaal kapitalisme leek - voorbij is. Daarmee is tevens een einde gekomen aan burgerlijke welwillendheid jegens het anarchisme - allerhande typen noemden zich tot voor zeer kort 'libertair'. Als ik dit opschrijf is het bloed nog niet afgewassen van de muren in het mediacentrum van het Genuees Sociaal Forum, en ligt Giuliani maar net in zijn graf. De minister

van Economische zaken van Tanzania zegt dat hij zich wel vertegenwoordigd voelt door de demonstranten in Genua. Wat gaat er op dit einde van een ijstijd bloeien?
André de Raaij

DE ORANJE KERN VAN HET NEDERLANDSE NATIONALISME

Een prins die lid was van nazi-organisaties. Een koningshuis met goede relaties met allerlei dictators. Een schoonvader die medeverantwoordelijk was voor het vermoorden van 30.000 linksen in Argentinië. De Oranjes zullen je familie maar zijn. Bij de kritiek die tot voor kort vanuit republikeinse hoek op de monarchie werd geleverd, bleef men vaak steken in commentaar op de staatsrechtelijke grondslagen ervan en op het wangedrag van individuele leden van het koningshuis. Anarchisten en andere radicaal-linkse mensen moeten echter verder gaan en het koningshuis aanvallen in de kern, als symbool van het Nederlandse nationalisme.
Het koningshuis is tegen het einde van de negentiende eeuw begonnen een belangrijke plaats in te nemen in het Nederlandse nationalisme. Na de nieuwe grondwet van 1848 overheerste eerst nog lange tijd een politieke machtsstrijd tussen parlement en koningshuis. Pas toen de weinig publieksvriendelijke koning Willem III stierf, kwam er ruimte voor een nieuwe invulling van de monarchie. In die periode, zo rond 1900, was de liberale ideologie dominant.
De liberalen zagen toentertijd met lede ogen aan dat de samenleving verscheurd en onbeheersbaar dreigde te raken door 'de sociale kwestie' en de socialisten die opkwamen voor de arbeiders. Lastig was ook 'de schoolstrijd' die gevoerd werd vanuit religieuze kringen en die draaide om het subsidiëren van bijzonder onderwijs. Tegen al deze verdeeldheid zetten de liberalen de ideologie van de nationale eenheid in. Dat leidde tot de vorming van het Nederlandse nationalisme en de bijbehorende eenheidsstaat. Behoudende liberalen stelden later bovendien voor om jaarlijks op de verjaardag van de toenmalige koningin Wilhelmina een groots feest te organiseren. Dat was het begin van Koninginnedag.
De opkomst van het Nederlandse nationalisme ging gepaard met een 'herontdekking', of liever herschrijving, van de eigen vaderlandse geschiedenis. Bevorderlijk daartoe waren de talloze nationale herdenkingen die voor het eerst werden georganiseerd en die direct tot tradities uitgeroepen werden. Er werd een historische continuïteit geconstrueerd vanaf Willem van Oranje tot aan de nieuwe koningin. Bij de 'vaderlandse' geschiedenis kwam dus het koningshuis centraal te staan, in plaats van de moderne staat en zijn voorgangers.
Tegelijk werd het platteland populair omdat daar de Nederlandse 'volksgeest' en gebruiken in oorspronkelijke vorm bewaard zouden zijn gebleven. Een grote rol bij die ontwikkeling speelde het toerisme uit landen waar de nationalistische ideologie al verder wortel had geschoten. Er ontstond ook een rechts en racistisch primitivisme, dat vooral duidelijk naar voren kwam door de situatie in Zuid-Afrika. Daar vochten de Nederlandstalige Boeren rond 1900 een oorlog uit met Groot-Brittannië. In Nederland konden de Boeren rekenen op een enorme solidariteit. Ze werden door de nationalisten tot de Geuzen van de negentiende eeuw gemaakt, een groep Nederlanders die nog niet door de kwalen van de moderne beschaving was aangetast, een baken in de nerveuze, verdwaalde maatschappij die anti-revolutionairen en liberalen om zich heen zagen.
Het is typerend voor het Nederlandse nationalisme dat de monarchie er zo'n grote rol in speelt en zoals bij elk ander nationalisme worden ook in het Nederlandse de onderdrukkende patriarchale verhoudingen bevestigd. In de toenmalige liefde voor de Boeren klonk een enorme bewondering door voor stoere mannen, voor kerels die van wanten wisten. Een van de helden in die tijd was generaal Van Heutsz, wegens zijn bloederige aandeel in de koloniale strafexpeditie op het eiland Lombok, en omdat hij om-

streeks 1900 Atjeh grotendeels onderwierp. Rond Lombok en bij de inhuldiging van Wilhelmina bleek dat Emma en Wilhelmina uitstekend konden dienen als het zachte vrouwelijke contrapunt van onschuldige maagdelijkheid of verantwoordelijkheid tegenover stoere mannenkracht. De jonge koningin Wilhelmina werd zo in het nationalistische gedachtegoed het symbool voor 'onze' jonge, mooie, reine en opbloeiende natie. Een reine koningin voor een reine natie. Dat kwam het duidelijkst naar voren tijdens het 'hoogtepunt' van het Nederlandse nationalisme: het imperialisme. Terwijl op Lombok en Atjeh massale slachtpartijen aangericht werden, bouwde men in Amsterdam het Koloniaal Instituut en richtte men daar een tentoonstelling in over de Nederlandse 'prestaties' in Indië, compleet met echte 'inboorlingen' in een tentenkamp. Imperialisme werd niet langer gezien als koloniale uitbuiting, maar als een visitekaartje van de westerse nationale staat. Nederland hield een 'beschavingsoffensief' en had een 'ethische missie' te vervullen.

Uitbuiting en onderdrukking verpakt in een ethisch nationalistisch jasje, dezelfde retoriek keert veelvuldig terug in de Nederlandse geschiedenis. Toen men Indonesië na de Tweede Wereldoorlog wilde heroveren, sprak men van 'politionele acties' om de 'orde en vrede' te herstellen. En in de jaren tachtig zou Nederland een heldenrol hebben vervuld door binnen de NAVO tegen kernwapens te pleiten. En ook bij de kwestie Maxima stond bij zowat iedereen voorop dat Nederland de mensenrechten hoog in het vaandel heeft staan en dus niet in verband wil worden gebracht met de Argentijnse boeven. Maar de feiten zijn zoals gebruikelijk heel anders: Nederland was destijds de grootste handelspartner van de Argentijnse militaire dictatuur.

De hele discussie rond Maxima en haar vader was niet gericht tegen het koningshuis op zich. Het leek er uiteindelijk juist om te gaan het koningshuis te redden. Volgens de meeste critici dient het koningshuis namelijk te voldoen aan bepaalde ethische normen en dat bevestigt juist het rechtse en nationalistische idee dat het staatshoofd boven het vereende volk zou moeten staan. Het monarchistische kamp onder leiding van 'vader des vaderlands' Kok deed er dan ook alles aan om de natie weer bijeen te brengen, die zo verdeeld leek rond de kwestie Maxima. Het koningshuis begon direct een nieuw charme-offensief en speelde daarbij zoals altijd in op de gemoederen van 'het volk'. Willem-Alexander hangt daarom via het Olympisch Comité de sportheld uit en de aanstaande prinses Maxima werd door Kok 'aantrekkelijk' genoemd. Prins Friso stelde ons ondertussen gerust dat hij geen homo is. Deze generatie van de monarchie is kerngezond en met de reproductie zit het kennelijk ook wel snor. En nadat Maxima als klap op de vuurpijl afstand nam van het Argentijnse kwaad, verstomde alle kritiek. De Oranjes hadden hun - volledig onterechte - zuivere imago terug gewonnen.

Via de monarchie worden dus maatschappelijke tegenstellingen ontkend en de nationale eenheid bevestigd. In plaats van te streven naar een onbesmet koningshuis dient links te pleiten voor de afschaffing ervan. Dat was in de negentiende eeuw nog heel gewoon. En de socialistische arbeidersbeweging moest rond de eeuwwisseling ook niet veel hebben van de nieuwe nationalistische rol van het koningshuis, zoals die de Oranje-gezinde welgestelde burgerij voor ogen stond. De monarchie kon zeker niet direct rekenen op de nu gebruikelijke massale aanhang. De mening over het koningshuis bleef nog lange tijd klassebepaald.

De Oranje-gezinden bouwden toentertijd op Koninginnedag een feestje en de socialisten hadden hun 1 mei-viering. Het kwam op straat regelmatig tot flinke vechtpartijen tussen monarchisten en anti-monarchisten. De koningsgezinden moesten hun feest letterlijk doordrukken tegen de vrij algemene antimonarchistische stemming in. Ze organiseerden stroop- en plundertochten tegen critici van het koningshuis, onder het motto 'Hop,

hop, hop, hangt de socialisten op!'. Men gooide ruiten in van de huizen van bekende socialisten en vernielde socialistische drukkerijen. De politie stond dat oogluikend toe.
Geleidelijk aan kregen de monarchisten de overhand. Dat bleek bij de kroning van Wilhelmina, de oma van Beatrix. Er heerste toen over het naderende feestgewoel weliswaar nog grote onvrede in kringen van de sociaaldemocratische SDAP, maar men verzuchtte daar toch: "Wij weten wel dat de arbeider in zijn vreugdeloos bestaan behoefte gevoelt om eens een enkele maal zorg en kommer op zij te zetten en zich te werpen op den roes der feestvreugde. Vandaar dat de grote massa waarschijnlijk zal behoren onder degenen die feestvieren. Maar deze onbewuste uitingen van dorst naar wat levensvreugde moeten de grootse taak die het arbeidend volk te vervullen heeft, niet op den achtergrond dringen." De SDAP-Kamerleden lieten dan ook terecht verstek gaan bij de kroning. Nu stelt alleen de SP zich nog vergelijkbaar op.
Vanuit de actiebeweging levert vooral het Comité Mars op de Oranjes (COMODO) wezenlijke kritiek op de monarchie. En dat doet het comité bovendien met veel gevoel voor humor. "Koninginnedag 2001 zal de geschiedenis ingaan als de eerste koningshuis-vrije Koninginnedag van de 21e eeuw", grapte COMODO in een persbericht naar aanleiding van het afgelaste koninklijke bezoek aan Meppel en Hoogeveen. "Onder druk van het Comité Mars op de Oranjes hebben Beapix en aanverwanten besloten zich niet in de openbaarheid te wagen. Het is een hele nieuwe ervaring voor de bevolking: kennelijk is het prima mogelijk een soort van feest te hebben in het hele land, zonder dat de koninklijke familie zich hier mee bemoeit. Want laten we wel wezen: wie zit er nu eigenlijk te wachten op altijd weer diezelfde belachelijke taferelen op tv met oudhollands koekhappen en hoepeldraaien, wekenlang gedrilde schoolkleuters die gedwongen worden een versje op te zeggen voor een stelletje rondsjokkende miljardairs, Joop van Zijl die wat zit te babbelen over het nieuwste hoedje van Bea, etcetera. Het is duidelijk dat dit jaar de nieuwe trend is gezet: een Koninginnedag zonder het koningshuis!"
Koen van de Meulen en Eric Krebbers
(medewerkers van de organisatie De Fabel van de illegaal)

BOEKBESPREKINGEN

HET EINDE VAN DE HOMO ECONOMICUS

Raoul Vaneigem heeft weer een goed boek geschreven. In een unieke stijl, die aanknoopt bij de traditie van de achttiende eeuwse manifesten, bouwt hij verder op de ideeën die hij in de zestiger jaren in de Situationistische Internationale verdedigde en in *Handboek voor de jonge generatie* (1967; Ned. vert.: 1978) voor het eerst uitgewerkt heeft.
In een wereld waar het geld ten volle regeert, ziet Vaneigem in elk mens nog genoeg levenskracht om te bestrijden wat hem onderdrukt en onteert. Toch is er weinig aanleiding om snel de dageraad te zien gloren: "Nooit hebben de volkeren zo vele redenen gehad om verontwaardigd te zijn en nooit hebben zij zo weinig energie opgebracht, ik wil zelfs niet zeggen om de omstandigheden te veranderen, maar eenvoudig om verandering te *willen* brengen in omstandigheden die zij blijven betreuren met een nooit opdrogende woordenvloed. In de loop der eeuwen zijn er nooit zovele middelen voor een waarachtige emancipatie van de individuen en de volkeren voorhanden geweest; nooit eerder werden zij zo zeer genegeerd en misprezen door zo'n schandalige houding van passiviteit, gelatenheid, lethargie, afstomping, fatalisme." Waarom laten de mensen zich zo lang onderwerpen, terwijl zij op de wereld zijn om vrij te zijn? En Vaneigem vraagt zich, haast wanhopig, af welke hoop er kan ontstaan uit een dergelijke ontreddering.
Getrouw aan zijn situationistische uitgangspunt, stelt Vaneigem – nog steeds – voor om "situaties te construeren waarin het scheppen van het dagelijks geluk ons leert een

steeds meer humane maatschappij te creëren". Het gaat er hem om het bewustzijn van een radicale verandering, dat sedert mei '68 te voorschijn is getreden, te 'verhaasten' – ook al is dit bewustzijn momenteel aan het oog onttrokken.

Vaneigem legt uit dat de geschiedenis van de oude wereld de geschiedenis van de onvoltooide mens is. De ontmenselijking van de mens vond haar oorsprong in de uitbuiting van de natuur. Ongeveer achtduizend jaar voor onze tijdrekening betekende de overgang naar de landbouwmaatschappij een breuk met de vijf en twintig duizend jaren waarin de mensen door het verzamelen van planten, de jacht en de visvangst in hun levensonderhoud voorzagen. Deze 'neolithische revolutie' heeft een drievoudige scheiding teweeggebracht: een scheiding tussen de mens en de natuur, een scheiding tussen de mens en de medemens, een scheiding tussen de mens en zichzelf. Het is de arbeid die de mens van zichzelf scheidt en, op zijn beurt, zich opdeelt in een manuele activiteit, die voorbehouden is aan de slaven, en een intellectuele activiteit, die het voorrecht is van de meesters. Aan deze maatschappelijke deling beantwoordt een verdeeldheid in het individu. Terwijl een organisatorische macht pretendeert de wereldlijke rijkdom te beheren in naam van de hemel, wordt de zelfbeheersing ingeroepen om de 'animaliteit' in de mens te onderdrukken, om de driften te kanaliseren en tot arbeid om te zetten. De macht van de geest, van de hemel, van de meester en van de staat vangt dáár aan waar het lichaam aan economische imperatieven gehoorzaamt en aan het genot verzaakt. Deze omkering, zo vervolgt Vaneigem, is er zo goed in geslaagd de norm te worden dat werken beschouwd wordt als een zaligmakende activiteit en zich overgeven aan het plezier te leven, als een bron van onheil.

De arbeid verandert de wereld en, door de mens te veranderen tot arbeider, sluit hij hem als menselijk wezen uit de wereld uit. De economie zoals die al bijna tienduizend jaren beoefend wordt, betekent zowel een uitbuiting van de natuur, van de aarde en van de mens, als een commerciële ruil van geproduceerde goederen. De meesters van de handarbeid regeren niet enkel over het maatschappelijk lichaam en over de lichamen van de individuen, zij treden ook binnen in het circuit van koop en verkoop van waren. Tot in relaties die schijnbaar niets te maken hebben met handel, worden de mensen gedwongen om enkel maar handelsrelaties met elkaar aan te gaan. Wanneer de economische noodzakelijkheid voorschrijft om de levenskracht in arbeidskracht om te zetten, zo betoogt Vaneigem, dan moet het verlangen plaats ruimen voor de plicht. Daarom voelt iedereen zich, overal en altijd, schuldig.

De warenrelatie maakt dat het recht van de sterkste in de praktijk de lucratieve uitbuiting van de zwakste betekent. In de negentiende eeuw maken we dan ook de opleving van de arbeidersstrijd mee. De arbeidersorganisaties, partijen en vakbonden traden met de heersende klasse in een concurrentierelatie en werden op het terrein van de tegenstander gelokt, hetgeen hun bureaucratisering tot gevolg had. De strijd voor sociale vooruitgang, hoe goed deze voor de arbeidersklasse ook geweest is, eindigde in de integratie in het kapitalisme. De verbeteringen in het dagelijkse leven – arbeidsduurvermindering, sociale zekerheid, medische zorg, betaald verlof, werkloosheidsuitkeringen, loonsverhogingen, recht op vrije tijd – die de patroons toestonden na harde arbeidersstrijd, bereidden een terrein voor waarop een consumptiekapitalisme tot ontwikkeling zou komen.

In plaats van de productie stond voortaan de consumptie voorop. Dit werd door de arbeiders als een bevrijding ervaren: "Bij elke schok van de geschiedenis droomt het lichaam ervan de wereld die door de arbeid in een nachtmerrie veranderd is, tot een Eden om te vormen."

Vanaf de jaren vijftig trekt het kapitalisme minder profijt uit de surplusarbeid van de

werkende massa's dan uit de kunstmatige behoeftes om om-het-even-wat te consumeren. Een dergelijke mutatie, zo stelt Vaneigem, bracht in de mentaliteit een verschuiving teweeg die geen enkel idee, geen enkel gedrag onberoerd liet. De afnemende interesse voor de productie verschafte aan de 'arbeidsweigering' een soort van impliciete goedkeuring. De consumptiementaliteit bracht een nieuwe wind met zich mee, een liberalisering van de zeden en een andere opvatting over het lichaam. Niet enkel de politieke en religieuze ideologieën van de westerse wereld raakten in onbruik, ook de instellingen van de patriarchale macht brokkelden af. Waarden die eeuwenlang hoog in het vaandel geschreven stonden, werden onderuit gehaald: hiërarchie, leger, magistratuur, kerk, gezin, misprijzen voor de vrouw, voor het kind, voor de natuur en voor de aarde. In enkele decennia waren de meeste dictaturen gevallen: het franquistische Spanje, het Portugal van Salazar, het Griekenland van de kolonels, het Chili van Pinochet, het gemilitariseerde Argentinië. Het gigantische stalinistische Rusland stortte als een kaartenhuis in elkaar. Het hedonisme, de spilzucht, de overvloed namen de plaats in van de soberheid, van het ascetisme, van de spaarzaamheid.
Alhoewel deze nieuwigheden gebonden waren aan de noodzaak te consumeren, openden zij de poorten van de emotie, van de driften die millennialang verdrongen waren, onderdrukt door de arbeid en diens dwingelandij. Nochtans, verre van daar profijt uit te trekken en de beloftes op welzijn verder door te drukken, bleven de mensen even passief verder leven, verblind door de vrijheid van de reclame en vervuld van zelfverachting. Het nieuwe totalitarisme – dat van de vrije markt – kon zich dus zonder slag of stoot doorzetten. Het parasitaire kapitalisme hoefde slechts voort te woekeren op de mestvaalt van een morbide apathie.

Tot in de jaren zeventig, zo vervolgt Vaneigem, investeerde het kapitalisme een deel van zijn winsten opnieuw in het individu en in de maatschappij. Vanaf de jaren tachtig evenwel heeft het kapitalisme elk dynamisme opgegeven. Het investeert niet meer in nieuwe bedrijven, vermindert de productie-eenheden, sluit fabrieken en stuurt arbeiders op straat. Het geld dat gisteren nog in de groei-economie geïnvesteerd werd, wordt voortaan opgeslorpt door de beursspeculatie en reproduceert zichzelf in gesloten circuits. Het kapitaal investeert enkel nog maar in zichzelf.
Hebben we allang niet opgegeven om ons op te winden om consumptiegedrag dat voorgeschreven wordt door de mode en geen nuttigheidswaarde meer beoogt? Welnu, zo stelt Vaneigem, we bevinden ons momenteel in een stadium waarin de gebruikswaarde van een waar naar het nulpunt neigt en zijn ruilwaarde naar het oneindige. Het ligt in de logica van een speculatief financierskapitalisme om het nutteloze te rentabiliseren, veeleer dan geld te verlenen aan bedrijven van openbaar nut. Het systeem heeft de mensen zo ver kunnen krijgen dat ze niet zozeer consumeren voor het genot van de verworven goederen, maar om het aandeel van de financiële markten te doen stijgen.
Het hebben van een job wordt enkel maar noodzakelijk geacht omdat het een loon oplevert dat nodig is voor de consumptieuitgaven. De bazen verrijken zich aan de surplusarbeid. Nu ze beursspeculanten geworden zijn, verrijken ze zich aan de werkloosheid. In ruil voor een schamel loon aanvaarden de arbeiders arbeidsvoorwaarden en een arbeidsritme die door de arbeidersbeweging vijftig jaar geleden afgewezen werden.
De vrije markteconomie heeft in elk aspect van het dagelijkse leven weten door te dringen en spint zijn web tot in de meest afgelegen streken van de aardbol. Volgens Vaneigem staat de bio-industrie, met zijn concentratiekampstructuur, model voor een maatschappij waarin de overheersing van het geld de mensen en de dingen tot een cijfer reduceren. "Het hart van een harteloze wereld klopt op het ritme van de financiële markten."

Waar kunnen we nog een revolutionair project vinden, vraagt Vaneigem zich af. De huidige problemen kunnen niet opgelost worden met de antwoorden van het verleden. Laat het eens en voor altijd duidelijk gezegd zijn, stelt Vaneigem: alle revolutionaire en reformistische projecten zijn totnogtoe mislukt omdat zij, *volentes nolentes*, gehoorzaamden aan de vereisten van de evolutie van de wareneconomie en dat het in diens aard lag om hen te recupereren, hoezeer zij ook in oorsprong oprecht de mens en de wereld wilden veranderen. Vaneigem herinnert ons eraan dat de arbeidersbureaucratie voor de verstatelijking van de productiemiddelen pleitte op een ogenblik dat het privé-kapitalisme overstapte naar het staatskapitalisme. Net zo, stelt Vaneigem – en hij trapt daarmee ongetwijfeld op zere tenen -, zullen we eens moeten toegeven: de beweging van de bezettingen van mei '68 in Frankrijk is de laatste revolutie geweest die gedicteerd werd door een economische mutatie en de eerste waarin de vooruitgang van de mens ondergeschikt werd gemaakt aan de vooruitgang van de waar. De contestatie van de traditionele waarden, ná 1968, ontspruit volgens Vaneigem eveneens aan de mutatie van de economie – daarom is zij zo diep van de dood doordrenkt. Hoe schandalig dit ook moge lijken: de weigering van de arbeid, van het offer, van de ruil, van de verdringing, van de macht, van de staat, van de ideologieën beantwoordt impliciet aan de vereisten van de economie. De beweging van 'mei 68 zou een revolutie geweest zijn die de overgang van een oude en statische economie naar een nieuwe en dynamische kenmerkte. Haar radicaliteit bestond noch in de contestatie van het eerste, noch in de instelling van het tweede.

De arbeidsplek bezetten om deze tot plaatsen van creativiteit om te vormen, het eigen lichaam bezetten om het om te vormen tot plek van genot, de grond bezetten om er een waarachtige menselijke aanwezigheid te planten: dat was in essentie de doelstelling van 'mei '68'.

Het kapitalisme van de jaren zestig had niets te winnen van een revolutie die het dagelijkse leven wilde revolutioneren, zo stelt Vaneigem. Het feit dat het daarentegen zowel investeerde in het nihilisme van de consumptie als in de kritiek van het consumptiegeluk, liet gemakkelijk voorvoelen dat het vroeg of laat profijt zou trekken uit één van beide. Waaruit Vaneigem besluit: "De nieuwe ideologieën zijn nooit iets anders dan de ideeën van de economische vernieuwing. Het is beter dat nu onder ogen te zien dan later daarover verontwaardigd te zijn."

Zullen we dan eeuwig met een parasitair kapitalisme opgezadeld zitten? Niets is minder waar. Net zoals het Romeinse rijk niet door de barbaren maar door haar eigen bureaucratie en interne verdeeldheid ten onder ging, net zoals het stalinistische bloc zonder slag of stoot ingepalmd werd door de liberale hamburger, net zo is het parasitaire kapitalisme veroordeeld tot een gelijkaardige implosie. Het systeem weet evenwel hoe het moet reageren op deze dreiging. Terwijl de tirannie van de vrije markt de maatschappij in duisternis hult, ontstaat er een neokapitalisme, opent het de poorten van een wereld die op zichzelf teruggevallen is en doet het een sprankeltje hoop fonkelen. Op die manier doet het niets méér dan gehoorzamen aan een verdedigingsreflex van het vastgeroeste economische organisme. Het drukt de wil tot overleven uit van een economie die geconfronteerd wordt met het risico van een algehele instorting van de ruilwaarde, van een wereldwijde devaluatie van het geld, hetgeen niets meer maar ook niets minder dan haar ondergang zou betekenen.

Vaneigem ziet in de huidige wereld een hervormingsprogramma gestalte krijgen, waarin voor de eerste keer in de geschiedenis een uitbuitingseconomie plaats ruimt voor een productiewijze die gebaseerd is op een bondgenootschap met de natuur.

Er ontstaat een kritisch consumentengedrag, dat goederen van betere kwaliteit eist en daardoor de basis legt voor een markt waar-

in het vlees uit de bio-industrie geboycot wordt ten voordele van een biologische landbouw, waarin het gedesemd brood verkozen wordt boven chemische bloem, waarin het nutteloze en het spectaculaire aan de kant geschoven worden ten voordele van goederen en diensten die beter afgestemd zijn op een verlangen naar authenticiteit.

Multinationals wassen het geld van de milieuverontreiniging en van de corruptie wit door het te investeren in nieuwe bedrijven van het neokapitalisme. De voorspelbare ondergang van de petrochemische en nucleaire maffia's brengt een dynamiek op gang waarin deze, gedreven door economische noodzaak, gaan investeren in schone en vernieuwbare energieën.

Het project om het leven en het milieu te beschermen, levert onverwachte kansen op voor technologieën die aanvankelijk ontworpen werden om deze te verwoesten.

Voorzichtige hervormingen, die niets revolutionairs hebben, banen zich een weg in het meest strikte respect voor de legaliteit. Het behelst een belasting op het parasitaire kapitaal en op de gigantische geldmassa die geïnvesteerd wordt in het circuit van de beursspeculatie.

Geen grote revolutionaire gedachten dus, wel een aantal hervormingen die de economie op een ander spoor moeten zetten. Een *vergroening* van de economie, dat door Vaneigem consequent neokapitalisme wordt aangeduid. Een reëel haalbaar project, dat ongetwijfeld een vooruitgang inhoudt, maar dat verder doorgedrukt dient te worden wil het werkelijk revolutionair zijn. En dat het vertrekpunt vormt voor een strijdperspectief waaraan allen kunnen deelnemen.

Hebben we niet het recht, zo werpt Vaneigem op, om belastingen te weigeren als die niet naar bedrijven gaan die het milieu en de kwaliteit van het leven verbeteren? Hoe zouden we beter de luchtverontreinigingen, de verkeersopstoppingen kunnen beperken dan door het openbaar vervoer gratis te maken en ecologisch te moderniseren? Het onderwijs zou op een ludieke manier georganiseerd kunnen worden, zodat het genoegen om te leren het haalt op de slaafse plicht om werk te vinden. De voorwaarden zijn gunstig om openlijk op te roepen tot een boycot van de producten uit de vervuilende agro-industrie, zodat de subsidies veeleer ten goede komen aan biologische boerderijen die de kwaliteit van het voedsel garanderen.

Net zoals het prille kapitalisme vanaf het einde van de achttiende eeuw het genie van duizenden uitvinders gestimuleerd heeft, net zo ziet men momenteel ontdekkingen verricht worden die niet langer gebaseerd zijn op de arbeidskracht, waartoe het menselijk organisme altijd gereduceerd werd, maar op een bewustzijn dat het lichaam zijn levenskracht terugschenkt. Dat betekent ook dat de gedwongen, afstompende en vervelende arbeid vervangen zal worden door de passie van het scheppen. Want betekende de oude slogan 'Werk nooit' niet dat de arbeid vervangen moest worden door een creatieve activiteit? Vaneigem merkt op dat het 'einde van de arbeid' zowel ingeschreven staat in het programma van het parasitaire kapitalisme als in de wil tot emancipatie van de mens. Zij verloopt uiteraard niet op dezelfde wijze in het ene en het andere geval!

Overal waar de consumptie-economie de plaats heeft ingenomen van de productie-economie, is de patriarchale macht in verval geraakt, hetgeen de autoriteit van de staat ondermijnd heeft. Het verzwakken van de staat, ook al is dit in eerste instantie ten goede gekomen aan het financierskapitaal, biedt redenen om zich te verheugen. Terwijl de parlementaire democratie in crisis raakt en de beruchte kloof tussen de burger en de politiek toeneemt, ontstaat er een geheel van sociale verenigingen die gevormd worden door autonome individuen en die, zowel op lokaal als internationaal vlak, veranderingen beogen. Door meer openbare middelen te eisen voor de kwaliteit van het leven, voor onderwijs en cultuur, voor een biologische landbouw, voor het milieu, voor het openbaar vervoer, voor sociale huisvesting en sociale zekerheid, eisen de burgerinitiatieven

het recht op om sociale controle uit te oefenen op het geld van de gemeenschap. Ze vormen de kiem voor een directe democratie, die de parlementaire democratie dient af te lossen.
De ervaring toont evenwel aan dat het niet zo gemakkelijk gaat om de stap te zetten van een defensieve vereniging naar een type burgerinitiatief dat beslissingen kan nemen. Het ontbreekt dikwijls aan de nodige creativiteit. Dat komt omdat de mentaliteitsverandering maar langzaam op gang komt, vooral, zo stelt Vaneigem, onder het mannelijk element van de bevolking. "Hoe zou de man, gevangen in zijn masculiniteit, zich even spontaan als de vrouw en het kind kunnen openstellen voor de wezens en de dingen van het leven?" Vaneigem vindt het veelzeggend dat ngo's voorrang verlenen aan projecten die gericht zijn op vrouwen. De kinderen en de vrouwen zijn volgens hem de voorhoede van het omvormingsproces.
Als Vaneigem zijn hoop stelt op de vergroening van de economie, wil dat dan zeggen dat hij zich tot de groene partijen bekend heeft? Geenszins. De ondergang van de politieke ideologieën, die gepaard gaat met de overgang naar een nieuwe productiewijze, geeft voedsel aan allelei ideologieën die gekleurd zijn door het leven. Ecologisme, humanisme, kritisch consumentisme, solidarisme et tutti quanti woekeren op het afval van de traditionele ideologieën en maken volgens Vaneigem deel uit van het eigentijdse spektakel. De politiek, zo stelt hij, moet nog leren zich te bevrijden van de sleur van de oude parlementaire democratie, "waarin de ecologische partijen en hun project om de interventie van de burger in zijn onmiddellijke omgeving op te roepen, blijven vastzitten".
Vaneigem vat het neokapitalisme op als een overgangsfase. En - hij spreekt dit niet uit, maar wij veronderstellen dat hij het daarmee eens zal zijn - het hangt mede af van de libertairen of deze periode lang of kort zal duren en de mensheid een stap vooruit zal doen. "Het is uit de dialoog tussen volwassene en kind dat er een rijpheid zal ontstaan die de volwassene nooit had en het kind nog niet heeft." (JL)
Raoul Vaneigem, Pour une internationale du genre humain; le cherche midi éditeur; Paris 1999; 183 pag.; ISBN 2-86274-670-3; circa f32,50.

MOSKOU IN DE POLDER

Het is na meer dan tachtig jaar nauwelijks voor te stellen welke invloed de Russische revolutie in 1917 op het bewustzijn van velen moet hebben gehad. De politiek-ideologische zuigkracht moet immens zijn geweest. Voor het eerst in de geschiedenis was revolutionaire theorie in de praktijk concreet gemaakt. En de arbeiders- en boerenrevolutie wist zich, ondanks grote moeilijkheden, te handhaven. Het prestige van de belangrijkste leiders, Lenin en Trotski, was op dat moment dan ook enorm. De leninistische organisatievorm en tactiek werden al snel richtinggevend en gezaghebbend voor elke andere communistische organisatie. Trotski bracht dat overwicht treffend onder woorden in een metafoor. Voortaan zou, zo zei hij in 1920, slechts 'onder de meridiaan van Moskou' gediscussieerd kunnen worden. Net als geografisch de nulmeridiaan indertijd over Greenwich gelegd was en voor iedereen als ijkpunt fungeerde, zo zou voortaan in de communistische wereld 'de meridiaan van Moskou' de standaard zijn.
Het internationalisme van Lenin en Trotski vormde nog enigszins een tegenwicht tegen het ook door hen gepropageerde en in gang gezette centralistische leiderschap dat in de Communistische Internationale (Komintern) gestalte kreeg. Nadat Stalin in het midden van de jaren twintig de macht aan zich getrokken had, kwam de stalinistische regeerstijl al snel tot volle wasdom. Het was een proces waarbij partij en staat steeds meer autoritaire, centralistische en dictatoriale trekken gingen vertonen. Aan het eind van zijn leven had Lenin nog getracht dat proces een halt toe te roepen, maar dat mislukte. Konden we in de dissertatie van Jan-Willem Stutje over Paul de Groot (zie de boekbespreking in *De AS* 132) nog gissen naar wat precies

onder 'stalinisme' verstaan werd, in Gerrit Voermans dissertatie komen kernpunten naar voeren die het 'stalinisme' handen en voeten geven. Het gaat dan om een sterke identificatie met de Sovjet Unie, een felle bestrijding van de sociaaldemocratie ('sociaalfascisme'), nog verergerd door leninistische voorhoedepretenties, en theoretische verstarring, uniformering en versimpeling. Bovendien was binnen de partij geen oppositie mogelijk, was sprake van een bedenkelijke morele verruwing (opposanten werden niet alleen politiek maar ook fysiek de mond gesnoerd) en deden zich voor de buitenstaander belachelijk aandoende vormen van zelfkritiek voor. Voerman voegt daar terecht nog een element bij wat Ger Harmsen niet noemt: de cultus van de (stalinistische) leider, Stalin als de 'geniale', de 'stralende zon' enz., als spin in het web van de ideologische orthodoxie.

Stalin decreteerde 'het socialisme in één land' waarbij de wereldrevolutie, in tegenstelling tot Lenin en Trotski, geheel afhankelijk werd gemaakt van het voortbestaan van de belangen van de nationalistische Sovjetstaat. Voerman: "De aangesloten partijen werden gerussificeerd, gedisciplineerd en gedomesticeerd, in één woord; gebolsjewiseerd." De partijen werd bevolen zich geheel te modelleren naar de Russische communistische Partij, verloren hun autonomie en werden zo vrijwel geheel afhankelijk van Moskou.

Met chirurgische precisie ontrafelt Gerrit Voerman in zijn monumentale boek de ontwikkeling in de CPN en de Communistische Internationale in de periode 1919 tot 1930, waarbij de Komintern - van het begin af een strakgeleide, centralistische organisatie met als doel een wereldrevolutie - door het ingrijpen van Stalin stap voor stap tot een organisatie ter verdediging van de Sovjet-Unie wordt.

In ons land resulteerde dat voor de Communistische Partij in Nederland (CPN, ook wel Communistische Partij Holland (CPH) geheten) in een toenemende controle van de Komintern. Dat uitte zich in ideologische disciplinering, organisatorische uniformering en materiële afhankelijkheid. Voerman ontleedt en beschrijft chronologisch de ontwikkelingen in de in 1909 opgerichte Sociaal Democratische Partij (SDP) en de CPN (zoals de SDP later ging heten). Uitgebreid komen de bemoeienissen van de Komintern met de Nederlandse partijleiding - het driemanschap Wijnkoop, van Ravesteyn en Ceton - aan de orde. Duidelijk wordt dat dit triumviraat op voor hun handige wijze de door de Komintern opgelegde disciplinering benut om in de partij de lakens te blijven uitdelen. De op- en neergang van dit triumviraat wordt geanalyseerd evenals het 'spel' van de verschillende oppositionele personen en stromingen. Uitputtend worden de verschillende controle- en machtsmiddelen beschreven waarvan de Komintern zich bedient om de afhankelijkheid van Moskou handhaven. Herhaaldelijk komen Kominternvertegenwoordigers 'op visite', krijgen personen - ook al is het een verre en moeilijke reis naar Moskou - invitaties om daar te worden 'gelijkgericht', wordt een permanente vertegenwoordiging in Moskou zelf aangesteld of wordt gemanipuleerd met de financiële steun. Bekend is ook dat de Komintern zich bediende van een aantal internationale 'satellieten' als de Rode Vakbonds Internationale (RVI), de Internationale Arbeiter Hilfe (IAH), de Internationale Rote Hilfe (IRH) en de Anti-Imperialistische Liga, die even zo gemakkelijk weer 'afgeschreven' werden als dat in de Moskouse kraam te pas kwam.

De identificatie met Moskou was zo sterk dat een eigen specifieke subcultuur ontstond. Voerman merkt daar over op dat "zelfs anarchisten die zo weinig op hadden met organisatie en hiërarchie" zich voegden in de hiërarchische en centralistische CP. Er ontstond een eigen morele gemeenschap: een min of meer afgesloten leefwereld met een eigen mentaliteit, beleving, levensstijl en visie op de toekomst. Het leven speelde zich voor een belangrijk deel ook af binnen dit scherp afgebakende milieu. Bovendien ontwikkelde zich rond de partij een heel net van

kleine organisaties als zangkoren, toneelclubs etc. De vrije tijd werd meestal ook in gezelschap van gelijkgestemden doorgebracht. Dat dit alles het maatschappelijke isolement vergrootte ligt voor de hand. Tradities (de eerste mei) en symbolen (rode vlag, hamer en sikkel) versterkten nog het saamhorigheidsgevoel, terwijl de viering van diverse hoogtijdagen de communistische gemeenschap versterkte in het besef in een groots verleden te wortelen. De Sovjet-Unie werd het 'beloofde land', kritiek daarop was niet mogelijk. Van de aanhangers van de partij werd verwacht dat ze geld en tijd investeerden, ja zelfs hun persoonlijkheid offerden op het blok van de ideologische orthodoxie. Henk Sneevliet, zelf opgegroeid in het katholieke Brabant, sprak niet voor niets van een 'religie der revolutie'.

Uiterst gedegen gaat Voerman ook in op het verzet tegen 'de meridiaan van Moskou'. Hij besteedt aandacht aan Gorter en Pannekoek, Henriëtte Roland Holst, Jacques de Kadt, Henk Sneevliet en de revolutionaire vakcentrale, het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS). Hoe verschillend hun motieven ook waren, ze erkenden het bolsjewistisch universum niet en wezen het Russische centralisme vierkant af. Ze waren ervan overtuigd dat de arbeidersbeweging van West-Europa haar eigen weg diende uit te stippelen.

Gerrit Voerman heeft een gedegen, waardevol boek geschreven. Een voordeel was dat hij heeft kunnen profiteren van 'de dooi' in de Sovjet Unie waardoor bronnen in nog onbekende archieven voor hem toegankelijk werden. In het verleden heeft hij, onder andere in het *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging (BNA)* - dat nu terziele is - kritiek geleverd en correcties aangebracht op de annotaties in Nico Markus' boek over de briefwisseling tussen Henriëtte Roland Holst en Henk Sneevliet. In de noten van zijn eigen dissertatie levert hij nuttige kritiek op Ger Harmsen, maar vooral op Elsbeth Etty met haar zo bejubelde biografie over Henriëtte Roland Holst (zie de boekbespreking in *De AS* 118).

Vrij Nederland schrijft dat Voermans boek helaas "zonder stilistische brille" geschreven is. Daar moeten we ons vooral niks van aantrekken: het boek is helder geschreven. Het is zeer toegankelijk en onnodig moeilijk taalgebruik is vermeden. Dat is ook een kunst. Het had, wat mij betreft, wel verrijkt kunnen worden met een aantal foto's. Het is niettemin een werk dat het waard is veel geraadpleegd te worden. (DdW)

Gerrit Voerman, De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale (1919-1930); L. J. Veen, Amsterdam/Antwerpen 2001; 664 pag.; f75,-.

LINKS IN DE TWINTIGSTE EEUW

In Genua wilde de protesterende globofoob met zijn brandblusser een statement maken. De agent deed het met zijn pistool. Samen zetten ze het thema van de globalisering op de maatschappelijke agenda. De eerste dode van het verzet tegen de mondialisering bracht de Nederlandse media ertoe eindelijk ruimte te bieden aan een thema dat tot dan toe op dezelfde manier was behandeld als de Europese eenwording: een vanzelfsprekende ontwikkeling waar geen serieus mens tegen kan zijn. Degenen die tegen zijn, hoeven dus niet serieus genomen te worden. De oppositie tegen het proces van economische en politieke mondialisering heeft nu even ieders aandacht. En omdat aan anarchisten in de protesten een vooraanstaande rol wordt toegeschreven, is ook het anarchisme weer in beeld, zij het meer als heftige manier van protesteren dan als politieke en sociale idee. Want wat voor een verhaal hebben deze antiglobalistische anarchisten? Waar staan ze voor, waar zijn ze tegen en wat willen ze bereiken?

Kranten, radio en tv geven niet veel inzicht in de motieven, argumenten en ideeën van de groepen die zich tegen de mondialisering verzetten. Ze hebben weinig belangstelling voor wat deze antikapitalisten beweegt; ze negeren, verdraaien of versimpelen de tegengeluiden en ze hebben in het beste geval geen idee wat ze er mee aan zouden moeten.

Maar het zou te gemakkelijk zijn de media de schuld te geven. De sociale protestbeweging tegen de mondialisering is een bonte coalitie van nieuwe en gevestigde maatschappelijke groepen, zonder heldere en wervende gemeenschappelijke stellingname tegen de kapitalistische economie en politiek. Ook het anarchistische deel van deze tegenbeweging lijkt niet op de eerste plaats programmatisch te denken. De spectaculaire publicitaire successen van het verzet tegen de mondialisering nemen niet weg dat de internationale linkse beweging nog altijd in een politieke malaise verkeert.

De essays en interviews die onder de titel *Anarchism, Marxism and the Future of the Left* zijn verschenen, kunnen gelden als een interessante bijdrage aan een debat over antikapitalistisch verzet. Janet Biehl en Doug Morris hebben, ieder afzonderlijk, Murray Bookchin in een aantal sessies ondervraagd over zijn leven dat hij heeft gewijd aan de strijd voor een socialistische samenleving. Anders dan de titel wellicht suggereert, beperkt het boek zich allerminst tot de jaren negentig. Het schetst vanuit het perspectief van een deelnemer een beeld van een aantal linkse en revolutionaire bewegingen in het Amerika van de twintigste eeuw, die met meer of minder succes op economisch, politiek en cultureel vlak het kapitalisme hebben bevochten.

Bookchin speelt in het boek een thuiswedstrijd: de vragen van Biehl en van Morris zijn te vaak minder scherp en confronterend dan ze zouden moeten zijn en daardoor hebben sommige antwoorden ook het karakter van een vlot gepresenteerd, goed voorbereid exposé. Ook is het bekend dat Bookchins persoon en zijn optreden in het verleden tot controverses hebben geleid. Dat zal zeker van invloed zijn geweest op de bewegingen en de anarchistische groeperingen waarin hij actief was. De interviews geven daarover echter verder geen informatie.

Maar ook thuiswedstrijden kunnen aantrekkelijk zijn. Bookchin heeft als activist en later daarnaast ook als politiek theoreticus een rol gespeeld in bewegingen van communisten en trotskisten, in radicale vakbonden en in de burgerrechtenbeweging, in nieuwlinkse studentenorganisaties en in de milieubeweging, in organisaties van groenen en natuurlijk in anarchistische groepen en initiatieven. Het is een leven dat leest als een kroniek van een groot aantal belangrijke linkse bewegingen in het Amerika van de twintigste eeuw. En Bookchin kan er smakelijk over vertellen.

Naast onderhoudend en informatief zijn de interviews zo af en toe ook tamelijk belerend. Het is duidelijk de bedoeling de lezer ervan te overtuigen dat een aantal fouten en mislukkingen van de bewegingen vermeden hadden kunnen worden. Als de revolutionaire overtuiging maar sterker was geweest, als er maar betere keuzes waren gemaakt, als groepen maar vasthoudender waren opgetreden, als maar de blik op de verdere toekomst gericht was geweest, als mensen zich maar niet met reformistische maatregelen tevreden hadden gesteld, als maar... Uiteindelijk roept het lezen van de interviews over een leven dat zo nauw is verbonden met linkse bewegingen daarom toch ook een zekere melancholie op: zoveel inspanning en zo weinig blijvend resultaat. Het kapitalisme blijkt sterker te zijn dan het ooit leek te kunnen worden. Alle successen van bewegingen bleken tijdelijk en beperkt van aard te zijn, om uiteenlopende redenen hebben alle inspanningen geen revolutionaire verandering kunnen realiseren. Zelfs de idee van een revolutionaire verandering is op dit moment verder weg dan ooit. Van melancholie of van berusting is bij Bookchin zelf overigens niets te merken: hij presenteert zich als vanouds als iemand die weigert concessies te doen aan zijn revolutionaire overtuiging.

Als uit de interviews niet al duidelijk is geworden hoe verdeeld links altijd is geweest en hoeveel verwarring er heerst over de juiste weg waarlangs maatschappelijke veranderingen tot stand kunnen worden gebracht, dan laten de essays daarover geen misverstand bestaan. Zeker ook de afgelopen tien jaar zijn Bookchins persoon en opvattingen

aanleiding geweest voor felle politieke conflicten. Vooral de meningsverschillen met aanhangers van de deep ecologybeweging en met lifestyle-anarchisten zijn wijd en zijd bekend geworden. Ze duren voort tot op de dag van vandaag. Met hoeveel elan Bookchin zich verdedigt, laat hij nog eens zien in een ruim honderd paginas groot essay in deze nieuwe bundel. Het is een stevige repliek aan de critici van zijn boek over de verschillen tussen sociaal en individualistisch anarchisme. Alleen al dit artikel rechtvaardigt de aanschaf van het boek.
Het is niet meer dan vanzelfsprekend dat Bookchin in het laatste interview uitlegt hoe naar zijn mening een revolutionaire beweging zou moeten worden opgebouwd. Terugkijkend op een leven dat een perfecte illustratie is van de stelling dat het zeer moeilijk is een linkse beweging in stand te houden, presenteert hij niettemin een bedrieglijk eenvoudig recept voor het bouwen van een revolutionaire beweging. Maar het schrijven van het recept is één ding, het bereiden van de maaltijd iets heel anders. Hoevelen van de mensen die in Genua protesteerden zullen hiermee aan de slag kunnen gaan? (AB)
Murray Bookchin, Anarchism, Marxism and the Future of the Left. Interviews and Essays, 1993-1998; AK Press, Edinburgh and San Francisco 1999; 352 pag.; 19.95 dollar; ISBN 1-873176-35X

DADA BERLIJN

Wat is de kern van dada? Is het kunst? "Nog een stap en we bevinden ons in de politiek", schreef Huelsenbeck in 1916. In zijn brochure *En avant Dada*, dat het avonturenverhaal is van de groep Dada-Berlijn bevindt zich een pamflet uit 1917, waarin doelstellingen voor de samenleving worden uiteengezet als "de invoering van werkloosheid door mechanisering van de arbeid... de onmiddelijke onteigening van bezit (socialisering) en de communistische voedselbedeling door iedereen, evenals de bouw van licht- en tuinsteden, die eigendom zijn van de gemeenschap en waar de mensen zich tot vrijheid kunnen ontwikkelen... de onmiddellijke regulatie van alle sexuele betrekkingen in internationaal dadaïstische zin door de oprichting van een dadaïstische geslachtscentrale." Dit stuk van Huelsenbeck en Hausmann werd ondertekend door "De Dadaïstische Revolutionaire Centrale Raad, afdeling Duitsland".
Dada is dus geen kunst. In Duitsland werd het vertolkt in de taal van een politiek pamflet, in het bewustzijn van de auteurs dat politieke taal ook jargon is: met het begrip Centrale Raad wilden de Dadaisten in Berlijn zich vooral manifesteren als een internationale beweging tegen kunst als esthetische expressie van alles wat vaderland is en bovendien van alle esthetica als zodanig. Nadien heeft Duitsland 'radenrepublieken' gekend met propaganda van een arbeidersklasse die in zijn strijd de staat wilde opheffen. De avonturen van Huelsenbeck worden in *En avant Dada* in die context weergegeven. Dat deze Berlijnse stroming buiten de geschiedenis van de surrealistische beweging is gebleven, komt doordat de Berlijners ruzie kregen met Tzara voordat binnen de Franstalige dada-beweging de strategische discussie over de macht van de verbeelding op gang kwam.
Hoe ver de politieke consequenties van zijn pamflet gaan, blijkt uit het feit dat Huelsenbeck, die in 1936 in de Verenigde Staten onderdook, in 1951 op grond van zijn - ontdekte - pamfletten bijna dit land werd uitgezet, omdat hij volgens Hoovers FBI geen goed Amerikaan zou zijn. Hem ontging dus het lot van andere halve of hele asielzoekers als Charley Chaplin, Alexander Berkman en Emma Goldman. En om Amerikaan te mogen blijven, censureerde hij zijn manifesten tot cultuurhistorische esthetica. Zoals in zijn bloemlezing *Dada*, uitgegeven door Rowohlt in 1964. De hier uitgegeven documenten zijn dus onverkort en ongecensureerd en daarom toch weer revolutionair. Daar kan geen Amerikaan meer iets aan veranderen. (JB)
Richard Huelsenbeck, En avant DADA; vertaald door H. Mysjkin; Vantilt, Nijmegen 2001; f29,90; ISBN 90 75597 384.

CRASS

Voor wie de anarcho-punk beweging van de jaren tachtig van de vorige eeuw enigszins heeft meegemaakt, zal de naam Crass bekend in de oren klinken. Crass was een collectief dat eind jaren zeventig, begin jaren tachtig menige puber en 'oudere jongere' middels punkmuziek wist te interesseren voor het anarchisme. Mijn anarchistische roots liggen in ieder geval daar.

Wat heb ik toentertijd veel moeite moeten doen om de muziek te leren verteren! Ik ging in eerste instantie toch vooral af op de anarchistische teksten. Maar het opmerkelijke was dat toen ik eenmaal enige structuur in hun muziek had ontdekt en mijn oren er dientengevolge veelvuldig mee kon teisteren, er geen enkele anarcho-punkband was die hen kon evenaren. Die klonken toch allemaal net iets te gelikt, geen band speelde namelijk zo chaotisch als Crass. Wellicht was het daarom voor mij dan ook niet al te moeilijk om later free-jazz te leren waarderen. Uiteindelijk heb ik de chaotische herrie van Crass maar gelaten voor wat het was.

Dat is inmiddels alweer zo'n vijftien jaar geleden, maar publicaties over de band, die zich in 1984 ophief, ben ik altijd met nieuwsgierigheid blijven volgen. En zo heel, heel af en toe waag ik me nog wel eens aan een stukje muziek. Al is dat meestentijds van zeer korte duur, ik vind het eigenlijk niet meer te harden. En vrolijk energiek word ik er zeker niet van.

Vorig jaar kocht ik op de Anarchist Bookfair in London *Shibboleth: my revolting life* van Penny Rimbaud aka J.J. Ratter. Daarin beschrijft de drummer van Crass zijn leven en zijn politieke ideeën. Naast Rimbaud zelf staat in dit boek Phil Russell (aka Wally Hope), organisator van het eerste Stonehenge Festival in 1974, centraal, en diens raadselachtige dood op achtentwintigjarige leeftijd. Dat laatste heeft Rimbaud's politieke radicalisering enorm beïnvloed.

Shibboleth (het woordenboek geeft als vertaling 'wachtwoord') begint met een weinig diepgravende beschrijving van Penny Rimbaud's jeugd, waarin zelfbevrediging zo'n beetje zijn leven bepaalde. Na een baan als docent aan een kunstacademie vestigt hij zich in een oud en vervallen huis buiten Noord-Londen en begint er een commune. Daar leert hij Phil Russell kennen.

Phil's dood in 1974, volgend na een aantal bizarre maanden in een psychiatrische inrichting, betekent voor Rimbaud het einde van tijdperk waarin hij geloofde dat als je zelf maar het goede voorbeeld gaf, de rest vanzelf wel goed zou komen. Tijdens de begindagen van de punk in 1977 richtte hij samen met zanger Steve Ignorant de band Crass op. Ik heb in mijn leven geen andere band gehoord die zo'n groot arsenaal aan scheldwoorden en vloeken tot haar beschikking had als Crass. Het heeft mijn woordenschat in deze dan ook aardig aan weten te vullen. De band werd bijzonder succesvol, platen gingen bij honderdduizenden over de toonbank. Maar alles werd in zelfbeheer gemaakt. Menig adolescent uit die tijd kwam via Crass met anarchisme en pacifisme in aanraking.

De mix van proza, geschiedschrijving, filosofie en autobiografie waar Shibboleth uit bestaat, riep bij mij een mengeling aan gevoelens op. Op zich is het boek redelijk vlot geschreven, maar ik vraag me tegelijkertijd af of het niet de nieuwsgierigheid van een oud Crass-adept was die me op de been hield. Want als Rimbaud, die nu 58 is, zich aan proza waagt, en dat gebeurt nog al eens, dan kromden mijn tenen zich in een recordtempo en sloeg ik vele bladzijdes haastig om. Vooral deze stukken zijn in mijn ogen bijzonder bombastisch geschreven, bestaan enkel uit los zand, er valt aldus geen touw aan vast te knopen. Wis en waarachtig mijn kopje thee niet!

Zijn analyse van de maatschappij, 'de Staat en haar dienaren', zit vol met complottheorieën, die je overigens wel meer aantreft binnen de anarchistische beweging, en die kunnen mij ook weinig boeien. De wereld zit in mijn ogen veel complexer in elkaar, complotten zijn dat over het algemeen niet. Rim-

bauds puberale oprispingen over zijn liefdesleven en enkele vormen van grootheidswaan laat ik verder maar buiten beschouwing. Het sterkst vind ik de passages waarin hij de ziekte en de dood van zijn beide ouders beschrijft, omdat hij daar zichzelf werkelijk laat zien en zich niet verschuilt achter een onverschillige, puberale toon, die de rest van het boek voor mijn gevoel zo kenmerkt.

Het is geen boek waarvan ik zeg dat je het gelezen moêt hebben. Maar aan de andere kant, als je een bepaald beeld wilt krijgen van de anarchistische (jongeren)cultuur in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw, of als Crass je ooit boeide of nog steeds boeit, dan is dit boek wel degelijk interessant genoeg om te lezen. (PL)

Penny Rimbaud aka J.J. Ratter, Shibboleth: my revolting life; AK Press, Edinburgh and San Francisco; ISBN 1-873176 40 6; 344 pag.; f26,-

MEMOIRES VAN EEN DUITSE ANTIFASCIST

"Ich bin gefragt worden, ob ich mich als Deutscher oder als Schwede fühle. Ich sage meist, daß ich mich als Schwede fühle, weil meine deutsche Zeit nicht so war, daß ich gerne daran erinnert werde. Allzu schrecklich waren die Jahre meiner Kindheit bis zur Flucht. Es gab wohl keinen Tag, von dem ich sagen könnte, daß ich glücklich war. Immer nur Hunger und schlimme Erlebnisse, Kapp-Putsch und so weiter. Schon als Kind engagierte ich mich politisch und wurde deshalb von den Lehrern gepiesackt. Dann kam der Nationalsozialismus und wuchs an Stärke, mit allem was dazugehörte, Schlägereien und schließlich Konzentrationslager und Flucht. Was ist das für eine Jugend? Was sind das für Erinnerungen?"

Aan het eind van zijn herinneringen gekomen levert de Duitse anarchosyndicalist Helmut Kirschey ons dit overzicht van zijn jeugd in Duitsland. Hij werd in 1913 geboren in een gezin dat het niet breed had. Zijn vader was stukadoor. Hij viel in 1917 aan de Somme. Het gezin dreef vanaf toen op de moeder, een kranige vrouw die een verklaard tegenstandster van de oorlog werd. Ze nam in 1920 voor de KPD, de communistische partij, zitting in de gemeenteraad van Elberfeld, een van de gemeenten waaruit Wuppertal is ontstaan. Toen Helmut elf was, stierf zijn moeder aan de gevolgen van een darmoperatie. Helmut ging in de leer bij een weverij om bandwever te worden, een elitevak. Duitsland kende op dat moment een weinig stabiele economie: werkloosheid werd nooit opgeheven en armoede was wijd verbreid. Kirschey schildert de omstandigheden van zijn buurt in Wuppertal met oog voor detail. Net als zijn broers sloot hij zich aan bij de communistische jeugdbeweging, maar aan het eind van de jaren twintig begon hij te twijfelen aan de juistheid van die beslissing. Dat ophemelen van Stalin beviel hem niet erg, de manier waarop met Trotskij werd omgegaan al evenmin en ook kreeg hij steeds meer moeite met de kadaverdiscipline. Hij ging over naar de anarchosyndicalisten van de Freie Arbeiter Union Deutschlands (FAUD), een vakbeweging die in Wuppertal zo'n 50 leden had op dat moment.

In deze tijd won de Hitlerbeweging snel aan kracht. Ook Kirschey werd ermee geconfronteerd. Werkloos en van de dag in de dag levend sloot hij zich bij het verzet tegen de nazi's aan. Hij geeft een interessante visie op het Duitse arbeidersverzet tegen Hitler. Zo laat hij zien hoe goed georganiseerd dat was, hoe breed en hoe taai, maar ook hoe afhankelijk van morele ondersteuning door het buitenland. Die ontbrak op staatsniveau tot 1939. Dat werkte demoraliserend op het Duitse arbeidersverzet; uiteindelijk knakten de methoden van de Gestapo de omvangrijke arbeidersverzetsbeweging. Vele kameraden zouden in concentratiekampen terechtkomen. Maar weinigen hebben die kampen overleefd. Kirschey was naar Berlijn getrokken en weerde zich daar ook op straat. Eind 1933 werd hij gearresteerd en naar een concentratiekamp in Dinslaken overgebracht. Daar kon hij ontsnappen en met behulp van kameraden stak hij begin 1934 bij Venlo de

Nederlandse grens over. Hij heeft tot 1936 in Nederland gewoond, ondergedoken op verschillende adressen van kameraden maar soms ook wel met andere Duitse syndicalisten kamperend op een kampeerterrein in Hilversum. Hij schrijft zeer positief over de solidariteit die hij in Nederland ondervond. Arthur Lehning schonk hem zelfs een pak. Maar dat wil niet zeggen dat zijn verblijf in Nederland makkelijk was. Voortdurend was er het gevaar teruggestuurd te worden naar Duitsland. Nergens was hij lang veilig. Uiteindelijk werd hij in 1936 door een hoge ambtenaar van het Ministerie van Buitenlandse zaken gemaand het land te verlaten. Hij kreeg geld van hem en adviezen hoe de Belgische grens over te steken.

Hij ging naar Spanje. Hij kwam er beladen met wapens die de anarcho-syndicalistische CGT had meegegeven, aan. Arthur Lehning heeft in zijn *Spaans Dagboek* geschreven over de eindeloze discussies die de Duitsers in Barcelona voerden, nu lezen we erover van de kant van de Duitsers zelf. Kirschey moest daarnaast onderzoeken of zich onder de Duitsers die naar Spanje kwamen geen nazi's bevonden. Na verloop van tijd heeft hij zich bij de Durruti-kolonne aangesloten. Gewapend met een geweer uit 1898 trok hij naar het front. Het ging vooral om wachtlopen. De enkele aanval waarbij hij betrokken was, was slecht georganiseerd. Kameraden vielen, maar Kirschey bleef in leven. Hij werd in 1937 slachtoffer van de veranderende machtsverhoudingen in de Republiek en door communisten in de gevangenis gezet, samen met andere Duitse anarchisten als Rudolf Michaelis. De syndicalisten in de Republikeinse regering staken aanvankelijk geen poot voor hen uit. Misschien wisten ze ook wel niets.

Kirschey is na zijn invrijheidstelling via Parijs teruggekeerd naar Nederland en vandaar uiteindelijk verstopt op een vrachtboot in 1939 naar Gotenburg gereisd. Daar woont hij nu nog. In Gotenburg heeft hij zich aangesloten bij de syndicalistische beweging en deed hij opnieuw verzetswerk. Hij moest contact maken met Duitse zeelui. Daarbij moest hij oppassen voor Gestapo-lieden die op de Duitse boten meevoeren en voor de Zweedse geheime politie die nauw met de Gestapo samenwerkte. Hij heeft moeten ervaren dat de Zweedse overheid linkse asielzoekers liever kwijt was. Elke dag moest hij zich aanvankelijk op een bureau melden. Toen hij eenmaal mocht werken, moest hij elk kwartaal en later tot 1955 elk halfjaar een arbeidsverlof aanvragen. Dat kostte steevast een weekloon.

Halverwege de jaren zestig is Kirschey uit de SAC, de syndicalistische vakbeweging van Zweden, gestapt omdat deze bond het anarchosyndicalisme uit het oog verloor. Hijzelf was inmiddels ook flink geëvolueerd in zijn anarchisme. Uit de ervaringen in Spanje had hij geconcludeerd dat gewone mensen heel wel een maatschappij vorm kunnen geven en een economie draaiende houden, maar dat de overgang naar een anarchistische of socialistische samenleving een zeer groot en diepgaand proces is. De revolutie, die in een algemene staking van 24 uur de nieuwe maatschappij moet brengen, is aan Kirschey niet meer besteed. Hij is zelfs tamelijk pessimistisch geworden over de realiseringsmogelijkheden van een nieuwe libertaire maatschappij. De wereld is internationaal zeer verweven geworden en de bereidheid van kapitalistische landen om de interne aangelegenheden van een ander land naar hun hand te zetten, onverminderd groot.

Die somberheid is voor Kirschey geen reden het anarchisme vaarwel te zeggen, maar wel om simpele opvattingen en overspannen verwachtingen de deur te wijzen. Al met al interessante memoires van een boeiende man, die met open ogen de wereld is doorgegaan. (BA)

Helmut Kirschey, 'A las Barricadas'. Erinnerungen und Einsichten eines Antifaschisten. Aufgeschrieben von Richard Jändel. Herausgegeben, eingeleitet und bearbeitet von Andreas G. Graf und Dieter Nelles. Aus dem Schwedischen von Dagmar Lendt. Bocholt/Bredevoort: achterland Verlagscompagnie 2000 (= Verfolgung und Widerstand im Wuppertal; Bd. 3) DM 32,-

NO LOGO

Al langer dan anderhalf jaar kan er geen topbijeenkomst van regeringsleiders voorbij gaan zonder veelkleurige demonstraties, tegentoppen, acties en traangaswolken. Een wereldwijde beweging van bewegingen keert zich tegen de dictatuur van de markt en de 'globalisering'. Voor velen kwamen deze protesten uit het niets tevoorschijn. Als dat voor jou ook geldt, doe je er goed aan Naomi Kleins bestseller *No Logo* te lezen. Hierin laat ze de achtergronden van dit protest zien en voorspelt ze bovendien dat een volgende grote politieke beweging zich zal richten tegen het internationale bedrijfsleven waarbij met name de grote merken het moeten ontgelden. Ze kreeg gelijk. Terwijl *No Logo* naar de drukker gaat, barst tijdens de WTO-bijeenkomst in Seattle het protest los.

No Logo wordt wel *Das Kapital* van de nieuwe bewegingen genoemd, maar dat is het zeker niet. Want hoewel het evenals dit laatste boek veel te omvangrijk is - het wemelt van de herhalingen en overbodige citaten - bevat het nauwelijks theorie. *No Logo* is een vlot en journalistiek geschreven goed gedocumenteerd boek over de met name in Noord-Amerika onstuitbare opmars van het merk, over de commerciële invloed van bedrijven op onderwijs en cultuur, over hun misdragingen in arme landen en vooral over de campagnes en groepen die hier tegen in verzet komen. Voortbouwend op de situationisten en sommige postmoderne denkers laat Klein zien hoe in de huidige pankapitalistische spektakelmaatschappij al onze behoeften, wensen en verlangens worden bemiddeld door beelden. Beelden die ons worden aangedragen door grote merken als Nike, Reebok, Gap, Levi's, Pepsi, Coca Cola, Starbucks, IBM, Microsoft, Apple, CNN en andere. Beelden die ons het zicht op de wereld achter het logo ontnemen.

De opmars van het logo begon in de jaren tachtig, toen bleek dat reclame voor een product niet meer genoeg was. Om op te vallen tussen alle andere moest een merk een meerwaarde krijgen. Nike ging hierin voorop. Zij hield de consument voor dat deze door de aanschaf van een paar sportschoenen niet zozeer beter liep, maar toetrad tot de *'just-do-it'* generatie. Tot de gemeenschap van moderne, eigenwijze, trendsettende jongeren. Andere merken en fabrikanten van andere producten volgden snel. Met het drinken van een blikje Pepsi les je niet slechts je dorst, maar onderzoek je de uiterste grenzen van het menselijk leven: *'live life to the max'*. En in Starbucks drink je geen kop koffie, maar treed je toe tot een exotische, rustgevende wereld voor een 'romantische koffieervaring'.

De nieuwe marketingstrategie was en is succesvol. 'De merken' weten hele generaties jongeren aan zich te binden en ouderen willen meedoen om jong te lijken. Omdat deze marketingcampagnes handen vol geld kosten, moeten bedrijven ergens anders op bezuinigen. Ook hierin was Nike trendsetter. Als je niet zozeer schoenen maar een merk of lifestyle verkoopt, is er geen enkele reden meer om schoenen te produceren. Dat doet ze dan ook niet. Nike koopt haar schoenen in bij de *sweatshops* in Zuid-Oost Azië, China en Mexico. Ze betaalt zo'n vijf dollar per paar en verkoopt ze voor 150 dollar in de winkel. Tel uit je winst.

Dat deze schoenen onder erbarmelijke arbeidsomstandigheden worden gemaakt, is niet haar verantwoordelijkheid. De werkneemsters (het zijn voornamelijk jonge vrouwen en soms kinderen) zijn immers niet bij Nike in dienst, maar bij de lokale fabrieksdirecteur. Het is zijn verantwoordelijkheid hoeveel wordt betaald en onder welke omstandigheden de schoenen geproduceerd worden. Nike koopt ze alleen maar in, tegen de laagst mogelijke prijs, dat wel.

Lange tijd vroegen talloze lokale groepen tevergeefs aandacht voor deze misstanden, maar Amerikaanse studenten, waaronder Klein, hadden het te druk met identiteitspolitieken rond ras, gender en seksualiteit. Pas toen de merken zichzelf de radicale leuzen van deze strijd gingen toeëigenen en zich op-

wierpen als vaandeldragers van de seksuele en raciale gelijkheid - Benetton introduceerde de 'United Colors of Benneton' en Nike liet een vrouw zeggen: 'naaldhakken zijn een samenzwering tegen vrouwen' - ging er bij velen een belletje rinkelen.

Bovendien nam de sponsoring op universiteiten en hoge scholen irritante vormen aan. Nike, Adidas of Reebok leverde de sportkleding, Pizzahut en McDonald's drongen door tot de schoolkantines en Pepsi en Coca Cola streden om de exploitatie van de frisdrankautomaten. Kritiek op de sponsor was uit den boze. Een student die het in zijn hoofd haalde om tijdens de door de Greenbriar High School georganiseerde Coca-Cola dag in een Pepsi T-shirt te verschijnen werd van school gestuurd. Op de Kent State University mocht een woordvoerder van de Free Nigeria Movement niet komen spreken omdat hij wel eens nare dingen over sponsor Coca-cola zou kunnen zeggen. En zo zijn er talloze voorbeelden te geven.

Volgens Klein zijn de merken te ver gegaan in de kolonisering van het dagelijks leven. Ze profileren zich als makelaars in betekenis en lifestyle-filosofen - IBM adverteert met *'solutions for a small planet'* - en hebben zich alles toegeëigend. Niet alleen de wereld van de consumptie, maar ook die van het verzet.

Een tegenreactie kon niet uitblijven. 'Cultural jammers' als het Billboard Liberation Front veranderen met simpele ingrepen de boodschappen van billboards. 'Reclaim the Streets' eist de door de merken (en auto) geprivatiseerde publieke ruimten terug. Studenten aan de Amerikaanse hoge scholen en universiteiten trekken ten strijde tegen de *sweatshops* en eisen dat de kleding die de universiteit aanschaft niet onder erbarmelijke omstandigheden is gemaakt; een strijd die in Europa door de Schone Kleren Kampagne al eerder was ingezet. Shell kreeg het zwaar te verduren door haar betrokkenheid bij de dood van Ken Saro Wisa en haar plan om het olieplatform de Brent Spar in de oceaan te laten afzinken. McDonald's moest het afleggen tegen twee London Greenpeace-activisten die een gevecht voor de rechtbank over smaad niet uit de weg gingen.

Volgens Klein tonen deze campagnes en gebeurtenissen aan dat de heerschappij van het merk niet langer door iedereen wordt geduld. Bovendien kwam door deze campagnes de wereld achter het merk aan het licht. De wereld van de schandalige arbeidsomstandigheden, mensenrechtenschendingen en milieuvervuiling. Hierdoor ontdekten veel Amerikanen dat de arbeiders in de Derde Wereld niet hun baantjes hebben afgepikt, maar dat het de bedrijven zijn die zowel verantwoordelijk zijn voor het verdwijnen van de relatief goedbetaalde arbeidsplaatsen in Amerikaanse industrie als de creatie van de waardeloze 'McJobs' in de dienstverlening die hiervoor in de plaats zijn gekomen. Ze voelen zich in de woorden van Klein 'verraden' door hun idool: hun logo.

De campagnes tegen Nike, Shell, McDonald's en anderen moeten volgens Klein niet worden afgedaan als consumentenboycots. Het zijn politieke campagnes waarin consumptiegoederen gebruikt worden om de werking van de wereldeconomie duidelijk te maken en mensen aan te spreken. Deze campagnes zijn niet uit op een nieuwe consumentenethiek waarin je met de keuze voor of tegen een bepaald product je politieke correctheid laat zien, maar gaan er van uit dat de politieke macht niet langer bij de nationale overheden maar bij het bedrijfsleven ligt en dat daar dus de politieke strijd geleverd moet worden.

Het gevaar dat deze politieke strijd gereduceerd wordt tot een individuele consumptieethiek bestaat natuurlijk wel en bedrijven spelen hier handig op in door gedragsregels op te stellen. Door middel van prachtig geformuleerde verklaringen dat hun producten onder goede arbeidsomstandigheden worden gemaakt, hopen ze boycots te omzeilen en hun merk gunstig te laten afsteken ten opzichte van andere merken. In sommige gevallen zijn de arbeidsomstandigheden in de *sweatshops* ook iets verbeterd door deze campagnes. Maar zoals Nida Barcenas van het

Filippijnse Workers Assistance Center in *No Logo* zegt: "Het gaat er niet om dat bedrijven een gedragscode opstellen, maar dat arbeiders zelf het recht hebben om te onderhandelen over hun arbeidsomstandigheden, om zich te organiseren." Het gaat met andere woorden om zelfbeschikkingsrecht, niet als consument maar als burger.

Volgens Klein moet de beweging zich niet als anti-globaliseringsbeweging omschrijven, of laten omschrijven, omdat ze zelf een uitdrukking van deze globalisering is. Ze is immers niet tegen internationalisme, tegen grensoverschreidingen, maar streeft deze juist na. De bewegingen die samen deze internationale beweging vormen strijden alle tegen de neo-liberale politiek, tegen de privatisering van het leven, van ons lichaam, het voedsel, het water en onze verlangens. Omdat het neo-liberalisme een veelkoppig monster is dat zich op velerlei manier uit, vindt er op talloze plekken verzet plaats. Op al die plekken proberen mensen weer controle te krijgen over hun eigen leven.

Deze diversiteit en decentraliteit is de kracht van de huidige beweging. Dat is niet zozeer haar eigen keuze, maar een reactie op de huidige wereld. Deze is gefragmenteerd, het verzet daarom ook. Slechts bij internationale topontmoetingen komt men samen, maar ook daar kan iedereen op zijn of haar manier actievoeren en de eigen wensen en verlangens uitdrukken.

Volgens Klein moeten we deze protestbijeenkomsten niet verwarren met de beweging. Het zijn slechts cumulatiepunten die niet meer achter laten dan een website met een archief (en een mooie herinnering). De strijd in het dagelijks leven van mensen, met de situatie in de gezondheidszorg, het onderwijs en op de werkvloer, gaat ondertussen gewoon door. Deze is veel minder zichtbaar, maar vormt wel de kern van de beweging. "We moeten er voor oppassen dat het spektakel van de beweging wordt verward met de opbouw daarvan", aldus Klein.

Het is met andere woorden de vraag of deze beweging van bewegingen niet voor de media en het spektakel zal bezwijken. Of ze haar anarchistische karakter (niet zozeer in ideologie, maar wel in structuur) weet te behouden en niet zal toegeven aan de roep om een vaste structuur, identiteit en programma. Met actieplannen, programma's, organisaties en leiders weet het spektakel wel raad, met heterogene geluiden, vloeiende decentrale structuren en indentiteitsloze pijprokende bivakmutsen veel minder (FK)

Naomi Klein, No Logo; Harper Collins/Flamingo, London 2000; 490 pag.; f49,50.

PAUL ROBIN

De Belgische pedagoog Paul Halens schreef een boek over de nu vergeten Paul Robin (1837-1912). Deze Franse libertair propageerde een systeem dat hij 'integrale instructie' noemde. Daaronder verstond hij een onderwijssysteem waarin handvaardigheid en intellectuele kennis, kunstzinnige vorming en morele ontwikkeling op een evenwichtige manier met elkaar samengaan. Maar zonder Robin te kort te doen: zijn integraal onderwijs kwam natuurlijk niet uit de lucht vallen. Hij bouwde voort op ideeën van de utopisch-socialisten en van Proudhon en Bakoenin.

Als politieke radicaal vestigde hij zich in 1865 in Belgie, waar hij zijn latere vrouw ontmoette en in kringen van de Eerste Internationale verkeerde. Daarna woonde hij een tijd in Engeland, waar hij in het onderwijs werkte en in contact kwam met Marx en met Kropotkin. Ook verbleef hij enige tijd in Zwitserland, waar hij Bakoenin ontmoette, die hem als zovelen een moeilijk mens vond. In 1880 kreeg hij onverwacht de kans om zijn ideeën over onderwijs en opvoeding in praktijk te brengen. Hij werd directeur van een weeshuis in Cempuis, niet ver van Parijs. Halens laat zien dat Robin stellig onderwijsvernieuwend actief was, maar tegelijk ook alles in eigen hand hield: het hek rond het weeshuis bleef letterlijk overeind staan.

Vergeleken met La Ruche, het onderwijsproject dat in 1904 door de Franse anarchist Sebastian Faure werd opgezet, was het

weeshuisproject veel meer behoudend en werd het ook tamelijk autoritair bestuurd. Veeleer sloot het aan bij het bestaande burgerlijk beschavingsoffensief. Maar zelfs in kringen van vrijdenkers, socialisten en seksuele vernieuwers in Nederland raakte de naam van Robin na verloop van tijd bekend.
Dat Robin gemengd onderwijs praktiseerde was de klerikalen vanaf de eerste dag een doorn in het oog, maar de seksuele voorlichting die hij de kinderen zou geven deed tenslotte de deur dicht. Een lastercampagne had het gewenste resultaat: in 1894 werd Robin ontslagen, niet omdat zijn onderwijskwaliteiten ondeugdelijk waren, maar omdat hij voorstander was van geboortebeperking en het gebruik van voorbehoedsmiddelen.
Sindsdien wijdde hij zich vooral aan propaganda voor het neomalthusianisme, was actief in vrijdenkers- en vrijmetselaarskringen en korte tijd betrokken bij de libertair getinte Université Nouvelle in Brussel.
Halens beperkt zich niet tot het leven van Robin, maar schetst het project in Cempuis in het bredere kader van de toenmalige en latere libertaire en rationele onderwijsvernieuwing, met name in Belgie en Nederland. Ook met het anarchisme als politieke ideologie in het algemeen en libertaire pedagogiek in het bijzonder houdt Halens zich bezig. Zo nu en dan ziet de lezer helaas door de bomen bijna het bos niet meer, maar geïnteresseerden in libertaire educatie en historische pedagogiek komen wel degelijk aan hun trekken. (HR)
Paul Halens, Dolen of dwalen. Paul Robin (1837-1912): pedagoog, anarchist, vrijmetselaar; VUB Press, Brussel 1999; ISBN 90 5487 205 5; geill.; 187 pag.; circa f33,-

VOLKSVRIENDEN EN COÖPERATIES

Terwijl zich enerzijds een revisionistische stroming ten aanzien van de geschiedenis van de arbeidersklasse aanmeldt ("het viel allemaal reuze mee met die plaggenhutten" - tja, nogal wiedes, die heb je nu nog steeds volop, alleen elders op de wereld, en als je dat accepteert moet het wel meevallen), worden er anderzijds toch weer goede boeken geschreven over de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging. Nu het parlementaire socialisme, altijd al een homeopatische stroming, een nieuwe verdunningsoperatie heeft toegepast waarbij het verschil met liberalen en conservatieven nog slechts dat van het logo is, kan de Partij en de bijbehorende Bond geen aanspraak meer maken op het overwinnaarsverhaal in deze geschiedenis. De Oude Beweging, de Moderne Vakbeweging, het waren etiketten die moesten uitdrukken hoe goed de parlementairen op weg waren. Voorbij, voorbij - en dus is er nu een geschiedenis van de Amsterdamse arbeidersbeweging van 1848 tot 1894 die het verhaal beoogt te vertellen van een beweging die een eigen waarde had en niet onvermijdelijk moest uitlopen op de parlementaire weg. Ook niet, evenwel, op de anarchistische - het ongedifferentieerde, 'anarchisch' aandoende karakter van de beweging lijkt misschien meer bij het anarchisme aan te sluiten (en de sociaal-mediocraten hebben dit altijd maar al te graag betoogd), maar de samenhangende kern van het anarchisme ontbrak in deze beweging.
Dennis Bos laat in *Waarachtige volksvrienden* zien hoe er in buurten gewortelde netwerken van familie, buren en collega's ontstonden, die de vlam van het *Communismus* - geïntroduceerd door Duitse arbeiders - brandend hielden. Tegen de verdrukking in, eventueel in vrijmetselaarsloges (gelukkig is het boek niet perfect, de naam van de bekende loge Post Nubila Lux wordt verhaspeld). Enerzijds internationalistisch, anderzijds zeer Amsterdams en desnoods buurt-chauvinistisch. De Oostelijke Eilanden moesten niets van de rest hebben, en de Jodenbuurt kwam pas laat tot ontwaking en werd met argwaan bekeken door de gojim (antisemitisme, kun je ook gerust zeggen). Een samenhangend socialistisch streven valt uit de verslagen van de bijeenkomsten in de verschillende vrijplaatsen niet op te maken. Weg met de koning - nee, hij moet het zooitje in de Kamer juist ontslaan - revolutie en daarna opslag -

enfin, wie nog wel eens echte Amsterdamse volksmensen tegenkomt kan de sentimenten nog vernemen. Een mooie schets van die oude beweging, met milde Toonder-achtige ironie geschreven, maar blijkens het theoretische nawoord geëngageerd bedoeld: Bos keert zich tegen de overwinnaarsgeschiedschrijving die zolang al het veld gedomineerd heeft. En passant illustreert hij de vlottende grens tussen de geschiedenis van de arbeidersbeweging en de volkskunde, om nog maar iets te noemen. Warm aanbevolen.

Het was voor mij leuk te vernemen dat een voorzaat van mij afgevaardigde was namens Amsterdam bij de Internationale; en leuk voor ons allen: de Amsterdamse kameraad die Marx in zijn hotel op de Warmoesstraat komt opzoeken voelt zich door deze behandeld alsof hij zijn kruier is - wat weer een ander licht werpt op de Nederlandse keuze tegen de marxianen bij de scheuring van de Eerste Internationale.

Een van die negentiende-eeuwse voortrekkers van de Amsterdamse arbeidersbeweging was Evert Hartman, die tevens de coöperatie bepleitte. Als zodanig komt hij voor in het boek van Ton Oosterhuis over de geschiedenis van de verbruikscoöperatie in Nederland, *Niet om het gewin, maar voor het gezin* (bekend van Gerard Reve, maar wel degelijk een leuze van de Co-Op). De productieve coöperatie is 'voor ons' (zal ik maar zeggen) interessanter en dus vaker beschreven, omdat de mislukkingen spectaculairder en talrijker zijn en omdat het streven nu eenmaal het zelfbeheerideaal meer benadert. Hoewel de winkelketen van deze naam bij de sociaaldemocratische zuil hoort (gefuseerd overigens met de katholieke, net als bij de vakbeweging) waren er tot in de twintigste eeuw ook anarchisten betrokken bij het oprichten van verbruikscoöperaties. Het boek is tevens een soort geschiedenis van het dagelijks leven: winkels en de levensmiddelen die er te koop zijn figureren er in. En de nog steeds bestaande keuze tussen solidariteit en de eigen portemonnee. Op den duur waren de coöperatieve winkels namelijk niet meer opgewassen tegen de concurrentie van de opkomende grootgrutters. Opmerkelijk: het zogenaamde eerste Albert Heijnwinkeltje in Zaandam was in feite een coöperatieve winkel. En de ETOS was een Eindhovense cooperatie, oorspronkelijk zelfs verbonden aan Philips.

Zoals met de pers (en waarschijnlijk de hele sociaaldemocratische zuil) is het verhaal van de coöperatie er een van opgang en razendsnelle val, waarbij de partijgenoten nooit te beroerd zijn de doodsteek uit te delen (Mazzola die in 1973 uitverkoop houdt van bedrijfsonderdelen, met de zegen van de bonden). Van de keten resteren nog winkels in de Zaanstreek en het gebied van Arnhem en Nijmegen, en daar gaat het verder goed mee. Desgevraagd vertelde de schrijver mij dat de productiebedrijven van de Co-Op niet cooperatief waren.

En intussen is het streven weer of nog volop in leven, en Oosterhuis besluit ook niet pessimistisch. Van zijn liefdevolle en geëngageerde geschiedschrijving kan ik verder ook alleen zeggen: warm aanbevolen. (AdR)

Dennis Bos, Waarachtige volksvrienden - de vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894; Bert Bakker, Amsterdam 2001; 444 pag.; f39,50.

Ton Oosterhuis, Niet om het gewin, maar voor het gezin - de geschiedenis van de verbruikscooperatie in Nederland vanaf 1865; SDU, Den Haag 2000; 239 pag.; f49,50.

DE SIGAREN VAN BAKOENIN

Enkele jaren na de *Wende* van 1989 bezocht ik de ten zuiden van Dresden bovenop een heuvel gelegen vesting Königstein. Hier, in het adembenemende landschap van de 'sachsische Schweitz', zat Michael Bakoenin vanaf de zomer van 1849 bijna een jaar lang gevangen. De opstand in Dresden was mislukt en Bakoenin was niet tijdig genoeg naar Praag uitgeweken. In de vesting omringde hij zich met 1600 sigaren en stapels boeken, en studeerde er wiskunde en Engels. Ook omdat hij elke dag mocht luchten was het een relatief comfortabele gevangenschap, die

eindigde toen hij naar Oostenrijk werd uitgewezen. Saksen was de inmiddels tot levenslang veroordeelde oproerkraaier liever kwijt dan rijk.

Het aantal sigaren ontleen ik aan de omvangrijke biografie die Madeleine Gravitz met steun van het Franse ministerie van Cultuur in 1990 publiceerde. Er is nu ook een vertaling in het Duits verschenen bij de libertair getinte uitgeverij Nautilus/Schulenburg. Het gaat om een fraaie gebonden uitgave met veel illustraties die alleen daarom al meer dan welkom is. Maar inhoudelijk is de studie van Gravitz beslist niet opzienbarend. Om me tot het voorbeeld van de gevangenschap in Königstein te beperken: Gravitz voegt nauwelijks feiten toe die al niet eerder bekend waren. Hooguit is ze wat royaler met citaten uit bijvoorbeeld brieven en schetst ze wat uitgebreider de omstandigheden waarin Bakoenins levensverhaal zich afspeelt dan eerdere biografen.

Een uitzondering daarop vormt het gedetailleerd beschreven gedeelte over de mislukte opstand in Lyon (1870). Gravitz, die in het algemeen slechts sporadisch naar haar bronnen verwijst, biedt in die pagina's een massa voetnoten en bronvermeldingen. Dat doet het vermoeden rijzen dat ze eerder uitputtend onderzoek naar Bakoenins periode in Lyon heeft gedaan (Gravitz doceerde rechtswetenschappen in die stad). Waarschijnlijk heeft ze gelijk met haar opmerking dat de episode in Lyon tot nog toe te weinig aandacht gekregen heeft. Maar of Bakoenin nu dieper onder de indruk was van de gebeurtenissen in Lyon dan die in Den Haag (zijn uitstoting uit de Eerste Internationale in 1872 op instignatie van Marx en Engels), zoals Gravitz zegt?

Dat Gravitz' biografie nogal traditioneel van opzet en uitwerking is, dat ze sterk leunt op de overigens uitstekende studie van E.H. Carr (Michael Bakunin, London 1937) en zich verre houdt van allerlei vormen van psychohistorie die de afgelopen decennia in de mode zijn geraakt (zie in dat verband het artikel van Bert Altena elders in dit nummer), behoort tot de vrijheid van de onderzoeker. Maar dat ze - zoals de libertaire historicus Wolfgang Eckhardt aantoonde - namen verhaspelt, personen verwisselt en naar bronnen verwijst die al lang niet meer te controleren zijn, mag haar toch wel aangerekend worden.

Sinds het verschijnen van de Bakoeninstudies van Mendel en Kelly (zie de boekbesprekingen in *De AS* 84) overheerst het beeld van een autoritaire en seksueel ernstig gefrusteerde persoonlijkheid. Maar al bij Constandse (*Michael Bakoenin. Russisch rebel*; 1948) vinden we verwijzingen naar Bakoenins impotentie en zijn bijzondere relatie met zijn zuster Tatjana. Zo nieuw zijn die visies dus niet. Gravitz slaat echter door naar de andere kant en presenteert een biografie van Bakoenin die dan wel geen heiligenleven is geworden, maar toch op zijn minst een ouderwets heldenepos. (HR)

Madeleine Grawitz, Bakunin. Ein Leben fur die Freiheit; vertaald uit het Frans; Edition Nautilus/Verlag Lutz Schulenburg, Hamburg 1999; geïll.; ISBN 3-89401-339-7; 558 pag.; DM 68,-

Beste lezer(es),

* Ook ditmaal verschijnt *De AS* aan het eind van de zomer met een dubbelnummer dat een combinatie vormt van het *Achtste Jaarboek Anarchisme* met een themanummer over de Franse situationist *Guy Debord*. Eind van dit jaar verschijnt De AS met een themanummer over *Tolerantie*. En volgend jaar besteedt De AS onder meer aandacht aan de Duitse anarchist *Erich Mühsam*. Gastredacteur is Hubert van den Berg. Momenteel vertaalt Ferd. van der Bruggen werk van Mühsam voor dat nummer.

* Sies van Raaij neemt afscheid van de redactieraad van *De AS*. We danken hem voor het werk dat hij deed voor het tijdschrift en hopen dat hij in de toekomst incidenteel vertalingen en andere bijdragen kan verzorgen.

* Alle afleveringen van *De AS* (deels originele uitgaven, deels reprints) zijn tegen gereduceerde prijzen leverbaar. De nummers zijn afzonderlijk te bestellen (zie elders in dit infokatern) maar goedkoper nog als gebruik wordt gemaakt van een of meer van onderstaande aanbiedingen.
AANBIEDING 1: dit pakket inclusief verzendkosten omvat alle tot nog toe verschenen originele nummers en reprints plus het apart uitgekomen Eerste Jaarboek Anarchisme alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen van *De AS* voor 200 gulden.
AANBIEDING 2: voor 75 gulden inclusief verzendkosten sturen we u alle nog leverbare originele nummers (zie het overzicht elders in dit infokatern).
AANBIEDING 3: alle 16 boeken en brochures die *De AS* inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht van de Reprintreeks en de Overige Uitgaven elders in dit katern) sturen we u inclusief verzendkosten toe voor 70 gulden.
AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 alsmede het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie inclusief verzendkosten voor slechts 85 gulden.
Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen voor zolang de voorraad strekt. Bestellen via postgironummer 4460315 van De AS, postbus 43, Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en) of afzonderlijke afleveringen.

Redactie en administratie De AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn nog losse exemplaren verkrijgbaar van diverse reeds verschenen *afleveringen* van de AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van ƒ4,50 (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van de AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de portokosten moet voor tenminste ƒ13,50 besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israël), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italië), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techn@).

Dubbelnummers kosten ƒ9,- per stuk. Dit zijn: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme in Nederland), nr. 130/131 (Zevende Jaarboek Anarchisme/Landbouw).

Er zijn nu ook *reprints* verkrijgbaar van: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu & macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Coöperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 108 (Wim van Dooren). Alle reprints (ook de dubbelnummers) kosten ƒ4,50 per stuk. **Als *speciale aanbieding* geldt: alle nog leverbare afleveringen (exclusief reprints) van *De AS* voor slechts ƒ75,-**

REPRINT REEKS

De AS brengt een serie herdrukken van oude anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van curieuze geschriften zijn nu verschenen:

- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (001);
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (002);
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (003);
- Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel *Groote Persoonlijkheden*, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (004);

- J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);
- Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);
- Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenen brochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnr.: 007);
- *Spanje 1936-1966*. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008).

Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS, Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s): 001-003: ƒ6,=; 004: ƒ6,=; 005: ƒ6,=; 006: ƒ6,=; 007: ƒ6,=.

OVERIGE UITGAVEN

Bibliografie De AS jaargangen 1972-1998; 105 p.; inclusief verzendkosten ƒ15,-.
Paul Eltzbacher, *Anarchisme*. Reprint in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p.; inclusief verzendkosten ƒ29,50.
Eerste Jaarboek Anarchisme; 151 p.; inclusief verzendkosten ƒ12,50.
Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst. Complete reprint in paperback; VIII + 120 pag.; inclusief verzendkosten ƒ15,-.
Anton Constandse, *De ellende der religie*. Reprint van brochure uit 1923; 20 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.
Anton Constandse, *God is het kwaad*. Reprint van brochure uit 1924; 31 p.; inclusief verzendkosten ƒ3,50.
Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*. Reprint van brochure uit 1927; 16 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.
Anton Constandse, *Godsdienst opium voor het volk*. Reprint van brochure uit 1929; 15 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.
Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*. Reprint van brochure uit 1932; 15 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.
Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; inclusief verzendkosten ƒ3,50.
Alle uitgaven te bestellen door storting op postrekening 4460315 van De AS te Moerkapelle.

Invullen en in gefrankeerde enveloppe opsturen naar adm. De AS,
pb 43, 2750 AA Moerkapelle

- **Ik word abonnee en stort een bedrag van ƒ9,50 op postgiro 4460315 van De AS in Moerkapelle voor de nog te verschijnen aflevering in 2001.**
- **Ik geef een jaarabonnement op De AS cadeau aan:**

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . .

Dit cadeau-abonnement betreft jaargang 2001. Ik betaal daarvoor ƒ37,50 via postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.

Nieuwe abonnees, alsmede degenen die een cadeau-abo geven, ontvangen gratis een reprint van oude anarchistische brochures (zie hierboven), naar keuze 001-003, 004, 005, 006, 007 of 008.

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . . **Ik kies reprint** . . . .

Datum: . . . . **Handtekening:** . . . .

JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E
^^

BOEKEN/BROCHURES

Jan Börger:
Het spookt in de Sint Jan!
De filosofische betekenis van het offer en de levenskunst. ƒ 39,50
Selectieve heruitgave van vroeg werk.
Biografie en inleiding: Wim de Lobel. (1997, 356 blz. ISBN 90-76033-01-3)
De Kerstgedachte. Een evangelisch wijsgerige formule. ƒ 15,00
(heruitgave 1997, 100 blz. ISBN 90-76033-02-1)
Anarchisme en Nihilisme. (heruitgave 1993 met nawoord) 1946, 85 blz. ƒ 12,50
Communisme-Anarchisme-Nihilisme. (reprint) 1932, 21 blz. ƒ 5,00
Hegel en onze tijd. (rede) (reprint) 1928, 32 blz. ƒ 6,50
Is het Fascisme en Nationaal Socialisme.
logisch houdbaar? (reprint) 1932, 45 blz. ƒ 7,50
De fout in de Nationaal
Socialistische Staatsleer. (reprint) 1933, 40 blz. ƒ 7,00

Wim de Lobel:
Jan Börger, filosoof en anarchist. ƒ 5,50
(lezing, 1995, 25 blz. - bewerkte versie met notenapparaat)
Spiritueel anarchisme en de orde van de zelfbeteugeling.
Het universele principe - Arche anarchos estin. ƒ 15,00
(Bundel, 1999, 112 blz. geïll. ISBN 90-76033-04-8)

G.M. de Gelder:
Russische denkers. Tsaadajew; Chomjakow; Kirejewsky; Herzen;
Tolstoj; Dostojewsky; Solowjow; Berdjajew. (1934 168 blz. reprint 2000) ƒ 20,00

H. Bakels:
Oorsprongen van het christendom. (1923 104 blz. reprint 2001) ƒ 15,00

Prof.Dr.G.A. van den Bergh van Eysinga:
Hegel. Leven en werk. (1931 104 blz. geïll. reprint 2001) ƒ 15,00

Dr.H.W.Ph.van den Bergh van Eysinga:
Het Christus-Mysterie. Een onderzoek naar de oorsprong
en de esoterische betekenis van het Evangelie. (1917 250 blz. reprint 2001) ƒ 25,00

Hans de Heer:
Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne
natuurkunde met de filosofie van Jan Börger. ƒ 10,00
(1998, 50 blz. ISBN 90-76033-03)
Geest van stof. De Mnemocratische Evolutie
van het bewustwordingsproces. ƒ 15,00
(2000, 93 blz. ISBN 90-76033-06-4)

Michiel Wielema:
Ketters en verlichters. De invloed van het spinozisme en
wolffianisme op de verlichting in gereformeerd Nederland. ƒ 39,50
(Academisch proefschrift, 1999, ringband A-4. 196 blz. ISBN 90-76033-05-6)

Bestellingen via de boekhandel of rechtstreeks bij de uitgever,
Jan Börger-Bibliotheek. Postbus 43, 2750 AA MOERKAPELLE. Postgiro 77 0 36.
(Vanwege portokosten minimaal voor ƒ 12,50 bestellen.)
Meer informatie zie website: http://www.ibizweb.nl/borger (ook verkoop)

Prijs *f19,50*